

XIV • 1999

ИЗВЕСТИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ
ВЕЛИКО ТЪРНОВО

- ТРАКИЙСКИЯТ КОННИК
- ЦЪРКВАТА "СВЕТИ ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ"
- СВЕТА ПЕТКА ТЪРНОВСКА
- "ШЕСТОДНЕВА" В СРЕДНОВЕКОВОНОТО И
ВЪЗРОЖДЕНСКО ИЗКУСТВО

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО
MUSEUM OF HISTORY - VELIKO TURNOVO

ИЗВЕСТИЯ

XIV/1999

BULLETIN

XIV/1999

Велико Търново

Veliko Turnovo

1999

ГЛАВЕН РЕДАКТОР: д-р Христо Харитонов

РЕДАКТОР НА БРОЯ: н. с. д-р Хитко Вачев

© **АВТОРИ:** н. с. д-р Васил Мутафов, н. с. д-р Венцислав Динчев, Венцислав Цонев, Весела Мартинова, Диана Косева, Евгени Дерменджиев, Ивалин Цветков, проф. д. ист. н. Иван Йорданов, н. с. Иван Църов, Иван Чокоев, ст. н. с. д-р Йордан Алексиев, Катя Митова, ст. н. с. д-р Константин Тотев, н. с. Мария Долмова, Милена Станчева, н. с. д-р Мирко Робов, н. с. Невяна Бъчварова, Павлина Владева, н. с. Павлина Владкова, Петьо Пенков, Светла Атанасова, н. с. арх. Теофил Теофилов, н. с. д-р Хитко Вачев, д-р Христо Харитонов.

**ПРЕДПЕЧАТНА ПОДГОТОВКА
И КОМПЮТЪРЕН ДИЗАЙН:**

инж. Ивайло Андреев -

Исторически музей - Велико Търново

На корицата: Моливдовул на Теодор I Ласкарис (1204-1222).
Исторически музей - Велико Търново. (Реконструкция проф. Никола Хаджитанев)

ISSN 0861-5888

СЪДЪРЖАНИЕ – CONTENTS

ИСТОРИЯ – HISTORY

Васил Мутафов	Няколко паметника на култа към Света Петка	
Vasil Mutafov	Търновска и проблемът за формирането му.....	7
	Some Monuments of the Cult of St. Petka	
	Turnovska and the Problem of His Formation.....	28
Хитко Вачев	За една епископска катедра от XVII век.....	29
Hitko Vachev	About a Bishop's Residence from XVII Century.....	36
Павлина Владева	Храната и храненето в Търново през	
	погледа на съвременници от XIX в.....	37
Pavlina Vladeva	Typical Kind of Food and Meals in the Turnovo	
	Region during the 19 Century as seen by	
	coutemporaries.....	43
Невяна Бъчварова	Тридесет години отдел "Най-нова история".....	44

АРХЕОЛОГИЯ – ARHAEOLOGY

Иван Чокоев	Към въпроса за поселищния живот през	
Милена Станчева	тракийската епоха на територията на	
	Велико Търново (По данни от разкопките	
	на църквата "Св. Четиридесет мъченици"	
	и некропола към нея през 1992-1995 г.).....	50
Ivan Chokoev	As for the Life in the Settlement during the	
Milena Stancheva	Thracian Period on the Territory of Veliko	
	Turnovo (From the Archeological Findings	
	of the Excavations of the Church of the	
	Forty Holy Martyrs and the Semetery next	
	to It in the 1992-1995).....	77
Иван Църов	Някои аспекти на култа към Тракийския	
	конник в Regio Nicopolitana.....	78
Ivan Tsarov	Some Aspects of the Cult of the Thracian	
	Horseman in Regio Nicopolitana.....	87
Павлина Владкова	Обработка на кост и рог II-VI век в	
	днешните български земи.....	88
Pavlina Vladkova	Bone and Horn-Working in the Present-Day	
	Bulgarian Lands from the Second to the	
	Sixth Centuries.....	97
Венцислав Динчев	Градището край с. Дичин, Великотърновско	
	(Проучванията в сектор F през 1997 и 1998 г.).....	98

Ventzislav Dinchev	Gradishteto near the Village of Dichin, Veliko Turnovo Region (Investigations in Sector F in 1997 and 1998).....	110
Евгени Дерменджиев	За едно неизвестно преустройство на Западната пристройка на църквата “Св. Четиридесет мъченици” в Търнов.....	115
Evgeni Dermendjiev	Unknown Reconstruction of the West Annexe of the Church of the Forty Holy Martyrs in Veliko Tarnovo.....	125
Теофил Теофилов	Западната пристройка на църквата “Св. Четиридесет мъченици” в Търнов - възможности за тълкуване и периодизация.....	130
Teofil Teofilov	Possibilities for Interpretation and Periodization of the Western Extension of the “Sts. Forty Martyrs” Church, V. Turnov.....	139
Мария Долмова	Накитите от погребенията в манастира “Великата лавра” и църквата “Св. Четиридесет мъченици”.....	140
Maria Dolmova	The Decorations from the Burials in the Great Lavra Monastery and the Forty Holy Martyrs Church.....	150
Мирко Робов	Производство на строителна керамика в Търново през втората половина на XII век.....	151
Mirko Robov	Building Pottery Production in Turnovo during the Second Half of the XII Century.....	158
Йордан Алексиев	Хотница през средновековието.....	163
Yordan Alexiev	Hotnitza during the Middle Ages.....	176

СФРАГИСТИКА. ХЕРАЛДИКА – SFRAGISTICS. HERALDICS

Христо Харитонов	Моливдовул на никейския император Теодор I Ласкарис.....	177
Christo Charitonov	The Molivdovul of the Nicaean Emperor Theodore I Lascaris.....	182
Иван Йорданов	Печат на Теофилопул от първата половина на XIII век, намерен във Велико Търново.....	183
Ivan Yordanov	Seal of Theophilopulus Found in Veliko Turnovo Dating from the First Half of the 13 th C.....	187
Светла Атанасова	Принос към историята на първия герб на град Велико Търново.....	188

Svetla Atanassova	Contribution to the History of the First Coat of Arms of Veliko Turnovo.....	103
-------------------	---	-----

ЭТНОГРАФИЯ – ETHNOGRAPHY

Ивалин Цветков	Празникът Трифон Зарезан в Сухиндол.....	194
Ivalin Tsvetkov	The Celebration of St. Trifon's Day in the Suhindol Region.....	199

ИЗКУСТВО – ART

Диана Косева	Стенописите от наоса и притвора на търновската църква "Св. Четиридесет"	
Константин Тотев	мъченици" в светлината на последните проучвания.....	200
Diana Kosseva	Wall-paintings in the Naos and the Nartex of "St. Forty Martyrs" Church in Veliko	
Konstantin Totev	Turnovo in the Light of the Latest Studyings.....	221
Венцислав Цонев	Към "Шестоднева" и отражението му в средновековното и ранновъзрожденското	
Ventsislav Tsonev	изкуство на България.....	230
	To the "Shestodnev" and its Reflection in the Bulgarian Art of the Middle Ages and the art of the Early Bulgarian National Revival.....	249

ПОРТРЕТ

Невяна Пенчева Бъчварова.....	250
Вълка Илчева Петрова.....	251

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

Петьо Пенков	Отчет на Историческия музей - Велико Търново за 1998 година.....	254
	Изложби.....	260
	Научни конференции.....	261
	Дарители и дарения.....	261
Катя Митова	Хроника за дейността на Историческия музей през 1999 година.....	264
Весела Мартинова	Книгообмен 1999.....	268
Vessela Martinova	Interlibrary Loan 1999.....	268

НЯКОЛКО ПАМЕТНИКА НА КУЛТА КЪМ СВЕТА ПЕТКА ТЪРНОВСКА И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ФОРМИРАНЕТО МУ

ВАСИЛ МУТАФОВ

Света Петка Търновска е единствената от българските светци, чийто култ е разгърнат напълно във всичките му проявления както на казионно-канонично ниво, така и на фолклорно, при това не само в българските етнически граници, но и в по-голямата част от източно православния свят. Не случайно някои автори я наричат "една от най-забележителните фигури на Балканския и Руски православен Олимп".¹ Когато се говори за формирането на култа към търновската светица, трябва да се има предвид, че това става във време, когато не само на Балканите, но и в Русия вече са широко разпространени култовете към другите две едноименни светици - св. Параскева Римлянка и св. Параскева от Икони, при това не само на ниво висока, официална култура, но и на народно, фолклорно ниво. В такива условия е съвсем естествено да се получи преплитане, сливане, асимилиране на отделни аспекти от култовете на тези светици, но трябва пределно ясно да се посочва какво се преплита, слива, асимилира, за култа към коя от светиците е характерно и кога и къде става това. Неотчитането на тези обстоятелства води до неправилни, неточни твърдения. Хр. Гандев счита, че "Има основания да се предполага, че *църковният облик на светицата* (курсивът мой - В. М.) е смесица от легенди и представи за други две много по-ранни мъченици, носещи същото име"². "Църковният облик", т. е. официалният, придават житията на светиците, но в тях няма никаква смесица. Смесицата се появява на фолклорно ниво. Затова прав е Р. Попов, отбелязвайки, че "Нейният народен култ (на св. Петка Търновска - бел. моя - В. М.) обединява християнските култове към Параскева Епиватска, към римската великомъченица Параскева и към Параскева от Икони"³. Това обединение на култовете в народните традиции обаче неправомерно дава основание на някои автори да пишат за св. Петка въобще, приписвайки ѝ "... 56 патронни празника, от които 52 са седмични, а 4 са годишни ...", а още по-конкретно и естествено невярно: "При все това за народните традиции на югоизток от Дунав съществува само една света Петка, принципно чествана на три дати от годината: на 26 юли (Гърция, Румъния), 14 октомври (България, Румъния, Сърбия), както и сред "крайбрежните" групи население от северна Гърция и на петък от Светлата седмица, петият ден от Възкресение Христово (единствено за южна България)"⁴. Необяснимо е защо

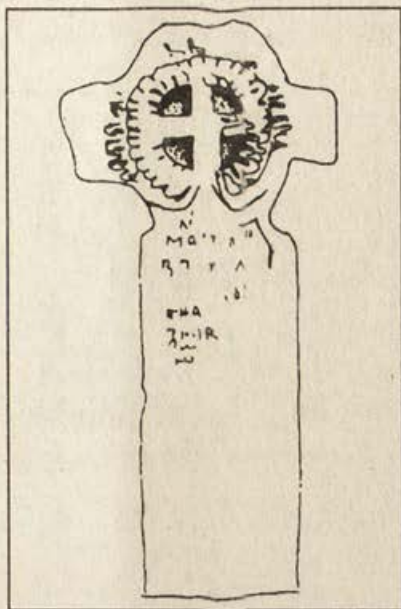
авторите пропускат датата 28 октомври, когато целият православен свят отбелязва деня на великомъченицата Параскева, а в гръцките традиции той е и народен празник. Нещо повече, за вярващите в пределите на Руската патриаршия, т.е. в Русия, Украйна, Беларусия, това е денят на Параскева Пятница - същата великомъченица Параскева от Икони, чийто култ официален и народен е трайно установен там векове преди този към търновската светица. Не може да се твърди, че на 26 юли и на 14 октомври сърбите честват една и съща светица. И там култът към св. Параскева Римлянка предшества този на търновската, която в тамошните условия става Белградска, Сръбска.

Подобна тенденция да се пише за св. Параскева, без да се посочва за коя точно става въпрос, се среща и при изкуствоведите. Отбелязвайки, че св. Параскева е сред особено почитаните светци на Балканите, Е. Бакалова пише, че "Личността на св. Параскева е твърде загадъчна. Тя е била непозната в раннохристиянската епоха, не се споменава в ранните византийски синаксари, култът и не бил особено развит във византийската столица"⁵. Очевидно тук става въпрос за св. Петка Епиватска, но в следващите редове, пак без да се отбелязва за коя светица става въпрос, пише: "Изследователите на култа на св. Параскева специално изтъкват като една от причините за широката популярност на светицата обстоятелството, че тя включва в себе си функциите на някакъв езически бог, свързан с покровителстването на селското стопанство. А името ѝ (Петка Пятница), свързано с названието на съответния ден от седмицата, както и едно от най-ранните изображения - в миниатюра от края на IX в., украсяваща прочутите хомолии на Григорий Назиански - с оръдията на Христовите мъчения в ръце, свидетелстват, че Петка е преди всичко персонификация на Великия петък."⁶ Тук пак очевидно не може да става въпрос за нея, а за другите по-ранни Параскеви. Добре е, че авторката в изложението си избягва тази неконкретизираност и е пределно ясна и точна при анализирането на паметниците, които изследва.

В българския православен календар са отбелязани дните и на трите едноименни светици - 26 юли - преподобномъченица Параскева Римлянка, 28 октомври - св. великомъченица Параскева Иконийска, житията им също фигурират сред тези на останалите светци, почитани от православната църква⁷. В българските народни традиции обаче съществува култ и свързаните с него вярвания, представи, обичаи, обреди и празници само към св. Петка Търновска. Нещо повече, дори в петък след Великден, когато българската православна църква отбелязва празника "Св. Богородица - живоносен източник", народът празнува св. Петка-лятна, св. Петка Балъклия, Пресвета Петка. В цитираното по-горе изследване на Р. Попов обстойно е анализиран култът към св. Петка в народните традиции и убедително е защитена тезата за обединения култ към трите светици. Използвайки няколко паметника на култа към св. Петка Търновска от различни райони на страната, в нашето изследване ще се опитаме да набележим основните етапи на формирането му, като потърсим произхода на различните му аспекти.

Обр. 1. Кръст от оброчището "Св. Петка" на гр. Вълчедръм - западна страна. 1691 г.

Обр. 2. Същият кръст - източната страна. 1680 г.

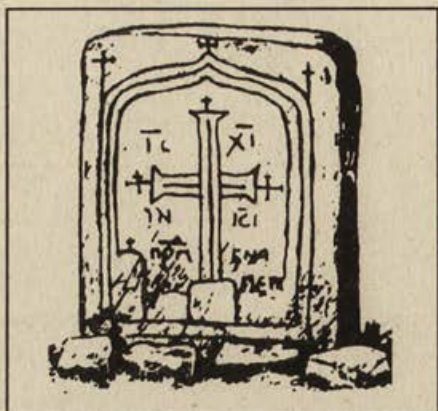
Най-старият от тези паметници е от 1691 г.⁸ Това е кръст от оброчището "Св. Петка" от землището на дн. гр. Вълчедръм, Монтанско. Той има размери над земята 160/74/18 см. На лицевата му западна страна централно място заема пластично изображение на св. Петка. Горното рамо на кръста е счупено, но добре личи част от тялото на разпнатия Христос. Вляво и под Разпятието е изписано с плитко, почти графично врязани букви **КР[Ъ] С[Ъ]ТЪ С[Ъ]ТА ПЕТКА**. Вдясно от него добре се чете четириредов надпис **ТИТОРЪ ЕСТЬ КИРЬ СТОИЧА И СНЪ МУ КАМЕНЪ, ПЕТКО**. Под изображението е изписано:

**НЗВОЛНЕНИЕМЪ
ОЦА И ПОСПЕ
ШЕНИЕМЪ
СНА И СВР
ШЕНИЕМЪ СТА**

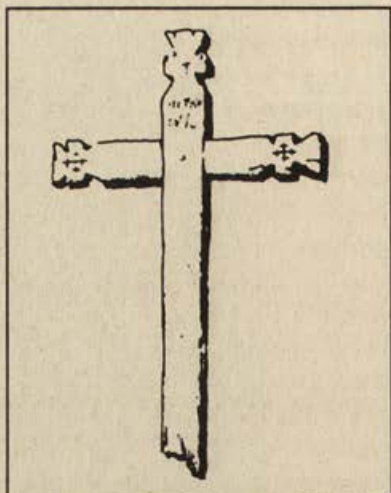
**ГО ДХА НАПРА
ВН СЕ СЪН КРСЪ
ВЪ ЛЕТО
ЗРЧО
(1691 г.)**

На източната страна на кръста, между рамената му, централно място заема пластично изображение на равнораменен кръст, вписан в лъчист кръг. Под него има следи от десетредов надпис, от който откъслечно се чете са **ІС ХС** **И КА ... МИЛТО ... Ъ ЛЕТО 1680 ПИЛ ...** (Обр. 1 и 2).

Плоча от оброчището "Св. Петка" на гр. Копривщица.⁹ Тя има размери над земята 60/60/15 см. Централно място на лицевата страна заема Голготски кръст

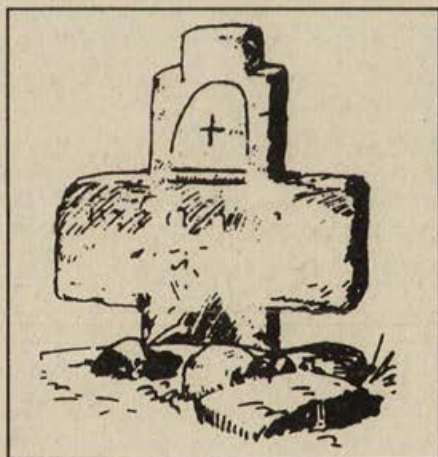

Обр. 3. Оброчна плоча на Св. Петка от гр. Копривщица. 1780 г.

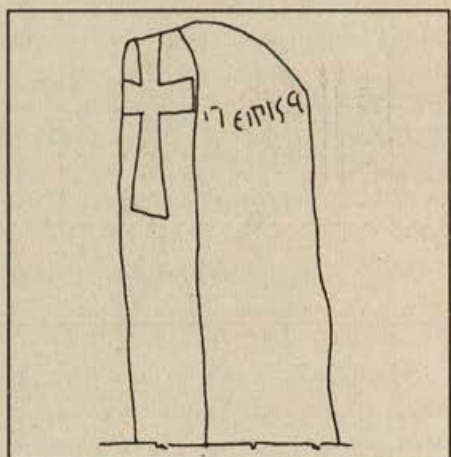

Обр. 4. Дървен кръст от оброчището "Св. Петка" на с. Родина, Софийско. 1870 г.

с разширени краища на горните рамена, от които излиза по едно малко кръстче. Между рамената на кръста е изписано с плитко врязани букви **ТѢ ХС ТН** **КА**, а от двете страни на долното рамо - **ПРПЕНА ПЕТ**. Композицията е рамкирана с три линии, образуващи островърха арка, с три малки кръстчета в горния край. Сравнявайки рисунъка на гравирани по нея линии, кръстове и букви с други датирани каменни паметници от Копривщица, И. Е.-Видю смята,

Обр. 5. Каменен кръст от същото оброчище. 1876 г.

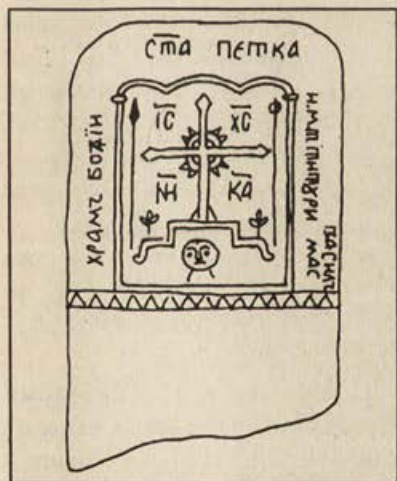
Обр. 6. Колона от оброчището "Св. Петка и Св. Троица" на с. Стижерово, Плевенско. 1911 г.

че тя не е по-стара от 1780 г. (Обр.3).

Дървен кръст от оброчището "Св. Петка" на с. Редина, Софийско.¹⁰ Върху горното вертикално рамо с нож е изрязан надпис **ПЕТКО 1870**, а върху хоризонталните рамена два дванадесетраменни кръста. Има размери 170/110/9 см (Обр.4).

Каменен кръст от същото оброчище.¹¹ Забит до основата на дървения кръст. Има размери над земята 42/31/7 см. Горното рамо завършва с шапка. Върху него е гравирани с плитко врязана линия сводова арка с кръст в средата. Върху хоризонталните рамена И. Е.-Видю е разчел надписа **ПЕТКО** и годината **1876 г.** (Обр.5).

Оброчна колона от оброчището "Св. Петка и св. Троица" на с. Стижерово, Плевенско.¹² Има размери над земята 120/35/23 см.

Обр. 8. Плоча от оброчището "Св. Петка" на с. Плаково, Великотърновско. XIX в.

Обр. 7. Плоча от оброчището "Св. Георги, Св. Троица, Св. Петка" между селата Боденец и Крапец, Врачанско. XIX в.

На западната лицева страна е издялан кръст с разширяващи се рамена и плитко гравирани надпис **СВ. ТРОИЦА 1911**. На южната му страна от надписите се чете само **ПЕТКА**. (Обр.6).

Плоча от оброчището "Св. Георги, св. Троица, св. Петка", разположено върху праисторическа могила между селата Боденец и Крапец, Врачанско.¹³ Има размери 75/50 см. Върху лицевата западна страна е вдълбан 10-раменен кръст. Пред плочата е поставено плитко корито за освещаване на вода (Обр.7).

Плоча от оброчището "Св. Петка" на с. Плаково, Великотърновско. Има размери 110/65/16 см. На лицевата страна централно място заема плитко гравирани композиция "Голготски кръст", рамкирана в гравирани трисводова арка. Между рамената на

лъчистия кръст се четат инициалите на Христос **ІС ХС ІН КЃ**. От постаментата - Голготския хълм излизат две клонки, а под него е главата на Адам. Околокръст на композицията е гравирани надпис: **ХРАМЪ БОЖІИ СТА ПЕТКА И. М. Т. ТИТЪРИ ВАСИЛЪ МАС[ТЪРЪ]**. Имайки предвид стила на работа на майстора на плочата, тя може да се отнесе към 60-те години на XIX век¹⁴. (Обр.8)

Плоча над входа на параклиса при аязмата "Св. Петка" край с. Голямо Буково, Бургаско.¹⁵ Върху нея добре личи св. Богородица с Младенеца във фонтан, издигащ се над шестстенен басейн, в който плуват риби. Около басейна се виждат лежащи и миещи се болни и тези, които чакат реда си за изцеление. Отгоре надолу се четат плитко-гравираните надписи:

**ЖИВОНОСНЫЙ ИСТОЧНИКЪ
ОТКРИТО ВЪ 1873 г.
МАТЕРЬ БОЖИ
КОСТА ЖНЮВЪ 1887** (Обр.9)

Обр. 9. Плоча от аязмата "Св. Петка" на с. Г. Буково, Бургаско. 1887 г.

Звънарницата на черковището "Св. Петка" над с. Капиново, Великотърновско. Тук, според преданието, пренощували мощите на св. Петка Епиватска преди да бъдат посрещнати в столицата¹⁶. (Обр.10)

Повсеместно из Южна България местата на оброчищата са белязани с ветроупорни фенерчета - малки дървени иконостаси, в които се поставя икона на светеца-патрон, къдилница и съдче за закрепване на свещи като това на обр. 11.

Масово, предимно в Странджа и Родопите, на местата на оброчищата се строят параклиси - обр. 12.

Представените паметници обхващат цялото многообразие от оброчни паметници в страната - големи и малки кръстове, колони, плочи, дървени кръстове, ветроупорни фенерчета, параклиси, бележещи местата над традиционните народни култови обекти, посветени на св. Петка. Те са най-ранните

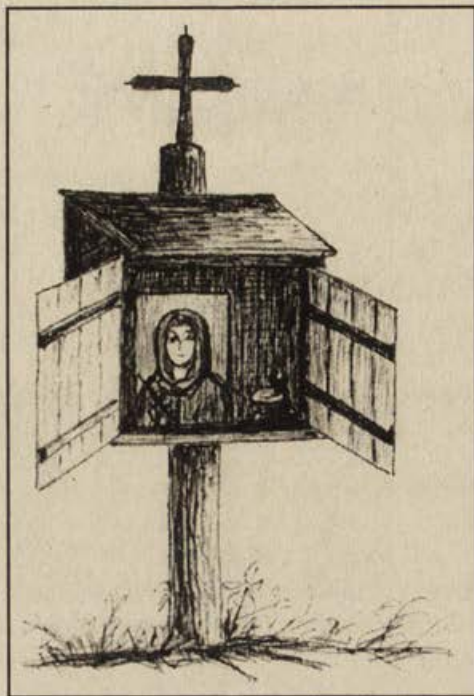
свидетелства за почитане на св. Петка като закрилница на населението, селските землища и стока от стихийни бедствия - суша, наводнения, гръм, град, слана, пожари и болести по хора и животни, за включването на светицата в кръга на светците с такива функции, а на деня ѝ в календара на дните за оброчни празници, на които на светицата се принася курбан (овца, юнец, бик), организира се празнична трапеза с песни и игри. Зимното почитане на св. Петка на 14 октомври в случая има една особеност, характерна за почитането и на други есенно-зимни светци (Св. Димитър, Арх. Михаил). Оброчните празници и курбаните, принасяни на тях, имат благодарствен характер. С тях се благодари на светеца за оказаната закрила от посочените бедствия, с оказването на почит се цели да се предразположи той и в бъдеще да продължи да закриля, благодари му се за получената реколта и приплод от животните.

Обр. 10. Звънарницата на черковището "Св. Петка" на с. Капиново, Великотърновско. XIX в.

Тази особеност много ясно личи, когато се сравняват есенно-зимните с полетно-летните оброчни празници. С последните се цели, а от светците се очаква конкретна защита и помощ - дъжд и предпазване от слани и град през пролетните празници (Гергьовден, св. Никола Летни, св. Атанас Летни, св. Константин и Елена), предпазване от суша, пожари и наводнения през летните празници (св. Троица, Спасовден, Петровден, Илинден). Когато очакванията на селяните не се оправдавали с оказаната почит и принесения курбан, те просто се отказвали от покровителството на досегашния си патрон и избирали нов. Точно такъв е изглежда случаят с оброчището и кръста от Вълчедръм. На гърба му има следи от по-стар надпис и година 1860, което показва, че преди това тази страна е била лице на паметника. Трябва да се има предвид, че лицевата страна на оброчните паметници е изключително тази, която е обърната на запад. Отказали са се селяните от предишния светец, сменили лицето на паметника, издялали образа на новия си патрон (в случая св. Петка) и изписали новите надписи. Аналогичен е случаят и с паметника от с. Стижерово, Плевенско, през 1911 г. Старото лице на паметника с надписите, от които сега личи само **ПЕТКА**, било обърнато на юг, а на западната страна изписали новия патрон - св. Троица.

В много случаи селяните посвещавали своите оброчища и празници на няколко светци, стремейки се по този начин да си осигурят целогодишна защита. Точно такъв случай ни представя оброчната плоча от селата Боденец

Обр. 11. Ветроупорно фенерче от оброчището "Св. Петка" на с. Червен, Пловдивско. XIX в.

и Крапец, Врачанско, за оброчище, посветено на св. Георги, св. Троица и св. Петка. Там селяните принасяли курбан на св. Георги през пролетта, там правели молебен за дъжд на св. Троица през лятото, там благодарели за закрилата на св. Петка през есента.

Имайки предвид, че в житието на св. Петка няма никакви сведения, които да бъдат мотив в народните традиции да ѝ бъде приписана функцията на покровител в стопански аспект, обяснението ще потърсим в мястото на празника ѝ не толкова в християнския календар, колкото природно-стопанския. Тази ѝ функция не може да бъде обяснена и с голямата популярност на светицата, защото на не по-малко популярния св. Иван Рилски подобна функция не е придадена, а оброчните му празници са изключения. Явно не е от значение и мястото на деня на св. Петка в йерархията на християнските празници. Достатъчно

е да посочим, че през месец октомври има само два значими народни празника - Петковден и Димитровден, докато християнският календар предлага два Богородични (1.X. - Покров на св. Богородица и 24.X. - Всех скорбящих радость), дни на свети апостоли (1.X. - ап. Анания, 6.X. - ап. Тома, 11.X. - ап. Филип, 18.X. - ап. Лука, 23.X. - ап. Яков брат господен, 31.X. - апостоли Стахий и Амплий), празници на великомъченици, свещеномъченици, преподобномъченици, между тях Роман Сладкопевец, Йоан Кукузел, Злата Мъгленска, Иван Рилски, Иларион Мъгленски, Димитрий Басарбовски и, разбира се, св. великомъченица Параскева Иконийска - 28.X.

За българите денят на светицата Петковден е във време, когато есента отминава и настъпва зимата - време преходно.¹⁷ Според народната поговорка "Дойде ли Петковден, дошла е зимата". Денят ѝ се смята за пръв зимен ден, а тя за водач на зимните светци и празниците им. Климатичната, природна обусловеност на стопанската дейност превръща нейния ден в своеобразен ориентир за тази дейност, а върху образа на светицата се наслагват редица качества, свързани с нея. До празника ѝ трябва да е прибрана реколтата, да е завършила есенната сеитба и ралата да са прибрани. Около Петковден овчарите започват да разлъчват стадата и заплождането на овцете - "овчите сватби".

Тогава започва разплащането с надничари и овчари и се сключват договори за следващата година. По времето на Петковден гадаят какво ще е времето на Димитровден и Архангеловден. Всички тези обстоятелства са достатъчно основание на светицата да започне да се гледа като стопанка-закрилница, на която да се обрича курбан, да се устройват оброчища, да се провеждат оброчни

Обр. 12. Параклисът "Св. Петка" на с. Павелско, Смолянско. XIX в.

празници. Този аспект на култа към св. Петка става един от основополагащите, а явлението е разпространено повсеместно из цялата страна: Св. Петка има своите светилища на планински върхове в Пирин (1577 м), в Стара планина (над с. Буново), в Родопите (в Чепино), край лековити извори в Сливенската "Св. Гора", повсеместно в Родопите и Странджа, в Софийската "Св. Гора", върху праисторически могили във Врачанско и Пирдопско, пръснати са из землищата на много села: Дреновец, Видинско, с. Охрид, Монтанско, с. Крапец, Врачанско, с. Мечка, Плевенско, с. Дерманци, Ловешко, Буйновци, Търновско, с. Стърмен, Русенско, с. Ягнило, Варненско, с. Хлябово, Ямболско, с. Княжево, Старозагорско, с. Заберново, Бургарско, с. Леново, Пловдивско, с. св. Петка, Пазарджишко, с. Стрелча, Софийско, с. Търсино, Кюстендилско, с. Лесковец, Пернишко, с. Мечкул, Благоевградско и десетки други.

Ако сравним народния култ към св. Петка Търновска с този на почитаната в Русия св. Параскева-Пятница, ще открием много сходни аспекти. Това особено много се отнася за общия стопански, респ. защитен и покровителствен аспект на този култ. За руската св. Параскева-Пятница, респ. за св. Параскева Иконийска се отнася възприетото от някои изследователи становище, че тя асимилира функциите на някакво женско езическо божество - покровителка на земеделието, което редица руски изследователи конкретизират с паганистичната славянска богиня Мокош.¹⁸ Фактът, че култът към търновската светица в народните среди се разпространява едва след XV век, ни кара да приемем, че в това време тя започва да асимилира постепенно всички функции, присъщи дотогава на иконийската светица, чийто култ е много по-стар. Освен еднаквите имена¹⁹ за това е способствала и близостта на дните им в календара - 14 и 28 октомври²⁰ - в същия период на преход от есен към зима. Към такова твърдение ни навежда и едно апокрифно житие, вкарано в научно съобщение от Ст. Новакович и приписвано на Параскева Епиватска.²¹ В това житие се

споменава, че ако в град или село се построи храм в нейно име, то нивите и лозята няма да бъдат нападнати от скакалци, гъсеници, бръмбари и каквато и да е напаст, ще се запазят стадата от овце, говеда и всякакъв друг добитък. Такава функция на светицата народната вяра наистина приписва, но в това апокрифно житие в никои случаи не става въпрос за нея. В него се говори, че тя проповядва евангелието, безстрашно отказва да се поклони на езическите богове Аполон и Артемида, че когато я измъчват, оръдията за мъчение сами се разкаляват или ги отнася вятърът. Светицата побеждава змея и това убеждава някой си езически цар Темиос да се покръсти, а друг също езически цар заповядва да я обезглавят. Безспорно в това житие става въпрос за св. Параскева Римлянка, пострадала по времето на император Антоний (138-161), или за св. Параскева Иконийска, също посечена по времето император Диоклетиан (284-304), когато и езическите богове са още "живи" и "езическите царе" са посичали първите мъченици на вярата, обогатявайки християнския пантеон. В живота на Епиватската светица такива мъченически подвизи няма, но именно тази липса на сведения за земния ѝ живот са направили възможно, когато култът към нея започва да асимилира култовете към двете по-ранни светици (след XIII в.) в народното, апокрифното житие да ѝ припише и житийни подвизи. Не трябва да се изпуска предвид обстоятелството, че култът ѝ се налага с живота ѝ "post mortem", с чудесата край мощите ѝ, с пренасянето им, прославени с огромната литература за нея, разпространена в целия православен християнски свят.

Оброчната плоча от Копривщица ни представя една опростена композиция "Голготски кръст", която виждаме разгърната върху плочата от с. Плаково, Великотърновско. В този ѝ разгърнат вид я срещаме върху много оброчни паметници от Средна Северна България и по-рядко върху паметници от каменната пластика от други райони на страната. В живописен вариант обаче се среща повсеместно над входовете на църкви и параклиси. От тази композиция за нас е важно съчетаването на Голготския кръст над Адамовата глава с оръдията за мъчение - копие и копие с гъбата с оцет. В житието на св. Параскева Иконийска се разказва следният епизод: "През нощта, когато тя полумъртва лежала в тъмницата, явил ѝ се ангел Господен, цял в светлина, със златен пояс на кръста. В ръцете си държал оръдията, с които били причинени страданията на Господа Исуса Христа. Той ѝ казал: - Ето какво ти донесох за утеха - Честният Кръст; трънения венец на Христа; копието, с което прободоха ребрата му; тръстта, която начерта опрощаването греховете на света; гъбата, която изтри престъплението на Адам. Стани, изцелява те Христос."²² Този епизод е залегнал в най-ранното изображение на светицата от X в. - миниатюра, украсяваща хомолиите на Григорий Назаински, на която тя е изобразена с оръдията за мъчение.²³ Това дава основание изследователите да приемат, че тя е персонификация на Велики петък, респ. на петъчния ден като ден за упоменавање на страстите Христови. Тук отново виждаме връзката с древно, предхристиянско женско божество на петъчния ден, респ. Великата богиня майка, Кибела, Персефона, Венера, Мокош. Затова и светицата носи

името на петия ден от седмицата. Тази идея е заложена още у римската светица - Венера (Св. Параскева Римлянка).

Българските народни традиции ни предлагат (единствено само те) и едно лятно честване на св. Параскева - в петък на Светлата седмица, наричан Лятна света Петка, Света Петка Лятна, Света Петка Балъклия, Балъклията петък. Това лятно честване е повсеместно разпространено в Южна България и рядко в Северна. В единия вариант това честване е лятно съответствие на разгледания по-горе празник на светицата, почитана като покровителка на селскостопанския труд, срещу природни бедствия и болести. Във втория вариант то е свързано с почитане на лековити извори, чийто патрон е св. Петка. Край нейните аязми се организират "панагири". На тях се събират болни и бездетни, за да се пръскаат и мият, да пренощуват край лековитите извори и "манастирчетата" ѝ. Освен общият курбан, принасян на светицата, участниците в празника носят приготвен въкъщи курбан за здраве, било на цялото семейство, било за отделни болни. Това е характерно и за почитането на св. Петка на аязмото при с. Голямо Буково, Бургаско, плочата от което представихме по-горе. Официално този култов обект се води като католикон "Света Богородица - живоносен източник". Както личи от надписите, аязмата е окрита през 1873, параклисът е построен през 1887 г. Преданията отнасят съществуването на тази аязма към времето на българските царе, когато тук имало манастир. При турското нашествие той бил разрушен. На млада бездетна жена се присънила св. Петка, която я посъветвала да разрови камънаците на това място, да открие аязмата, да се умие с водата от нея, за да се сдобие с рожба. Препоръките от съновидението били изпълнени и аязмата открита. Тя много се прочула с лековитостта си. И днес Голямобуковската аязма св. Петка е една от най-прочутите в Странджа. Това лятно почитане на св. Петка като патрон на лековити извори е широко разпространено в цяла Южна България, но най-вече в Странджа и Родопите.

От представената плоча веднага прави впечатление, е тя е посветена не на св. Петка, а на св. Богородица. Става въпрос за почитането на божата майка в най-късния по време на възникване аспект на култа ѝ. Официалната църква е определила петъка на Светлата седмица като ден за възпоменаване възобновяването на храма ѝ. Живоносен източник край стените на Цариград. Макар този празник да е известен още от X век, той е имал местен характер, след XIV добива популярност предимно в манастирите, но в народните среди остава непознат. Почитането на св. Богородица като покровителка на лечебните извори остава на институционално ниво - отбелязва се в официалния календар²⁴, посвещават ѝ се църкви, редица аязми, предимно в манастирите, приемат за патрон св. Богородица-Живоносен източник, а едноименният сюжет се изобразява масово върху стенописи и икони, предимно след XVIII век. На най-старата икона, посветена на този празник, е изобразена св. Богородица и само надписът ΖΟΟΔΟΧΟΣ ΠΝΓΗ напомня за него.²⁵ В по-късните реализации на сюжета върху стенописите от църквата "Рождество Христово" в с. Арбанаси напр. виждаме вече св. Богородица с Младенеца във фонтана над басейна,

миешите се и пиещи вода от него болни. В най-късните икони (XIX в.) и особено върху външните стенописи от Бачковския манастир този сюжет намира своя разгърнат вид и на него може да се гледа като на илюстрация на преданията за възникването на този аспект от култа към св. Богородица - чудодейното изцеляване с вода от лековитите извори. Тези богородични чудеса са залегнали и в широко разпространяваните през XVII-XVIII век на Балканите и в Русия преписи на книгата "Чудеса Богородични".²⁶

На налагането на св. Богородица като патрон на лековитите извори в някои случаи не трябва да се гледа като опит на църквата да наложи нейния култ за сметка древното почитане на аязмите, които в християнско време са приели за патрони много светци, без при това в житията им да има мотив за приемането им като светци-лечители. Така наред със светите безсребреници Козма и Дамян, св. Пантелеймон, св. Харалампий и др. оздравителна функция се приписва и на редица още светци. Тук отново се натъкваме на значението на деня в календара на празниците на някои светци, за да бъдат те почитани като лечители, да бъдат те определени за патрони на аязми. Според народните вярвания аязмите "се отварят", т. е. водата им става лековита през пролетта-в дните на св. Георги, св. Атанас Летни, св. Никола Летни, св. Константин и Елена, св. Петка Балъклия, Спасовден, св. Троица, на които са посветени най-много лековити извори из цяла Южна България. Разбира се, патрони на аязми са още редица летни и зимни светци.

Привидното противоречие "Св. Петка Лятна" - народен празник, "Св. Богородица-Живоносен източник" - официален празник лесно може да бъде разбрано, като се вземе предвид времето на налагане на отделните култове. Налагането на християнските светци като патрони на смятаните за лековити извори става векове преди да започне разпространението на празника "Св. Богородица-Живоносен източник". Сред тях са и св. Параскева и св. Богородица, празнувани като патрони на аязми съответно на 14 октомври и на 15 август и 8 септември. Лятното почитане на св. Петка в петъка на Светлата седмица обаче предшества празника "Живоносен източник", при това е с широк пространствен обхват. Несъмнено това е свързано с почитането на петъка, чиято персонификация е св. Петка. Тук също трябва да подчертаем, че става въпрос за св. Параскева Иконийска, чийто култ св. Петка Търновска асимилира. Нещо повече, доскоро селяните от Странджа смятаха, че светли петък е денят на тяхната св. Петка, а Петковден (св. Петка на 14 октомври) е попски, черковен празник. Него те също почитат, но преди всичко като селскостопански - от овчари, свинари. Зад тези вярвания определено прозира култът към две едноименни светици. В това отношение е интересно едно сравнение с вярванията за лековитостта на водата и почитането на петъка от Светлата седмица в Сърбия.²⁷ Там този ден не е персонифициран със св. Петка, нито пък е разпространен в народните среди и празникът "Живоносен източник".

В някои райони на Сърбия седмицата след Великден се нарича Водна неделя, а петъка Воден петък.²⁸ Почита се срещу наводнения от топящите се снегове през ранната пролет. Другаде той е наречен Благ и петък, защото на

този ден не се пости и се принасят в жертва агнета за здраве и приплод от овчите стада, празнува се и като селска слава. На трети места той се нарича Источни петак и тогава е задължително къпането с вода за здраве. Ходело се на извор, където се умивали и пръскали с вода, като при водата оставяли варено яйце. Приведените примери показват отчетливо общата идейна основа, върху която се изграждат сръбските и българските вярвания за този ден - страха от водата и вярата в оздравителните ѝ способности в петия ден на седмицата. Към тази първооснова на народните вярвания е насочен и празникът "Живоносен източник", но при него се акцентува не толкова на оздравителните ѝ способности, колкото на чудодейните изцеления при изворите под патронажа на св. Богородица в петък на Светлата седмица.

В петъчното почитане на св. Петка през Светлата седмица намираме още един аспект, тясно свързан с култа към мъртвите. На този ден жените повторно боядисват яйца, предназначени за покойниците, които нареждат върху гробовете на мъртвите и раздават за "Бог да прости". В Средна Северна България този ден наричат "Петкова задушница". Същата задушница, но свързана със зимното почитане на светицата (14.X) правят в Североизточна България, а в Русенско устройват курбан с общоселска служба в памет на починалите родственици. В северозападна България пък за всяко погребение и помен приготвят обреден хляб, посветен на светицата. Българският фолклор предлага богат материал, в който св. Петка притежава черти, характерни за Арх. Михаил, св. Петър, св. Богородица - тя е съдница на човешките грехове, посредница на мъртвите при отправянето им на "оня свят", строи мостове, по които преминават само душите на праведните, отива в рая и т. н.²⁹ Боядисването на яйца за мъртвите в петък след Великден се среща и в Сърбия.³⁰

Из Южна България и в Родопите има множество отдавна изоставени параклиси и оброчища, посветени на св. Петка. Последните са белязани само с дървени кръстове или ветроупорни фенерчета като това на обр. 11 от с. Червен, Асеновградско. За тяхните празници не са запазени дори и спомени, но в деня на св. Петка (на 14 октомври или в петък след Великден) до преди няколко десетилетия жените ходели да палят свещи и да "ломаят" обреден хляб за здраве на живите и за "бог да прости" мъртвите. И в тези случаи е очевидна връзката на св. Петка с култа към мъртвите. Още повече това се отнася за оброчищата и параклисите в селските гробища, като тези в Подуене и с. Поибрене, Пазарджишко.

Изложението си за култовите обекти, посветени на св. Петка Търновска, искаме да завършим с кратко разглеждане и на проблема за посветените ѝ църкви. Проложното житие на светицата посочва, че мощите ѝ са с всякаква почит положени "в царската църква", а пространното дава и повече подробности: "Пренесоха я и я положиха в царската църква, където лежи и до ден днешен и дава различни изцеления на прибъгващите с вяра и любов към нейния славен ковчег." Тези сведения не посочват църква специално построена за светицата или носеща нейното име. Следователно мощите ѝ в столичния

град са пребивавали в една от двете църкви, наричани царски - "Св. 40 мъченици" или Дворцовата църква. Археологическите разкопки на Царевец не потвърдиха преданията, че джамията на Феруз бей е изградена върху средновековната църква "Св. Петка"³¹, нито твърдението на П. Р. Славейков³², че тази църква се е намирала при входа на Царевец, т. е. около третата порта. Вероятността църквата, северно от дворцовия комплекс да е била посветена на св. Петка, почива на две логични предположения, но не е доказана с неоспорими доводи. Първото предположение се основава на разказа на Григорий Цамблак, в което се посочва, че при турската блокада на Търново "варварският цар", "... стигнал до чудния град, не знаеше как да го превземе, понеже виждаше непристъпността на мястото (каквото и си е) затворено от стръмнините на планини и високи хълмове и заякчено със стени високи, а отвътре трижди укрепено чрез многочестните моши на преподобната; ...", от което следва, че мощите ѝ са били на Царевец. Второто предположение се основава на необходимостта мощите да бъдат извън дворцовата църква, за да бъдат достъпни за многобройните поклонници, чакащи изцеление от тях и на споменаването в житието ѝ: "Твоята църква е лечител на недъзите, прозрение за слепите, очистиране на прокажените!" Въпреки логичността на доводите за съществуването на църква "Св. Петка Търновска" на Царевец, липсата на категорични данни ни кара да приемем, че в българската столица църква на нейно име не е имало.³³ В действителност под южните склонове на хълма Трапезица е съществувала до 1913 г. късносредновековна църква "Св. Параскева", но нея никой от съвременниците ѝ не я свързва с търновската светица, което ни кара да мислим, че тя е патронирана от някоя от другите две едноименни светици.

Липсата на църква, посветена на св. Петка Търновска в столичния град, ни кара да погледнем критично изказаното от Хр. Гандев становище, че "Из всички предели на страната непрекъснато се умножавали до края на XIV век църквите, носещи нейното патронско име" и на предположението, че "В София може би още през втората половина на XIV век имало малка църква със същото име", а през втората половина на XIV или началото на XV век пак там бил издигнат втори храм на тази патронка"³⁴. Истината е съвсем друга. Църквата "Св. Петка Самарджийска" има за патрон св. великомъченица Параскева Иконийска. Това добре личи от една приписка в евангелие от XVIII век.³⁵ Другата църква е известна с името "Св. Петка стара". Ако тази църква е съществувала през средновековието, нейн патрон е била св. Параскева Римлянка, която носи прозвището "стара", за разлика от св. Петка Търновска, която в някои от житията ѝ е наречена "нова". Напълно е възможно "стара" да се отнася и за старинността на църквата, която в първите векове на робството е възобновена и е приела за патрон "Св. Петка Търновска". Дотогава е възможно да е имала за патрон "Св. Тарапонт". До края на XIX век, вляво от входа на църквата, е бил запазен дънерът на Св. Тарапонт, а легендата разказва, че на това дърво той бил обесен. Всяка неделя около дънера лежали болни, за да получат

изцеление, а от аязмата, вдясно от олтара на църквата, пълнели котли с вода и всеки можел да се умие за здраве.³⁶ Практиката на местата на оброчища да се построяват църкви е повсеместно разпространена в нашата страна. Във всеки случай сигурни сведения за средновековна църква с патрон "Св. Петка Търновска" в София няма. Същото се отнася не само до наличието на такива църкви в Сяр, Костур, посочени от Хр. Гандев,³⁷ но и до останалите български градове. Основна причина за това положение е недоразвеният култ към светицата до края на българското средновековие.³⁸ Истинската си слава тя добива, след като патриарх Евтимий написва пространното ѝ житие, след като мощите ѝ започват балканската си обиколка, а Григорий Цамблак написва разказа си за пренасянето на мощите ѝ във Видин и Белград, т. е. от XV век насетне. Едва тогава се създава със средствата на живописата и нейният, макар и неоригинален, визуален образ - образ задължителен, за да се превърне светицата в патрон на църква.

Представените оброчни паметници и разкритите аспекти на култа към св. Петка Търновска, асимилирани от култовете на другите две едноименни светици, ни дава възможност да изложим нашето становище за формирането на култа към нея, използвайки достъпни ни литературни източници и документи.

1. Селската светица св. Параскева Епиватска (Каликратийска).

Сведения за появата на култа към св. Параскева намираме в пространното ѝ житие, приписвано на дякон Василик. В него се разказва следната картина.³⁹ Селяните от Епиват, заплашени от живеещия в околностите стълпник, били принудени да погребат тялото на неизвестен моряк, което изпускало "ужасна смрад". Така те попаднали на тялото на светицата "... цяло, запазено от само себе си, съвършено и невредимо ...", но го оставили на мястото му, считайки "... че ако би било свято, бог би го показал с чудеса." Желатели селяните чудеса и ги получили: след два дни някои си Георги и Ефтимия имали съновидения в една и съща нощ. Георги видял "една царица, седяща на позлатен престол; редове мъже, чиито лица сияеха повече от слънцето ..." Един глас го уверил, че тялото е свято и е на "божията рабиня Параскева" и че родината ѝ е Епиват". "Аз оставих отечество и родители, заради божията любов, а за второ отечество имах пустинята и единствения бог отец, по чието повеление, завръщайки се отново, завърших тук живота си!" На Ефтимия пък се явила някаква светла жена, която със страховит глас заявила: "Ако не погребете - казваше - нашата преподобна в църквата, то няма да получите и неговите чудеса!"

След тези съновидения селяните повярвали в святостта на намереното тяло и го положили в църквата "Св. Апостоли" в Каликратия. Ако се съди от житието (а и от други достигнали до нас жития), светицата става обект на почит освен заради чудото при откриване на нетлените ѝ мощи, но и заради чудесните изцеления, които те давали: "... Бесноватите получиха много изцеления, онези, що са с очи слепи, всички се слобиха сладко да виждат, а страдащите от различни болки едни в ръцете, други пък - в краката и множество тъпни народ бяха излекувани."

Едва ли обаче култът към нея се е изчерпвал само с чудодейните изцеления край мощите ѝ. Имайки предвид селската среда, в която е функционирал култът към нея, можем да предположим съществуването и на стопански аспекти в него, в съответствие със средновековното разбиране за светците, имащи влияние върху всички страни от човешкия живот. Към това ни насочват сведенията за наличие на местно народно житие на светицата, което не харесало на цариградския патриарх Николай Мурзалон и той наредил то да бъде изгорено и да ѝ се напише богоугодно житие.⁴⁰ Вероятно това ново, канонично житие е дало възможност тя да бъде канонизирана като преподобна Параскева. Едва ли обаче житието и канонизацията са допринесли за разширяване на култа към нея. Тя си остава местна светица (в околностите на Каликратия) до пренасяне на мощите ѝ в българската столица, след което и местният култ към нея погасва.

2. Казионната светица Параскева-Петка Търновска/Българска.

През 1231 г. българският цар Иван Асен II, следвайки политиката на своите предшественици да укрепват своя и на столицата си авторитет чрез пренасяне в нея мощите на местни балкански светци, пренася и тия на св. Петка Епиватска. С това се слага край на първия етап от развитието на култа към нея и началото на втория, през който тя се превръща в казионна светица, добива прозвището Търновска, Българска.

Употребяваме термина казионна, защото, от една страна, инициативата за принасяне на мощите ѝ в Търново, действията в това отношение произлизат и се осъществяват от държавата в лицето на нейния владетел, а от друга, светицата се натоварва с функцията да прославя владетеля, столицата, държавата, да ги защитава. Дори действията на висшия църковен клир са мотивирани от желанията на владетеля. Примерите в това отношение са многобройни. Иван Асен II изпраща при "франките" пратеничество да измоли мощите на светицата, той изпраща "всеосвещения Марко митрополит на Преслав Велики, та да пренесе тялото на преподобната от Епиват в славния град Търнов", пак той организира величественото им посрещане от царското семейство, всички велможи, бъдещия патриарх Василие, целия църковен клир и неизброимо множество хора, той отрежда мощите ѝ да бъдат положени в царската църква. Няколко години по-късно (1234 г.) царят изпраща търновския архиепископ монаха Йоаким в Никея, за да бъде ръкоположен от цариградския патриарх. На връщане от там, минавайки през Каликратия, Йоаким донася първата служба, житие и похвала за св. Петка Епиватска на гръцки език, които впоследствие биват преведени.⁴¹

Владетелският интерес към светицата продължава и през следващото столетие. Цар Иван Александър в договора си с Венеция от 1347 г. се кълне наред с бога отец в Дева Мария, светия животворен кръст и в Света Параскева Търновска.⁴² Същото прави и в писмото-грамота до венецианския дожд Андрея Дондоло през 1352 г.⁴³

В края на XIV в. в критичното за България последно десетилетие преди

падането на Търновското царство цар Иван Шишман е принуден да потърси закрилата на светицата и поръчва на последния български патриарх Евтимий да напише "литературно изваяна творба в чест на търновската закрилница". Именно тази творба - Пространното житие на Петка Търновска, лежи в основата на пълното развитие на култа към нея. Позната в множество български, руски, сръбски, влашки и молдавски ръкопис, тя създава и разнася славата на св. Петка в целия православен свят.⁴⁴

Въпреки че не опазили Търновското царство, мощите ѝ продължили да бъдат обект на нестихващ интерес и желание да бъдат притежавани. През 1393 г. мощите ѝ са измолени от цар Иван Срацимир и пренесени във Видин вероятно от сина му Константин заедно с мощите на Филотея Темнишка. След като и Видин пада (1396 г.), мощите ѝ са измолени от султана от сръбската княгиня Милица (съпруга на свети княз Лазар) и двамата ѝ синове деспот Стефан и Вълко и съпругата на деспот Иван Углеш Елена, в монашество Евтимия, и пренесени в Белград. Тези събития стават обект на описване от ученика на Патриарх Евтимий - Григорий Цамблак. Неговият разказ за пренасяне на мощите на св. Петка Търновска във Видин и Белград е една възхвала на сръбските владетели, на сръбската земя, на народа ѝ, на светицата, която ги закриля. "Отне Владиката българската слава от нея, а ѝ дарува сръбската, понеже онази (българската) не остана никак!" Написаното от Цамблак като добавка към Евтимиевото пространно житие също е много разпространено, то реално превръща търновската светица в Белградска, Сръбска.⁴⁵

С името на Цамблак се свързва прославата на св. Петка в Украйна и Белорусия. Заемайки Киевската митрополитска катедра, той установява празничното почитане на паметта ѝ на 14 октомври, благодарение на него в началото на XV век в украинските и белоруски пролози, сборници и четиминей се появяват нейни жития, служби. Появяват се и първите храмове в нейна чест.⁴⁶

Но отминава времето и на сръбската слава на св. Петка. През 1521 г. Сюлейман II превзема Белград и мощите на светицата са върнати в Цариград. Там те престояват в патриаршията до 1641 г., когато молдавският господар Василий Лупу изплатил 50 000 венециански форинта дългове на патриаршията, патриарх Партений спуснал през нощта от стените на крепостта "Фенер" мощите на преподобната и ги изпратил тайно в гр. Яш.⁴⁷

Конкретни сведения за почитането на св. Петка на казионно ниво имаме и от Русия. Когато през 1530 г. в Москва е построена църква патронирана от преподобната, на освещаването присъстват Великия княз Василий и великата княгиня Елена.⁴⁸ В един руски препис на житието на светицата, направено по късна сръбска редакция на Цамблаково/Евтимиевото житие обръщението към Петка "да се моли за благочестивия господар наш деспот Гюргя" (т. е. Георги Бранкович) е задраскано "деспот Гюргя" и над него е изписано "благочестивого царя нашего", което се отнася за някои от руските царе.⁴⁹ Когато през 1635 г.

силистренският митрополит Йоаким идва в Москва, той тържествено поднася частица от мощите на св. Петка на руския цар Михаил Фьодорович Романов.⁵⁰

През 1694 г. руският цар Иван Алексеевич поръчва на иконописец в Оръжейната палата икона на св. Петка, която била предназначена за рождения ден на дъщеря му, носеща нейното име.⁵¹

Една компилативна всемирна история, достигнала до нас в препис от 1779 г., включва родословието на боярите Воейкови, които през XVI-XVII век заемали важни административни и военни постове, били воеводи. Според това родословие Воейкови водели началото си от търновските боляри, преселили се в Сърбия, след като там били пренесени мощите на св. Петка, после в Прусия, а по времето на Димитрий Донски в Москва. В ръкописа са включени проложно житие на св. Петка по сръбска редакция и един акварел с нейно изображение. Той е посветен на светицата и се съпровожда от стихове "в чест и слава на преподобната майка наша Параскева". В тях светицата се призовава да помогне на християните в тяхната борба с турците. Борбата с турската опасност била в края на XVII век действително актуална задача за Русия и обръщението към св. Петка за помощ е съвсем логично. Не е случаен и фактът, че в един Служебен миней от 1666 г. в канон за Петка са били добавени думите "Поборствующи царем верным во бранех, царю нашему на сопротивныя даждь победы"⁵².

3. Народната светица Петка.

Несъмнено във времето, когато св. Петка се налага като казионна светица, започва да се формира и народният култ към нея във вида, който го познаваме от етнографските материали от края на XIX и началото на XX век. В същото време в страната са развити култовете към другите едноименни светици св. Параскева Римлянка и св. Параскева Иконийска, които култът към св. Петка Търновска по-късно обединява поне на народно ниво. Началото на това обединяване започва още с пренасяне на мощите ѝ в Търново. Наистина цар Иван Асен II научил за славата ѝ, което го мотивирало да ги иска и пренесе, но в продължение на няколко години агиографски и химнографски произведения за нея в българската столица няма и за нейна прослава се използвали произведения, посветени на Параскева Римлянка. Дори Летописният разказ, от който черпим сведения, че патриарх Йоаким в Каликратия се е сдобил "... със служба за помен на светицата, с похвала и житие за нея ...", които по-късно били преведени на български, е поместен в ръкопис от втората половина на XIV век "вместо проложно житие след шестата песен на канона в службата за мъченица Параскева", т. е. на Параскева Римлянка.⁵³ Ст. Кожухаров отбелязва преливания и с текстове, посветени и на Параскева Иконийска.⁵⁴ Този процес вероятно е продължил десетилетия, защото едва ли новопреведените житие, служба и похвала са били преписани и разпространени из страната в кратко време. Такива смесвания са отбелязани дори и в следващите векове. В миней за месец юли от края на XVI в., произхождащ от гр. Воден, в службата на Параскева Римлянка са вмъкнати песни (тропар,

кондак и др.) от службата на преподобната Петка.⁵⁵ В миней от XV век за 14 октомври е дадена служба, но не за търновската светица, а за Петка Римлянка с вмъкнати песни за преподобната.⁵⁶

Смесване се установява и в дните в памет на светиците. Още в първото ѝ проложно житие, познато ни от Драгановия миней (XIII век) 14 октомври е посочен като ден за упоменавање мъчението на св. мъченица Петка и преподобната Параскева, а четвороевангелие от XIII век този ден е отбелязан само с мъченицата Петка.⁵⁷ Псалтир и часослов от първата половина на XIII век на 14 октомври отново предлагат упоменавање на двете светици.⁵⁸ Примерите в това отношение в славянски ръкописи и старопечатни книги от следващите векове са повече.

Интересни сведения има за деня на мъченица Параскева Римлянка. 26 юли в четириевангелие от XIV век е посочен като ден на пренасяне мощите на св. Петка Търновска.⁵⁹ Такива упоменавания има в псалтири от XVI-XVII век.⁶⁰ В някои ръкописи дори конкретно е отбелязано, че мощите са пренесени в град Трапезица, наречен Търново. Това по всяка вероятност е свързано с построената през XVII век в подножието на Трапезица църква с патрон една от двете съименички на търновската светица. Тези споменавания са дали основание на Ст. Кожухаров да предположи, че първоначално в Търново Петка Епиватска е била празнувана на 26 юли заедно с Параскева Римлянка.⁶¹ Ако приемем този подход със същата вероятност, можем да предположим, че на 14 октомври преподобната е празнувана заедно с Параскева Иконийска, както сочат приведените по-горе примери. При това 14 октомври също е отбелязан като ден, в който мощите ѝ са принесени в Търново.⁶²

Преливанията на текстове в богослужебната книжнина за светиците, съвпадането на дните за празнично отбелязване на паметта им са извлечени все от паметници, които се отнасят за по-високата, "учената" култура и отразяват нейната практика, а именно тя създава средата, от която се черпят знания и вявания за отделните светици. В тази среда се създават условия да се формира народният култ към търновската светица, който да асимилира отделни аспекти от култовете към другите две съименички, да ги обедини и като краен резултат в традиционната народна култура да се почита една-единствена св. Петка (14 октомври). В това отношение отшелническите подвизи на светицата и изящният стил на Патриарх Евтимий са без значение за народния култ, те дори са неразбираеми за масовото религиозно съзнание. На него му е нужна светица "за потребление", която да му помага и го закриля в трудовата му дейност, да бди над здравето на семейството и домашните животни, и то си я създава. Това, което са му осигурявали Римската и Иконийската светици, започва да му осигурява Петка Търновска, а те постепенно са забравени в българските народни среди. За тях напомнят само иконите и стенописите из късносредновековните църкви.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Mesnil, M., A. Popova. Demone et cretienne: Sainte Vendredi., Revue des etudes slaves., tirage a part, Institut d'etudes slaves; Institut du monde sovietique de l'Europe centrale et orientale, Paris, LXV/4, 1993, p. 743.

² Гандев, Хр. Българската народност през XV век, С. 1972, с. 274.

³ Попов, Р. Светци близнаци в българския народен календар, БАН, С. 1991, с. 126.

⁴ Mesnil, M., A. Popova. Цит. съч., с. 743.

⁵ Бакалова, Е. Житието на св. Петка Търновска в късносредновековното изкуство на Балканите, сп. Родина, 1996, кн. 2, с. 57.

⁶ Пак там.

⁷ Жития на светиите, С. 1991, с. 351, 516, 541.

⁸ Използвам случая да благодаря ст. н. с. д-р Василка Герасимова за предоставената ми документация от архива на проф. Т. Герасимов.

⁹ Енчев-Видю, Ив. Български народен кръст, С. 1994, кат. № 98.

¹⁰ Пак там, кат. № 114.

¹¹ Пак там, кат. № 115.

¹² Митова-Джонова, Д. Археологически паметници в Плевенски окръг, С. 1979, с. 64, обр. 88^б.

¹³ Попов, Р. Праисторически паметници във Врачанското поле, ИБИН, 3, 1924, обр. 28^а.

¹⁴ Известни са 18 оброчни плочи, изработени от Васил Марков Присовеща в различни селища на Великотърновско, повечето от които са датирани.

¹⁵ От същия обект произхожда още една подобна плоча със същото съдържание и надписи. Изписано е обаче друго име на ктитор **КИРЮ ПЕТРОВ РАДЕЕВЪ ИВАНОВ**.

¹⁶ Звънарницата е построена след Освобождението и неколкратно е ремонтирана. Преди издигането ѝ тук се е намирало оброчището "Св. Петка". На място са се запазили фрагменти от антични архитектурни детайли, вторично използвани за жертвен оброчен камък.

¹⁷ По подробно за това виж Попов, Р., пос. съч., 126-142.

¹⁸ Onash, K. Paraskeva Studien, Ostkirchliche Studien, Bd. 6, Heft 2-3 Würzburg, 1957, 121-141; Чичеров, В. Зимний период русского народного земледельческого календаря 16-19 веков, М., 1957, 42-61; Иванов В. и В. Топоров. К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа. - В: Балто-славянские есследования, М. 1983, 175-197; Рыбаков, А. Язычество древних славян, М., 1981, с. 387; Успенский, А. Филологические разыскания в области славянских древностей, М., 1984, 94-96.

¹⁹ Ако появата на името Петка трябва да се свърже с някоя от светиците като превод на името и, то това е св. Параскева Римлянка. В добавка от XIII век към календарната част на Асеманиевото евангелие е най-ранното му отбелязване, свързано с нея. За това виж Джурова, А., Кр. Станчев, М. Япунджич. Опис на славянските ръкописи във Ватиканската библиотека, С., 1985, с. 63.

²⁰ За ранното проникване на култа към св. Петка Иконийска свидетелства факта, че в същото евангелие (л. 126^б) паметта ѝ е посочена на 9 ноември по западната календарна традиция. Пак там, с. 65.

²¹ Новаковић, Ст. Апокрифично житие свете Петке по одном бугарско-словенском и по одном српско-словенском рукопису. - Српска Краљевска Академия. Споменник, XXIX, Београд, 1895.

²² Жития на светиите ..., с. 542.

²³ Bakalova, E. La vie de sante Paraskeve de Tirnovo dans l'art Balkanique du bas moyen age, Byzantinobulgarika, V, 19, p. 176.

²⁴ След обновяването на храма през 1329 г. празникът е въведен във Византийската църква и е написана служба за него от Никифор Калист, в която се възхваляват чудесата станали в манастира. Култът към св. Богородица-Живоносен източник се разширява значително след

1727 г., когато това култово място е възстановено, а светогорските монаси написват известния "Богородичник". По-подробно за този култ - виж: **Dejan Medakovic**. La Virge "Source vivifiante" dans l'art serbe, Sbornik Radova, n. IX (5), Beograd, 1958, 203-218; **Velmans, T.** L'ikonographie de la Fontane de vie dans la tradition byzantine de la fin du Moyen Age, Syntropon, Paris, 1968, 119-134.

²⁵ **Божков, Ат.** Българската икона, С., 1984, с. 214.

²⁶ По-подробно виж бележките към: Народното четиво през XVI-XVIII век, С., 1990, подбор и редакция на Д. Петканова, 381-384.

²⁷ Српски митолошки речник, Београд, 1970, с. 154.

²⁸ Пак там, с. 75.

²⁹ **Попов, Р.** Пос. съч., 135-136.

³⁰ СМР, с. 23.

³¹ **Николова, Я.** Църквата "Св. Параскева" във Велико Търново - Известия на ОИМ В. Търново, кн. IV, 1968, 18-23; **Георгиева, С.** Нови данни за църквата "Св. Петка" и за джамията на Царевец във Велико Търново. - Археология, XV, 1967, 2, 27-29.

³² **Москов, М.** Черквата "Св. Петка" в Търново, Търново, 1915, с. 36.

³³ **Нешева, В.** Царската църква "Св. Петка" и джамията на Фируз бег на Царевец във Велико Търново. - В: Културни, исторически и етнополитически отношения между християнството и исляма на Балканите XIV-XV век, С., 1995, 235-247.

³⁴ **Гандев, Хр.** Пос. съч., с. 254.

³⁵ **Спространов, Е.** Бележки и приписки по Софийските черкви, СБНУНК, кн. XXII и XXIII, с. 11.

³⁶ Пак там, с. 3.

³⁷ **Гандев, Хр.** Пак там, с. 254.

³⁸ Тук имаме предвид липсата на сведения за неин визуален образ-икона, стенопис, а също така и на църкви, на които тя да е патрон.

³⁹ Дори и тогава образът на светицата се индивидуализира от надписите, които го съпътстват и посочват, че става въпрос за Петка Епиватска, Търновска или Българска, защото тя най-често е изобразявана като мъченица с кръст в ръка, а и хитонът ѝ не винаги е зелен, както е отредено за преподобните.

Що се отнася до житийните цикли Е. Бакалова в пос. съч. убедително доказва, че в основата им лежи житието на патриарх Евтимий.

⁴⁰ По-долу цитираме по: Стара Българска литература, т. IV, С., 1986, 440-443.

⁴¹ Пак там, бележки на стр. 647.

⁴² **Кожухаров, Ст.** Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II, Литературна мисъл, 1974, кн. 2, 121-135.

⁴³ **Петров, П., В. Гюзелев.** Христоматия по история на България, т. 2, С., 1978, с. 248.

⁴⁴ Пак там, 255-256.

⁴⁵ Стара българска литература ..., 191-202 и стр. 577-8 и посочената там литература; **Рогов, А.** Петка Търновска в восточнославянской письменности и искусстве - В: Русско-балканские культурные связи в эпоху средневековья, С., 1982, 160-181; **Кодов, Хр.** Старите жития на св. Петка Епиватска, сп. Духовна култура, 1961, кн. 1, 1-23; **Дерменджиева, М.** Румънските жития на св. Петка Епиватска, Старобългарска литература, № 27, 1994, 78-112.

⁴⁶ Стара българска литература ..., 380-382 и бел. 624-626.

⁴⁷ **Рогов, А.** Пос. съч., 164-165.

⁴⁸ **Станчев, Кр.** Едно малко познато гръцко житие на Параскева Епиватска (Петка Търновска). Българско средновековие (Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. И. Дуйчев), С., 1980, с. 284.

⁴⁹ **Рогов, А.** Пос. съч., 164-165.

⁵⁰ Пак там, с. 175.

- ⁵¹ Снегаров, Ив. Културни и политически връзки между България и Русия през XVI-XVIII век, С., 1953, с. 48.
- ⁵² Рогов, А. Пос. съч., с. 179.
- ⁵³ Пак там, 176-177.
- ⁵⁴ Снегаров, Ив. Неизвестен ..., с. 124.
- ⁵⁵ Пак там, с. 135.
- ⁵⁶ Стоянов, М., Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. IV, 1971, 15-16.
- ⁵⁷ Пак там, с. 68.
- ⁵⁸ Кодов, Хр., Б. Райков, Ст. Кожухаров. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света гора, т. 1, С., 1985, с. 52.
- ⁵⁹ Стоянов, М. Пос. съч., № 1138.
- ⁶⁰ Иванова, Кл. Български, сръбски и молдовлахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин, С., 1981, с. 70.
- ⁶¹ Пак там, с. 37, 61, 70, 428, 443.
- ⁶² Кожухаров, Ст. Неизвестен ..., с. 134.
- ⁶³ Иванова, Кл. Пос. съч., с. 276.

SOME MONUMENTS OF THE CULT OF ST. PETKA TURNOVSKA AND THE PROBLEM OF HIS FORMATION (Summary)

Vasil Mutafov

This study represents 12 obrocni monuments, devoted to St. Petka Turnovska from XVII-XX c. They are from different regions of Bulgaria. We use them to state a new opinion on the formation and the development of the cult. It is considered on people's and official level. The stages of its formation are observed along with the inclusion of the sains feast (on the 14th october) in the system of obrocni feasts, on which a bloody sacrifice is offered her. The selabration of the Friday after the Easter is characterized as a summer day of the Saint, when she is honoured with water as a medicine woman, and patronizer of the holy springs-ajazmi. The interaction and the connection between this cult and the older ones of the others two saints with the same name - St. Paraskeva Rimljankata and St. Paraskeva Ikoniiska has been considered. The relations with the newer church cult of virgin life bearing source has been analysed too.

ЗА ЕДНА ЕПИСКОПСКА КАТЕДРА ОТ XVII ВЕК

ХИТКО ВАЧЕВ

При организиране дейността на една митрополия е необходимо за нормалното функциониране да има митрополит и най-малко трима епископи. Такова е устройството и на Търновската митрополия от XV в. насетне. В един епархийски списък на Цариградската патриаршия от средата на този век в диоцеза на Търновската митрополия се споменават три епископии: Червен, Ловеч и Преслав.¹ Тяхната дейност досега не е била обект на отделно и цялостно изследване. В последно време обаче в научно обръщение бе вкаран нов документален материал, който разширява и прецизира представите ни за историческото развитие на тези епископии.² Нещо повече - в тях се съдържат данни, които позволяват да се погледне по нов начин на мястото и ролята на паметници на материалната култура, свързани с християнския култ. Именно на такъв проблем е посветена и настоящата работа - локализация на храмовете, изпълнявали ролята на катедра на Червенските епископи.

По време на Второто българско царство градът Червен е митрополитски център, а само в цитаделата му функционират повече от 11 храма. След превземането му при похода на Али паша, там е настанен турски гарнизон. По това време голяма част от църковните постройки са разрушени, като съществуват данни, че само една от тях (№10) продължава да се използва за нуждите на християнския култ.³ След понижаването на самостоятелната Търновска патриаршия в ранг на митрополия, подчинена на Вселенската патриаршия, митрополитският център Червен е вече с ранг на епископия, подведомствена на търновския първосвещеник. Независимо от факта, че цветущият през епохата на Второто българско царство средновековен град Червен през разглежданата епоха вече е загубил военностратегическото и административното си значение, в повечето случаи епископите се титулуват Червенски. Така например под протоколите на Цариградския събор, който одобрява руското патриаршество, Червенският епископ се подписва като митрополит.⁴ Същевременно се наблюдава тенденция епископите на Червен все по-трайно да усядат за определен период от време в друг град, разположен в границите на епископията - Русе. Това е напълно естествен процес предвид интензивното развитие на това селище и наличието на голям брой християни в него. Според регистъра от 1479/1480 г. в Русе живеят 239 християнски домакинства.⁵ Независимо че градът е обект на военни нападения и опустошения, броят на християните в него остава сравнително постоянен. Три

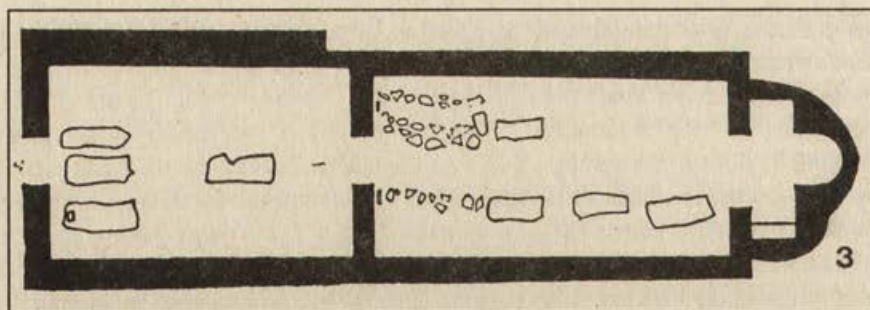
регистъра за времето от 1656 - 1670 г. посочват един и същ брой домакинства - 213.⁶ В доклад на католическия епископ Петър Богдан от 1640 г. за Русе е отбелязано: "Къщи на схизматици 200, което прави 1000 души. Имат две църкви, направени от дърво; по народност българи".⁷ Според една приписка в старо ръкописно евангелие храмът "Св. Троица" е построен на място, където се е издигала средновековна кръстополна църква. Това станало в годината 1632.⁸ През 1764 г. споменатата църква е "пристроена" в обема на трикорабна базилика, за което се съди от един надпис разположен в нея. За сравнение по това време в Червен има 30 български къщи с 250 души население и две църкви според данни на Филип Станиславов.⁹ Сравнявайки тези данни става ясно защо в мемоара на Павел Джорджич от 1597 г. епископът на Червен е наречен Русенски.¹⁰ В началото на XVIII в. епископите на Червен резидират отново в Русе. За това съдим по едно писмо от 1703 г., отправено от патриарх Доситей Йерусалимски до епископ Дионисий Червенски, в което се казва: "Благочестивейши и най-образовани епископе на Червен господин Дионисие, в Свети Дух любими брате и съслужник на нашата скромност, благоговейни йереи, благороднейши архонти, ползнейши търговци и останали православни, които се намирате в Русчук ..." ¹¹.

Освен изброените причини, поради които епископите на Червен не усядат трайно в това селище, съществуват и други такива, довели до това състояние на нещата. За това съдим от едно Синодално писмо на патриаршията в Константинопол от 1708 г. От данните, съдържащи се в него, е видно, че въпросните причини, изразяващи се в липса на жилищна площ за резиденция на епископа, съществуват твърде отдавна. Съдържанието на документа е вече обнародвано, но поради важността на информацията в него и с оглед целите на изследването ни ще си позволим да цитираме пълно интересувания ни пасаж. Той звучи така: "... не понасях в усърдие да гледат толкова дълго време епископията си да бъде щастлива с архиерей и легитимен епископ, а да няма сграда, за да му бъде подходящ покрив и постоянно място за почивка и по тази причина епископите им от различно време не се задържаха в епископията, защото нямаха с други думи собствено жилище, но тук като дойдат и останат за малко, се оттегляха, придвижвайки се и скитайки от област на област и беше това лишението от покрив досадно, мъчително и най-страшно за епископите..." ¹². От споменатото писмо става ясно, че през 1708 г. проблемът е решен чрез предоставянето на къщата на Андрей Клад за резиденция на епископа на Червен. През същата тази година и явно във връзка с установената резиденция на епископа са извършени ремонтните работи по църквата "Св. Йоан" в Червен. ¹³

Освен споменатите две селища - Червен и Русе, в които са резидирали епископите на Червен, ние считаме, че в още едно от селищата на епископията е имало катедра и вероятно резиденция. Става дума за Арбанаси (Пороище, сега квартал на Разград). Изследванията върху историческото му развитие сочат, че то има вакъфски статут, благодарение на който достига забележително

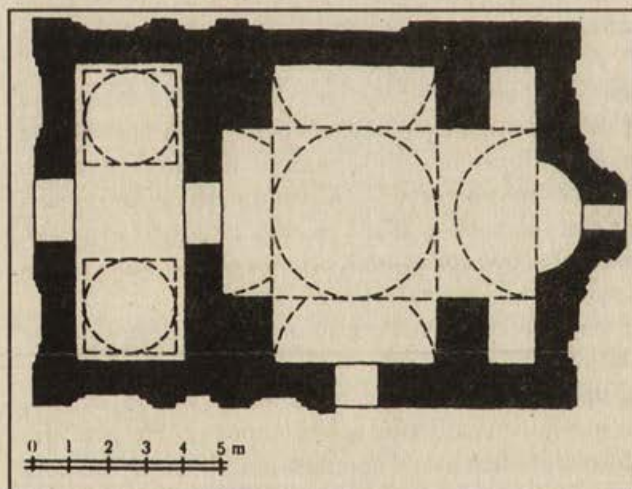
икономическо развитие през XVII-XVIII в.¹⁴ Населението му се отличава със забележителна материална и духовна култура. През разглеждания период в него функционират 4 християнски храма - "Св. Никола", "Св. Димитър", "Св. Богородица" и "Св. Атанасий". От един документ - сигилий на Патриарх Партений I, носещ дата април 1642 г., научаваме, че областта Арбанаси се обявява за патриаршеска екзархия.¹⁵ Под патриаршеска екзархия се разбира църковна единица, която по своя правен статут и духовно ръководство се намира в непосредствена лична зависимост от вселенския патриарх. Доходите от нея патриархът има право да дава на лица, които той избира, духовник или лаик, но запазва централното ѝ ръководство. Причините, довели до този акт, се коренят в обстоятелството, че Арбанаси е родно място на рода на влашкия воевода Василий Лупу (1640-1653), който пък от своя страна покрил дълговете на Патриаршията в размер на 25 000 рубли.¹⁶ В споменатия документ се съдържа и друга информация, която хвърля известна светлина върху проучвания от нас проблем. Става дума за това, че в него изрично се забранява на тогавашния епископ Гавраил да влиза в ставропигалната област. Явно той трайно до времето на издаване на сигилия е бил уседнал в селището, щом в документа са изброени всички онези дейности, които той е изпълнявал и вече му е забранено да ги провежда. Изрично се казва: "... и от тук нататък е прекратено споменаването на епископа за в бъдеще, като изобщо няма право в нея, отсега нататък да влиза сегашния епископ на Червен Гавраил или тези с него в тази патриаршеска и ставропигална област и да я тъпче, и да властвува и да изпълнява някакво архиерейство, и да наргиства и да отлъчва йерествуващите в нея и обикновените хора, и да изисква от тях голям и малък църковен данък, под заплаха за непростима аргия за тяхното архиерейство и на подобавашо наказание, като се задължават и йерестващите в нея и обикновените хора да признават за господар ..."¹⁷ Ако всичко в отношенията между подчинения на Патриаршията епископ и жителите на селището е било нормално в документа щяха с такъв тон да бъдат фиксирани изброените забрани. Това навежда на мисълта, че въпросният епископ трайно е бил уседнал в селището, за да провежда изброените доста мащабни дейности. Това наше виждане би звучало твърде хипотетично, ако не бяха налице и данни за това от друго естество. Става дума за някои особености в архитектурната композиция и решение на църквата "Св. Никола", разположена в разглежданото селище.

Църквата е еднокорабна, едноапсидна, разкрита по археологически път през 1970 г.¹⁸ Тя е с размери 24,80 x 6,70/7,50 м и дебелина на зидовете 0,50-0,90 м. Състои се от олтар, наос и притвор. Градежът е от камък на калова спойка, като на места в обема на наоса е използван и бял хоросан. Не особено прецизната обработка на каменните блокове е причина при градежа на места да бъдат употребени тухли за изравняването му. Установено е, че първоначално църквата е била в обема на сегашния наос. Впоследствие към него е пристроен притворът. Времето на съществуване на храма се отнася от проучвателите му в хронологическите граници от началото на XVII до началото на XIX в.

Обр. 1. Църква "Св. Никола" в Пороище. План по А. Маргос

По наше мнение съществуват податки, които позволяват да се прецизира хронологията на изграждане на църковните обеми. Те се свързват най-вече с открития подемен археологически материал и локализираното му местоположение. Става дума за това, че във вътрешността на наоса и притвора са разкрити гробни камери, тълкувани като семейни гробници и използвани в един сранително продължителен хронологически период. В тях се откриват значително количество находки (тези от наоса), които са сравнително точно датирани към началото на XVII в.¹⁹ От друга страна, при оформлението на тези гробни камери ясно личи, че те са съобразени като разположение с вече съществуващ архитектурен обем. Това ни навежда на мисълта, че датата на строителството на наоса може да бъде изместена към края на XVI век. На базата на същите податки строителството на притвора може да се отнесе към първата трета на XVII век. Подобна строителна история има и църквата

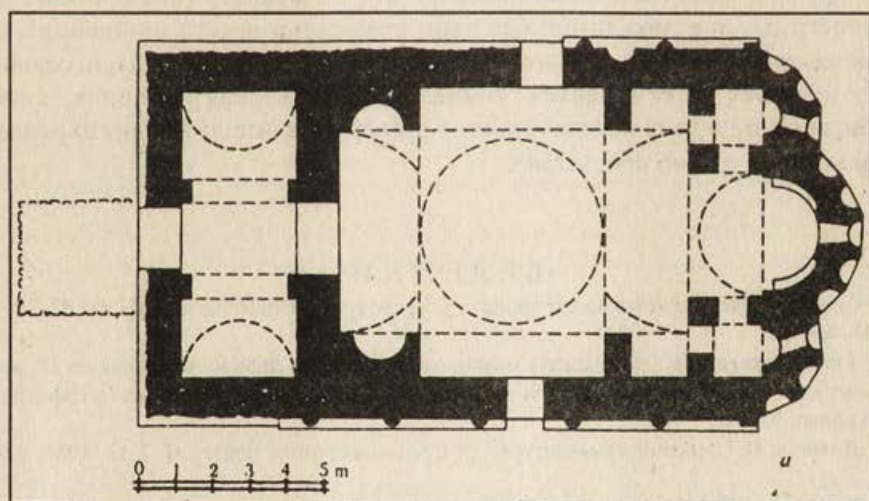
Обр. 2. Църква "Възнесение" край Кюстендил. Реконструкция на плана по Н. Чанева-Дечевска

"Рождество Христово" в с. Арбанаси до Търновград.²⁰

Особено внимание заслужава решението на олтарната част на разглеждания храм. Апсидата е асиметрична. Южната ѝ половина е по-голяма, което се е получило чрез една чупка на външната страна на стената, последвана от повторна дъговидна извивка. Чрез два пиластъра в края на надлъжните стени и в началото на

апсидната дъга е оформено олтарно помещение, което в дъното има малка апсида. В южната му част има ниша, която впоследствие е била уголемена с една допълнително зидана стена, прилепена към основата ѝ. Според проучвателя на църквата тази особеност в плана ѝ не е изолиран случай.²¹ Архитектурни паралели той открива в решението на две църкви от епохата на Второто българско царство - "Възнесение" при Спасовица (Кюстендил) и църквата под Мадарските стени. Струва ни се обаче, че при приведените аналогии и разглеждания паметник приликата е формална, докато са налице съществени разлики.

Църквата "Възнесение" (Спасовица) при Кюстендил съчетава елементи от групата църкви с купол без свободни подпори и тези от типа стегнат кръст²² (обр. 2). При този тип паметници западните подкуполни подпори са вградени в стената, отделяща наоса от притвора, а източните стълбове са удължени във вид на къси стенички. Предназначението на последните е да носят купола, а от това произтича разширението на страничните рамене на кръста, които са покрити със сводове. При църквата "Св. Никола" в Пороище също се наблюдава удължаване на северната и южната част на източната стена навътре към наоса, но приликата свършва до тук. Това е удължаване на части от източната стена, а не удължаване на подпори (както е във "Възнесение"), които стоят западно от източната стена. При храма "Възнесение" това удължаване е наложено от конструктивни съображения с цел да се оформи подкуполният квадрат. При църквата "Св. Никола" в Пороище удълженията на източната стена нямат отношение към куполната конструкция, защото няма никакви данни, които да подсказват наличието на такава. Удължаванията на частите от източната стена е наложено по съвсем други съображения и те са свързани с организацията на олтарното пространство. По наше мнение в църквата "Св. Никола" се

Обр. 3. Червен. Църква №2. План по Н. Чанева-Дечевска

наблюдава късна, примитивно реализирана реминисценция на средновековната концепция за сложен триделен олтар. През епохата на българското средновековие с такова решение на олтарната част се отличават най-вече епископските и митрополитските храмове. Пример в това отношение е решението на олтарната част на църква №2 в Червен. Съдейки по оформения в нея синтрон, изследвачите ѝ считат, че в края на XIV в. тя е изпълнявала функциите на митрополитски храм²³ (обр. 3). При църквата "Св. Никола" в Пороище синтрон липсва, но това е съвсем естествено, предвид навлизането на дърворезбената иконостасна преграда, чрез която се разделя реалният свят на богомолците от света на бога, т. е. олтарната част.²⁴ Като концепция обаче е налице определена близост в разглежданите олтарни части на църквите с тези, които разглеждаме. Самата им реализация обаче е коренно различна и това е напълно разбираемо предвид спецификите на епохата, в която са градени и тяхното отражение в църковната архитектура. За нас по-важна е обаче близостта в концептуално отношение, защото тя е показателна за това, че решението на олтарната част на църквата "Св. Никола" в Пороище е продиктувано от идеята храмът да бъде епископска катедра на Червения епископ. За това и строителите му се обръщат към онези образци от епохата на българското средновековие, които са изпълнявали такива функции - в случая църква № 2 в Червен. Естествено е през разглежданата епоха реализацията да е в по-примитивен вид, като се вземат предвид онзи комплекс от фактори, от които е зависимо църковното строителство и архитектура.

Обобщавайки казаното дотук считаме че с голяма вероятност можем да допуснем, че в с. Арбанаси (Пороище) в първата половина на XVII в., и по-точно докъм 1642 г., е резидендирал епископът на Червен. Вероятно негова епископска катедра е бил храмът "Св. Никола". В заключение ще отбележим, че в другото известно селище, носещо името Арбанаси (разположено до Търновград), ние локализирахме една неизвестна досега резиденция на Търновската митрополия.²⁵ Като се вземе предвид близостта на двете селища по отношение на етническия, социален и стопанския им облик, става разбираемо защо те са предпочитани от представителите на висшия църковен клир места за трайно присъствие.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Снегаров, Ив. Търновски митрополити в турско време. Списание на БАН, кн. 52, 1935, с. 207, бел. 1.

² Тютюнджиев, Ив. Търновската митрополия през 17. и първата половина на 18. век. По документи от архива на метоха "Божи гроб" на Ерусалимската патриаршия в Цариград. В. Търново, 1996.

³ Димова, В. Църковна архитектура - В: Средновековният Червен. Т. I, С., 1985, 124-125.

⁴ Трифонов, Ю. Унищожаване на Търновската патриаршия и заменяването ѝ с автономно митрополитство-архиепископство. СБНУ, кн. XXII и XXIII, С. 1906-1907, с. 22.

- ⁵ ТИБИ, II, С. 1966 (ИБИ, Т. XIII, 1966), с. 193.
- ⁶ Грозданова, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989, с. 221.
- ⁷ Пътища и предшественици. Подбор и редакция Св. Гюрова. С., 1982, с. 61.
- ⁸ Коева, М. Паметници на културата през Българското възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. С., 1977, с. 51, 58, бел. №46, 47.
- ⁹ Иречек, К. Пътувания по България. Под редакцията на Е. Бужашки и В. Велков. С, 1974, с. 325.
- ¹⁰ Тодорова, О. Православната църква и българите през XV-XVIII век. С., 1997, с. 70.
- ¹¹ Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., 40-42.
- ¹² Пак там, 28-31.
- ¹³ Георгиева, Цв., Д. Цанев. Христоматия по история на България. Т. 3, С., 1982, 359-360.
- ¹⁴ Маргос, А. Късносредновековните църкви "Св. Димитър" и "Св. Никола" в село Пороище, Разградско - ИНМВ, Варна, кн. 22, (XXXVII), 1986, 107-110.
- ¹⁵ Тютюнджиев, Ив. Цит. съч., 25-27.
- ¹⁶ Пак там, с. 59.
- ¹⁷ Пак там, с. 27.
- ¹⁸ Маргос, А. Цит. съч., 117-119.
- ¹⁹ Пак там, 119-123.
- ²⁰ Прашков, Л. Църквата "Рождество Христово" в с. Арбанаси. С., 1979, 39-43.
- ²¹ Маргос, А. Цит. съч., с. 117.
- ²² Чанева-Дечевска, Н. Църковна архитектура в България XI-XIV в. С., 1988, с. 118, фиг. 78.
- ²³ Димова, В. Цит. съч., с. 112, обр. 72.
- ²⁴ Коева, М. Цит. съч., 35-36.
- ²⁵ Вачев, Х. Резиденциите на търновските митрополити през XV-XVII в. - В: Юбилеен сборник по случай 25 години филиал на АИМ при БАН - В. Търново. 1999, 24 стр.

ABOUT A BISHOP'S RESIDENCE FROM XVII CENTURY (Summary)

Hitko Vachev

The research work is devoted to an uninvestigated till now problem - a location of churches carried out the functions of a bishop's residence. The object of studying are some churches of the bichoprics from the Tarnovo's diostes the Cherven ones from XV-XVII c. It is determined that, exept in Cherven and Rousse, a bishop's residence exist and in the village of Arbanassi (Poroiste). A supposal has been stated, based on documents and architectural composition, that the church "St. Nicolas" in this village had functioned as a bishop's residence.

ХРАНАТА И ХРАНЕНОТО В ТЪРНОВО ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА СЪВРЕМЕННИЦИ ОТ XIX ВЕК

ПАВЛИНА ВЛАДЕВА

Храната и храненето през XIX в. в Търново са зависели от земеделските култури, които е отглеждало населението в Търновския край. През XIX век обработваемите площи са заети главно със зърнени култури - пшеница, ръж, царевица, овес, просо. Градинарството и лозарството са другите два селскостопански отрасли, осигуряващи поминъка на населението. Зеленчуци за търновския пазар са произвеждали в близките до Търново села - Самоводене, Сергювец, Темниско, Калтинец, Присово, Чолакова махала, Шемшево, Леденик, Беляковец. Лозарството е било развито в Присово, Пчелище, Церова Кория, Капиново, Велчево, Плаково, Миндя, Големаните, Килифарево. В тези села лозарството и винарството е имало пазарен характер и търновското население е било основен консуматор на произвежданите вина и ракии.

Почти всички българи и чужденци, сред които Киро Тулешков, Йозеф Якуб, Тоужимски, Всеволод Крестовски, не пропускат да споменат в своите пътеписни бележки за житните нивя, овощните градини и лозя, разположени в околностите на Търново: на Картала, Марино поле, Мармарлия и други. Търновецът Тодор Янков отбелязва в своите "Пътеписи": "Цялото село е оградено с плодородна земя, лозя и зеленчукови градини, плода от които трудолюбивите самоводчани, предимно жени и девойки, всеки ден носят за продан в Търново."¹ Унгарският пътешественик Феликс Каниц свидетелства как "Селяните от най-близката околност на малки магарета докарваха всички възможни хранителни продукти. Измежду тях бързаха млекарите, овощарите, дърварите и високо хвалейки стоката си."² Селскостопанската продукция, произвеждана в Самоводене, Беляковец и околните села, е намирала радушен прием на търновския пазар на Самоводската чаршия, където е ставал най-големият пазар в града през XIX век.

Голямо влияние върху националната ни кухня оказва християнската религия. Храненето на българина през XIX век се определя до голяма степен от християнския календар и съответните календарни празници, обряди и обичаи. Постило се е през две трети от годината. Големият пост е траял 48 дни, 25 дни са Петровите пости, 15 дни Богородични пости, 40 дни пост преди Коледа, освен това се пости сряда и петък всяка седмица - общо 104 дни, всичко заедно прави 232 дни пости през годината и през това време не докосват блажна храна, нито дори яйца или масло. В това число не влизат доброволните. По

време на постите търновецът живее аскетично и преживява със зеленчуци и хляб. Предпочитание има към лук, чесън, боб, пиперки, зеле, салати, краставици, грах, дини и др. Както всички българи, така и търновци са се хранели вегетариански през по-голямата част от годината. В резултат на продължителните пости се появяват разнообразни постни ястия като каша от зеленчуци, плакии, гювечи. Православните пости са били строги. Било е забранено да се консумират яйца, мляко, масло. Хляб, сирене, маслини, солена риба и малко вино е било менюто и за обяд, и за вечеря. Даже чужденците по време на Великите пости не са могли да си купят месо, тъй като общината е забранявала на месарите да го продават. Докато постенето за обикновените хора е било истинско изпитание за стомаха, по-богатите търновци много не са се съблюдавали с постите. Известният търговец хаджи Минчо споделя откровено пред П. Р. Славейков, че си хапва блажно по време на пости и че никой не може да го накаже: "И аз ям, хем и през Великите пости ям, ама никой нищо не може да ми каже, нито дори да ми стори."³ Социалното положение на хората също оказва влияние по отношение на храната и храненето.

В пътеписа си "Една седмица в Търново" румънският пътешественик, подписващ се с инициалите Д. К. П., описва Сирни заговезни в ресторанта на хотел "България": "На всяка маса висеше по едно парче халва, което ни напомни, че е Заговезни. Щом стигнахме до кафето, започна въртенето на халвата, като пак си оставаше неизядено, тъй като хората се страхуваха да не си счупят зъбите."⁴ Това е веселият обичай "амкане". Халвата е основен елемент от традиционната празнична трапеза за "заговяването" заедно с млякото, сиренето и яйцата.

Киро Тулешков е оставил описание на гошавката по повод производството на нови майстори: "Най-напред дават шишетата с ракията. Първомайсторът като ще пие, ще благослови и подава шишето на оногова, който е до него. Други пък шишета са почнали да вървят от ръка в ръка в други страни. Така че шишетата с ракията се срещат и си отиват. Чорбата вече е подадена и се почва обядът. След чорбата идват вече разни яденета, но това е най-главното, че яденетата не са сипват в европейски чинии, а в български гледжосани паници. Вилици нямаше, с пръсти ядяха. След ракията - чорбата, а след нея дохожда и виното с бъклиците. Разумява се, че най-напред ще почне пиенето първомайсторът, за да благослови новоприетите... Най-после донасят и пилафа. С това яденето се свършва, произведените стават от софрата, а майсторите още и не мислят такова нещо. Остават на местата си, напълнят им бъклиците, подадат им мезе - пастърма и суджуци, а младите майстори весели и превесели се събират в двора на тумби и сладко си разговарят."⁵ Открояват се няколко основни момента в начина на хранене при това угощение. На преден план излиза патриархалният български морал, формиран през вековете, и ориенталското влияние, което е привнесено от турския етнически елемент в резултат на вековното съжителство с него по време на османското владичество.

В издадената през 1869 г. книга "Краткое здравословие или уроци, за да си вардим здравieto" Сава Доброплодни пише, че хлябът, основната храна на българина, бил приготвен от жито, ечемик, царевица, ръж, черен боб, нахут, картофи, ориз и др., като най-хубав бил пшеничният.⁶ Киро Тулешков пише, че в Търново калфите и чираците "се хранят с хляб от смесено брашно с ръж, жито, ечемик, просо и царевица. Това брашно се наричаше "дермен ешюрю". От това смесено брашно не става вкусен хляб и се яде по малко."⁷ През XIX век Самоводският пазар са го наричали Ун-пазар, което в превод на български език значи брашнен пазар. Това е било мястото, където се е продавало брашно в града. За да се смеси и опече хубав бял хляб, трябва да се използва фино брашно. "Известният търновец Ангел Попов построява модерна мелница за тънки брашна, които намирали пазар дори в Египет. В землището на Килифарево построява фабрика за макарони и фиде."⁸ Тази фабрика е била оборудвана с най-модерните за времето си машини, а качеството на произвежданите тестени изделия е било високо.

В дневниците на военните кореспонденти по време на Руско-турската освободителна война (1877-78 г.) се съдържат интересни факти, свързани с кулинарните специалитети на търновци и с тяхното гостоприемство. В мемоарите на ген. Газенкампф, както и на почти всички кореспонденти, пише, че те са впечатлени особено силно от материалното положение и благополучието на българското население: "Велико Търново, а и почти всички села, през които минахме, има забележително изобилие на хранителни продукти. Градът по собствено желание хранеше и поеше за своя сметка целия отряд на ген. Гурко, (10 батальона, 22 ескадрона, 32 оръдия, около 10 хиляди човека). Икономическото благоденствие на българите е недосегаем идеал за нашите селяни."⁹

Командирът на Първа бригада на българското опълчение - полк. Ф. М. де Прерадович в мемоарите си "Спомени за Руско-турската война (1877-78)" наред с войната е описал и някои търновски деликатеси. "Днес се събрахме на чаша чай при мене. Поиграхме на преферанс, а след вечерята направих напълно неочакван сюрприз на моите гости, като ги гостих с две български ястия, с които се бях запознал преди няколко дена: земни градински охлюви, сварени с ориз и подправени с лимон: вид осмокрака сепия, по гръцки октопод, която се доставя изсушена на слънце от Константинопол и също се обварява. Най-добри по вкус се смятат охлювите, които се доставят от Мала Азия и Константинопол."¹⁰ По-нататък той пише, че руските войски в Търново са посрещнати с хляб и сол, ястия от овнешко и кокоше месо, зеле, ракия, вино, бонбони и сладко. Пребивайки в Търново по-продължително време, той е опитал и кухнята, която се предлага в прочутия хан на известната търновка Бяла Бона. Ф. М. де Прерадович е предпочитал да пие нейното изискано бяло вино, но ястията, приготвени там, не са били по неговия вкус, тъй като са били подправени с много пипер и чеснов лук. Пикантната българска кухня с много люти подправки не се е нравила на руския полковник. Той се е хранел в

специално открития за руските офицери в Търново ресторант "Петербургска гостилница", в който се е предлагала европейска кухня.

Видният търновец Пандели Кисимов в спомените си в книгата "Исторически работи" описва с какво са се хранели търновските хаджии, пътуващи до Божи гроб в Ерусалим. Той е пътувал, когато е бил дете заедно с брат си и баща си - богатия търговец Георги Кисимов. Пътуването се е извършвало по суша с волски коли и по море с гемии и е траело два месеца. Храната се е готвела в менчета и гърнета. Почти всички продукти са били консервирани, за да могат да издържат на дългото изнурително пътуване: "чували с брашно, сухари, пастърма, качета с риба, туршия, толум сирене, сол, пипер и тая домашна тригя за подкиселяване на пословичната рибена чорба не липсуваше."¹¹

Твърде бегли са сведенията в описанията на българи и чужденци за съдовете, в които са приготвя и сервира храната в Търново през миналия век. Традиционната народна керамика (XIX-XX в.) от фонда на Исторически музей - В. Търново хвърля обилна светлина върху трите вида керамика, битувала в търновските домове - кухненска, трапезна и обредна:

"I. Кухненска керамика. Тук се групират съдове за съхранение и приготвяне на храна и течности. В много случаи названието на съдовете показват конкретното им положение: бобено гърне, гювеч, масленик, квасник, оцетник, буркан за сладко, делва за туршия, жътварска стомна, цедилник и др.

II. Трапезна керамика. Тук се групират съдове, предназначени за сервиране на храна и течности. Това са блюда, чинии, паници, кани, чаши, шишета, крондири, тончета и др.

III. Обредна керамика. ... Това са сватбени стомни, крондири, кани, бъклички."¹²

Наред с глинени съдове в търновския градски бит широко се използват сахани, тенджери, бакъри, казани за варене на ракия и петмез, съдове за сладкарството - изработени от мед и калайдисани.

Топлинната обработка в старинната национална кухня се ограничава до варене, задушаване и печене в глинени и медни съдове на жар, огнище и в пръстена пещ. През XIX в. се използват при готвенето преди всичко животински мазнини - овча и говежда лой, свинска мас, сланина. Обикновено обядът се състои от едно ядене с месо без супа, сирене, кисело мляко, плодове и хляб. Мъжете са пиели по чашка гроздова ракия за аперитив, а след ядене са изпивали по една-две чаши червено домашно вино. Дамите пият само вода, а след обяда се сервира по чашка турско кафе.

Според чеха Йозеф Антонин Ворачек най-често срещаните ястия са: телешко печено, говеждо печено, овче, агнешко, свинско, яхния, месо с фасул, чушки пълнени с кълцано месо, сарми от зеле, кебапи, каварма и др. Под влияние на турската национална кухня у нас са се появили "тежката червена запръжка" с много мазнина, лютивите ястия, гювечите, кебапите, сармите, мусаките, таратор, саздърма, сладките десерти като: малеби, сутляш, ашуре, баклава, кадаиф, пилаф, локум, халва. Ориенталски са не само названията на

ястията, но и начина на приготвяне, вкуса им и наличието на много екзотични подправки, които им придават пикантен аромат.

Името на една от турските махали в Търново "Халваджи баир" допуска възможността там да са се намирали халваджийските и бозаджийските работилници.

Друг чех, Йозеф Якуб Тоужимски, в пътеписа си "В Търново" е оставил рецепти за приготвяне на търновски разхладителни напитки. "С краставици в лед в гостилницата и ледена лимонада по пътя - с тези подкрепления се надявах, че ще бъда добре въоръжен срещу юлската жега (достигаща 30-40° по Реомюр) по време на обиколките ми и изкачването до върха. За щастие в Търново има достатъчно лед. Лимонадата от лимони, захар и лед с изворна вода - се разнася в продълговати стъклени съдове по улиците, както разнасят у нас наденички, и се продава много евтино."¹³

Румънският пътешественик Д. К. П. дава описание на храненето в ресторанта на хотел "България": "Ресторантът на нашия хотел представляваше помещение от 20 м², където покрай един дебел зидан стълб бяха сбутани 3 дълги и 2 малки кръгли маси в ъгъла. В тази гостилница се хранеха с абонамент от 60 леи на месец най-изтънчените бекяри в Търново ... Складът за провизии на ресторанта се намира в коридорче, водещо към хотела, дълго три метра и широко един метър, на чиито стени висяха парчета месо, наденици, оставени на студено, а в дъното между каци с туршии имаше струпани кошове с лук и картофи."¹⁴ Това е бил най-изисканият ресторант в града, но по обстановката и продуктите в склада се съди, че менюто в ресторанта не е било нито богато, нито разнообразно, а обслужването не е било на необходимото ниво.

Качамакът от царевично брашно е бил един от търновските деликатеси, консумирал се е със сирене и маджун. В спомените на Тодор Янков качамакът е описан много живописно: "Вратата широко се разтваря - влязва Станка, носеща една тепсия, покрита с качамак във вид на топки, а наред е оставено свободно място за купата с маджуна, която майка ми след нея носи. От тепсията лъха приятен мирис на мисирено брашно и се издига пара."¹⁵ Качамакът е бил типичен за българската национална кухня. Вероятно този специалитет е заемстван от ориенталската кухня, а наименованието му е турско.

През 1870 г. в Цариград търновецът Петко Рачев Славейков издава първата българска готварска книга. Той използва рецепти на ястия, които се употребяват в Цариград. Видният възрожденец си поставя за цел да разнообрази трапезата на българина и да му даде полезни съвети в областта на кулинарута. Според спомените на неговите близки, когато в Търново е пишел своите произведения, той е слагал на масата си кана с червено вино и горнооряховски суджук. Петко Р. Славейков е бил тънък кулинар и добър гастроном. Това са два нови щриха от портрета на тази уникална енциклопедична личност.

Храната на търновци през XIX в. е била от естествен произход. Най-много се е консумирал хляб. Храната е била преди всичко растителна. Месо се ядяло по празници. От сушеното, пушено и осолено месо са приготвяли сланина,

сиздърма, пастърма, солени бутове, суджуци. Риба се купувала от Балък пазар (рибен пазар), намиращ се на днешния площад "Баждарлък".

Общото впечатление е, че автентичните литературни извори на българи и чужденци предоставят откъслечни сведения и фрагментарна информация за храната и храненето на търновци през XIX век. Въпреки това те са ценен извор, разкриващ част от търновския кулинарен спектър от XIX век.

Б Е Л Е Ж И

- ¹ Янков, Т. Пътеписи, С., 1939, с. 189.
- ² Kanitz, F. Donau Bulgarien und der Balkan, Leipzig, 1882, Bg I, S. 167.
- ³ Гюрова, С. Книга за българските хаджии, С., 1985, с. 225.
- ⁴ Младенова, М. Румънски пътешественици за българските земи, С., 1982, с. 227.
- ⁵ Тулешков, К. Моето чиракуване в живота, В. Т-во, 1997, 90-91.
- ⁶ Петров, Л., Е. Йорданов. Българска национална кухня, С., 1983, с. 12.
- ⁷ Тулешков, К. Цит. съч., с. 74.
- ⁸ Янков, Т. Пътеписи, С., 1939, с. 60.
- ⁹ Германов, Г. Окървавено навечерие, Варна, 1976, с. 300.
- ¹⁰ де Прерадович, Ф. М. Спомени за Руско-турската война, 1877-78, С., 1977, 260-261.
- ¹¹ Гюрова, С. Книга за българските хаджии, С., 1985, 128-129.
- ¹² Мутафов, В. Традиционната народна керамика (XIX-XX век) от фонда на Историческия музей - В. Т-во, ИИМВТ, III, 1993, с. 154.
- ¹³ Бехиньова, В. България през погледа на чешки пътешественици. С., 1984, с. 184.
- ¹⁴ Младенова, М. Румънски пътеписи от XIX в. за българските земи, С., 1982, с. 224.
- ¹⁵ Янков, Т. От нашето минало, Общ. в-к В. Т-во, бр. 12-13, 29.IX.1934 г. С., с. 104.

TYPICAL KIND OF FOOD AND MEALS IN THE TURNOVO REGION
DURING THE 19 CENTURY AS SEEN BY CONTEMPORARIES
(Summary)

Pavlina Vladeva

A number of Bulgarian and foreign travellers visited the town of Turnovo during the 19 century, and on their stay there they had the opportunity to taste the specialities of local culinary art.

One of the crucial influences on Bulgarian national cuisine must to be attributed to Christianity. During the previous century the citizens of Turnovo, along with every other Bulgarian, fasted for 232 days of the year. The food consumed in period of fasting was entirely vegetarian, consisting of fruits and vegetables only, which people used in their meals uncooked or preserved. Meat was included in dishes prepared for the Great Christian feasts, such as St. George's Day, St. Peter's Day and Christmas when lamb, chicken and pork respectively constituted the main course of the holiday dish.

Turkish traditional cuisine has also left its imprint on Bulgarian cooking as a natural consequence of the five-hundred-year-long period of the Ottoman domination.

The information derived from the writings of foreign and Bulgarian travellers who visited the Turnovo region during the 19 century serves as an invaluable source of ethnographic knowledge. Although it lacks fullness, it provides us with a curious glimpse into the material culture of the town in that period.

Translated by Rossitsa Petcova

ТРИДЕСЕТ ГОДИНИ ОТДЕЛ "НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ"

НЕВЯНА БЪЧВАРОВА

Настоящата статия е пръв опит да се представят обзорно резултатите от 30-годишната дейност на отдел "Най-нова история" на Великотърновския исторически музей по комплектуването на фонда и осъществената научно-изследователска, фондова, експозиционна и популяризаторска дейност. Отделът е създаден на 2.II. 1970 г. със завеждащ Невяна Бъчварова, а от 1974 г. като уредник е назначена Виолета Драганова. През 1990 г. отделът от "Социалистическо строителство" се преименува в "Най-нова история".

СЪБИРАТЕЛСКА ДЕЙНОСТ

При създаването на отдела фондът е от 265 инвентарни номера, събирани от сътрудниците на отдел "Работническо революционно движение". Към м. януари 1977 г. общият брой достига 3 951 инвентарни номера. Към 31.XII.1985 г. основният фонд възлиза на 11 628 инвентарни номера, от които вещите са 199 бр., научно-спомогателният фонд е 541, музейните сбирки - 646 инвентарни номера. През декември 1998 г. основният фонд е от 22 082 инвентарни номера, научно-спомогателният фонд - 1660, а в библиотечния фонд се съхраняват 283 бр. книги.

Основните теми, по които се извършва събирателска дейност, са: обществено-политически, стопански и културен живот на Великотърновския край. Във фонда се съхраняват негативи, документи, снимки, вещи, спомени, литература, кино и видеофилми и звукозаписи. Основната част от тях са придобити като дарения. Те са постъпили от обществени и политически организации, предприятия, културни институти, читалища, чрез движението "Народната памет разказва" и др. Голям е броят на даренията от граждани. Негативният фонд е създаден предимно във фотолабораторията на музея. Към откупените музейни ценности се отнасят кинофилми, негативи, фотоизложби, спортни отлечия и др., но в сравнение с останалите отдели в музея изразходваните средства за находки за съвременния период са твърде скромни. Значителен е броят на музейните ценности и по следните теми: Първи мероприятия на народната власт - дейността на ОФ, РМС, посрещане на Съветската армия, изпращане бойците на фронта, помощното движение. Изключително богат е снимковият и документален материал за бригадирското движение 1946-1950 г. - за Прохода на републиката, жп линията Лясковец - Златарица, яз. "Ал. Стамболийски", както и за ученическите бригади през 70-те

и 80-те години. Активните българо-съветски отношения и дружба за целия период освен с документи са представени във фонда и с вещи. Обществено-политическата работа сред населението, организирана от БКП, ОФ, БПС, е представена със снимки, негативи, кинофилми и спомени. През последните десет години обект на събирателската работа в голяма степен са политическите партии. От сферата на икономиката най-пълно са представени отраслите промишленост и селско стопанство. Значително е количеството на негативите за историята на градовете Велико Търново и Павликени. В резултат на целенасочена събирателска работа е съхранена дейността на Пионерската организация в окръга. Притежаваме пълното течение на в. "Изгрев", издание на Народния съюз "Звено", в. "Борба" и отделни годишници на в. "Работническо дело". Достойното място на гр. В. Търново като исторически, културен и туристически град в националната култура определи активната събирателска дейност по тази тема - музейно дело, археологически проучвания, театър, оперета, национални културни празници "Поглед към вековете" и "Сцена на вековете", читалища, музикална дейност. От дейците на културата най-цялостно във фонда е представен артистът Константин Кисимов. Изключителното географско разположение на гр. В. Търново, предимно старата част, е запазено в снимки, негативи и кинофилми. Съхраняваме няколко фотоизложби и колекции от негативи на Ганчо Стоянов, Торос Хорисян, Денчо Куцаров, Петко Петков, Андрей Кефилов, Трифон Капитанов, които отразяват архитектурата и живота в града от 60-те години до средата на 80-те години. Във фонда липсват материали за съвременния град.

Ще посочим и по-интересни веществени материали като униформа на офицер от 18-ти пехотен полк, знаме на БНЖС, с което е наградена организацията в гр. Павликени през 1946 г., бригадирско знаме от 1949 г., първият радиоапарат "Комсомолец", произведен в Завода за малки радиоприемници, електродвигатели от Завода за телферни електродвигатели, обзавеждане на ателие на художника Ангел Каранешев, емблеми за двата българо-съветски космически полета, изработени в завод "Деню Георгиев", колекция ордени и медали, спортни купи, плакети, материали от футболен клуб "Етър".

В колекцията от 58 кино и видеофилми са запечатани безценни документални кадри от манифестация на 1 май 1945 г. във Велико Търново, откриване на предприятия, музеи, археологически разкопки, чествания. Особено полезни за илюстриране на уроците по история са пълнометражните цветни документални филми за историческите събития и личности от Възраждането и новата история. Началото на видеотеката на отдела се постави с откриването на Седмото Велико народно събрание във Велико Търново на 10 юли 1990 г.

Инвентираните материали от музейните сбирки допринасят за обогатяване на фонда по темите "Промисленост" и "История на родния край". Оригиналният веществен материал в тях обаче е притежание на предприятията, което ощетява музейния фонд.

Проблем в тази основна музейна дейност са критериите за събирателска работа, възможността музейният работник да прецени днес каква ще бъде стойността на придобитата находка след години. Съпоставката между документалния и веществен фонд показва, че първият е много по-голям. Това се оценява като слабост, но такива са реалните възможности. Събирателската работа и комплектуването на фондовете не зависи само от музейния работник. Не разполагаме и с необходимите съвременни технически средства. За това съществуват обективни и субективни причини. Събирателската дейност е свързана и с въпроса за съдържанието на постоянната музейна експозиция - общоисторическа, с отразяване на всички сфери на живота, или специализирана.

НАУЧНОИЗСЛЕДОВАТЕЛСКА РАБОТА

Темите, които са предмет на научно-изследователската работа през разглеждания период са: Участието на населението от Великотърновски окръг в Отечествена война и помощното движение; Бригадирско движение 1946-1950 г.; Дейността на РМС; Професионалните съюзи в периода 1944-1958 г.; Усвояване и приложение на български и съветски челен опит и социалистическото съревнование; Развитие на промишлеността във Велико Търново 1944-1958 г.; Великотърновски окръг в годините на първата петилетка; Промишлеността и селското стопанство в годините 1958-1960 г.; Културна дейност; Музейно дело и др. Изграждането на музейните сбирки допринася за задълбочени проучвания, посветени на живота и дейността на отделни личности като: Роман Аврамов, ген. Симеон Ванков, Сотир Черкезов, Хараламби Джамджиев и други. Проучвания са направени и по темите: Национализацията на промишлените предприятия във Велико Търново; Стопански химически комбинат "Свилоса", гр. Свищов - рожба на българо-съветската дружба; Първи социалистически прояви сред учениците в търновската мъжка гимназия; Основаване и развитие на ТКЗС в гр. Златарица; Развитието на пивоварен завод "Балкан"; Текстилна фабрика "Васил Мавриков" и др. Посочените теми са разработени в статии, които са публикувани предимно в научния сборник "Годишник на музеите в Северна България" и Известия на Исторически музей - Велико Търново", както и в други сборници и списания. Значителен е броят на научнопопулярните статии, които са публикувани в местния печат. Редица от тях се отнасят до отделни находки или група предмети, до конкретни исторически факти, събития, личности.¹ Участието с доклади и научни съобщения в сесии, конференции и кръгли маси допринася за увеличаване на проучванията за региона. Подготвя се каталог на основния фонд.

ЕКСПОЗИЦИОННА ДЕЙНОСТ

В началото на 70-те години се активизира интересът към историята на родния край. Това довежда в годините от 1970 до 1986 г. да се изгради широка

мрежа от музеи и музейни сбирки, в значителна част от които е представен и най-новият период.

В музейната сбирка в Машиностроителния завод "Червена звезда" е показан историческият път на машиностроенето в Дебелец от края на XIX в., изграждането на новия завод и неговата производствена дейност. Това беше най-голямото машиностроително предприятие в окръга. Интерес в тази експозиция представляват макети на образци от производството на завода, което е в големи обеми: Транспортна лента - 15 м, Вакуум-шнекова преса, Валяк ВВС-8, Багер еднокосов хидравличен БХ-06. За първи път тук в музейна сбирка са използвани черно-бели принтони за представяне на основните моменти от производствената дейност. На 15 октомври 1973 г. сбирката е открита.

Създаването на музейна сбирка в най-старата текстилна фабрика във Велико Търново се реализира във връзка с честване на 100-годишнината от рождението на патрона на предприятието Васил Мавриков. В тази експозиция, открита на 20 октомври 1976 г., акцент бяха цветна аудио-визуална прожекция на диапозитиви, които отразяват производствени моменти, както и цветни принтони на основните цехове.

Същественото в мотивите при изграждането на сбирката в Завода за телевизори и радиоприемници е, че тя се създава в нов отрасъл за Велико Търново - радиопроизводството. Тази сбирка е най-богата с веществен материал, което се дължи на разнообразната производствена програма от радиоприемници, на които заводът става единствен производител в страната в края на 70-те години и съхранява образци от тях. Открита на 7 октомври 1977 г., тя е най-посещаваната експозиция поради големия интерес към производството от страна на български и чуждестранни партньори.

През 1982 г. са създадени музейните сбирки в Завода за телферни електродвигатели и в Пивоварен завод "Балкан", открита на 24 декември 1982 г. Експозиционният материал и особено показаните електродвигатели представят на посетителите единственото предприятие в страната и източноевропейските страни, което произвежда конусни електродвигатели. В сбирката в бирената фабрика вниманието е насочено към 90-годишната история на предприятието, българските и международни отличия на пивото "Болярка" и "Великотърновско пиво".

На 28 октомври 1983 г. е открита музейната сбирка в Машиностроителен завод "Заря" в гр. Павликени. Тя представя 20-годишната история на единственото в страната специализирано предприятие за производството на карни и автомобилни джанти.

През октомври 1985 г., за 25-годишнината от основаването на Комбината за радиотехническа апаратура е отворена за посещение изцяло обновената и допълнена музейна сбирка.

На 22 ноември 1985 г. по повод половинвековната си история Лозаровинарският комплекс в Лясковец открива музейна сбирка.

На 100-годишнината от началото на опазването на Горското стопанство във Великотърновския край е посветена музейната сбирка в Горския комбинат, която е открита през април 1987 г.

Ведомствените музейни сбирки имат определен принос за развитието на музейното дело във Великотърновския регион. Те допринасят за резултатна събирателска и изследователска работа на музейните работници и краеведите, която е свързана с историята и производствената дейност на основните предприятия от икономическата палитра на Велико Търново и региона през втората половина на XX в. до изграждането в ръководствата на предприятията на убеждението, че към собствената си дейност трябва да имат и исторически поглед, да събират и съхраняват резултатите от своя труд. Сбирките са запазени и днес, но се нуждаят от обновление.

Събраният снимков материал, документи и негативи са инвентирани във фонда на отдела. Създаването на музейните сбирки допринесе и за написването на истории на тези предприятия.

С наше участие е представен съвременният период в читалищните сбирки в Полски Тръмбеш (1969 г.), с. Михалци и с. Камен (1976 г.), на яз. "Ал. Стамболийски" в с. Горско Косово (1979 г.) и в с. Павел (1984 г.)

Българо-руската и българо-съветска дружба е представена през 1978 г. в музейната експозиция "Дружески връзки между Великотърновски окръг и Полтавска област" във Велико Търново.

Последната осъществена през 1987 г. музейна експозиция от отдела, съвместно с Лариса Чакалова, е "Съратници на В. И. Ленин от гр. Свищов", която представи живота и дейността на Роман Аврамов, ген. майор Симеон Ванков и Сотир Черкезов.

Изложбите заемат най-голям дял в експозиционната дейност на отдела. За тяхното реализиране е събран богат негативен, снимков и веществен материал. Голям е броят на фотоизложбите. Те отразяват развитието на Великотърновска област през втората половина на XX век и са посветени на политически събития, икономическо развитие, исторически личности, културна дейност, музейно дело и др. Общият им брой е 59. Отделът е експонирал по една или две изложби на година. През 1971 г. и 1991 г. те са по три, 1974 г. - шест, 1979 г., 1986 г., 1987 г. и 1997 г. - по четири, а 1985 г. и 1998 г. - по пет изложби.² Като добавим и музейните сбирки, данните показват активна експозиционна дейност. Значителен е техният обществен отзвук, а професионалната им подготовка допринася за утвърждаване авторитета на Историческия музей.

ПОПУЛЯРИЗАТОРСКА РАБОТА

Популяризаторската работа заема съществен дял в дейността на отдела.³ Тя се изразява в подготовката и реализирането на радиопредавания, викторини, разработването на доклади, лекции, исторически справки, научнопопулярни статии. Използвана форма на работа са диапозитивните филми, разработването на сценарии за телевизионни филми. Създаден бе филм за музейната

експозиция в Затвора-музей (1972 г.). Отделът бе инициатор и организатор на срещи с участници в исторически събития и основни отрасли на икономическото ни развитие. Многообразието на популяризаторската дейност, осъществявана с училищата, военните поделения, работническите и селски колективи включва всички музейни средства и има положителен отзвук.

В заключение се налага изводът, че изминатия 30-годишен период доказва резултатността от функционирането на отдела "Най-нова история". Въпреки трудностите, търсенето на верните критерии, събраният музеен фонд, реализираните научно-изследователска, фондова, експозиционна и популяризаторска работа допринасят за общото обогатяване на музейния фонд и съхраняване в него на ценности от материалната и духовна култура на населението от Великотърновския край през втората половина на XX век.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Био-библиографски справочник 120 г. музей Велико Търново. Изследвания и публикации на музейните работници 1927-1990 г., В. Търново, 1991, 19-24, 43-44.

² Изложби. - В: ИИМВТ, XIII, 1998, 309-310.

³ Пенков, П. Отчет на ИМВТ за 1997 г. - ИИМВТ, XIII, 1998, с. 305.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ПОСЕЛИЩНИЯ ЖИВОТ ПРЕЗ ТРАКИЙСКАТА ЕПОХА НА ТЕРИТОРИЯТА НА ВЕЛИКО ТЪРНОВО

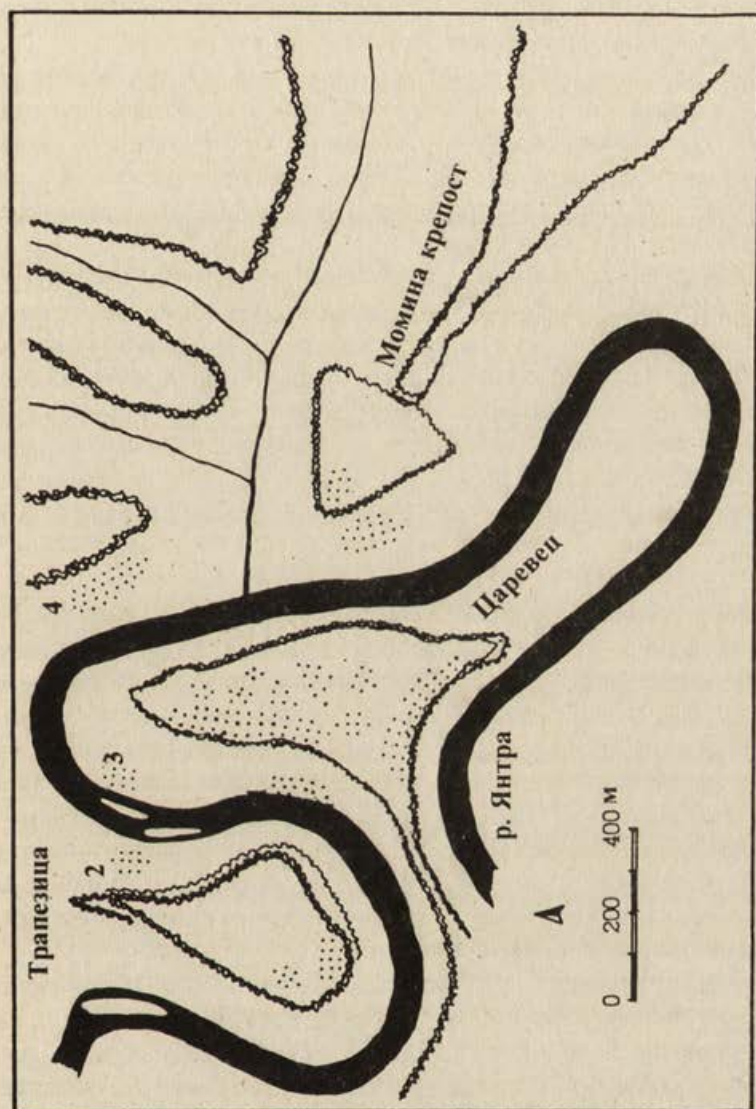
(По данни от разкопките на църквата
“Св. Четиридесет мъченици” и некропола
към нея през 1992-1995 г.)

ИВАН ЧОКОЕВ

МИЛЕНА СТАНЧЕВА

Свидетелствата за тракийско присъствие в западното подножие на хълма Царевец върху речната тераса, където днес се издигат останките на църквата “Св. Четиридесет мъченици”, поставят редица проблеми. Най-общо те са свързани с определянето на характера на това присъствие; отношението на поселението тук към тракийското селище на самия хълм; с откриването на мястото му в поселищната структура на региона, включващ територията на сегашния град и близката му околност. От друга страна, към въпросите най-пряко свързани с резултатите от последните разкопки на църквата и терена около нея трябва да се отнесат датировката на това поселение, както и възможностите за неговата локализация. В настоящото изследване е направен опит за решаване на част от тези проблеми, базиращ се на находките от тракийската епоха и общата стратиграфия на обекта. Основна задача на проучването е регистриране на откритите останки, тяхното описание и идентифицирането им като познати от археологическите квалификации обекти - огнища, пещи, постройки и др., както и установяване на взаимовръзките между откритите материали. Тъй като тракийският културен пласт е силно нарушен и в този случай важи в пълна сила отбелязаното още от Н. Ангелов и Я. Николова по повод на тракийските находки, открити при разкопките на Малката порта: “Стратиграфски обаче тези материали не бяха проследени и не бяха ясно разграничени отделните културни наслоявания. Последните бяха твърде много разбъркани от строежите през по-късните епохи.”¹ Възможности за по-точното определяне на времето на обитаване в западното подножие на хълма Царевец през разглежданата епоха предоставя единствено откритата керамика, която се вмести в утвърдените от научните изследвания хронологически скали.

Наличните данни за тракийско присъствие на територията на днешния град Велико Търново не са плод на целенасочени теренни изследвания на тази епоха, а обикновено са резултат от археологически проучвания на по-късни, най-вече

Обр. 1. Дани за тракийско присъствие на територията на В. Търново. 1. Църква "Св. 40 мъченици"; 2. Църква "Св. Димитър"; 3. Църква "Св. св. Петър и Павел"; 4. Фабрика "Болярка"

средновековни периоди. При тях материали с тракийски произход се откриват в един по-широк ареал, включващ изследваните терени по хълмовете Царевец, Трапезица, Момина крепост, както и техните подножия, около църквите в квартал "Асенов" - "Св. Димитър", "Св. Четиридесет мъченици" и "Св. Петър и Павел"² (Обр. 1). Материални останки от тази епоха са откривани и при теренни обхождания, а и съвсем случайно при извършване на изкопни работи в селищата от близката околност и съвременния град.

При краткия преглед на публикуваното за тракийското присъствие на разглежданата територия ние обръщаме внимание най-вече на тези проблеми, които се наложиха за разрешаване при проучването на ограниченото около църквата пространство. А това са особеностите на самия тракийски културен пласт, жилищата, топлинните съоръжения, застрояването по терените, керамиката и проблемите на хронологията.

Тракийското заселване на хълма Царевец, според изследователите, датира от края на бронзовата епоха, като животът тук продължава и през двете фази на желязната епоха. Разцветът на селището се свързва с късножелязната епоха, и по-точно от края на VI до I в. пр. Хр. Смята се, че през първите векове сл. Хр. то запада³, въпреки че отделни находки свидетелстват за продължилия тук живот и през II в.⁴ Материали от тракийската епоха се откриват при проучването на Патриаршията⁵, Дворцовия комплекс⁶ и западно от него⁷, в района на Малката порта и средновековната улица към Лобната скала⁸, както и в остналите сектори на Западния⁹ и разкопаните участъци на Южния склон¹⁰ (Обр. 1).

Тракийският културен слой се явява първи по натрупване, но материали от него са разпръснати дори и в най-горните проучвани пластове, тъй като интензивното строителство през по-късните епохи силно е нарушило началните отложения. По обобщени данни от П. Славчев¹¹, И. Джамбов и М. Долмова-Лукановска¹² в зависимост от характера на терена, тракийският пласт лежи на дълбочина от 0,5 до 7 м от съвременното ниво, непосредствено върху скалата или върху стерилна жълта глина, а дебелината му варира от 0,10 до 1,50 м.¹³ Освен че е размесен, на много места той не е проучен поради необходимостта от запазването на по-късното строителство. Това са и основните причини за трудностите при изясняването както на стратиграфията на тракийския пласт, така и на характерните особености на жилищата.

Според Н. Ангелов жилищата под Двореца и Патриаршията са землянки, но не може да се установи на каква дълбочина от първоначалното ниво на терена са били вкопани.¹⁴ За тази под Патриаршията отбелязва важният факт, че само северната ѝ част е била вкопана в склона, докато на юг землянката е била оформена с плет или каменна зидария.¹⁵ По обобщени от М. Долмова данни, камъкът не е използван за строителен материал.¹⁶ И. Джамбов и М. Долмова като се позовават на непубликувани материали на Зл. Генова от обекти - XIX и XXVI и свои наблюдения на обект XXI - средновековна улица - съобщават за наличие на вкопани жилища, землянки по Северозападния склон

на Царевец.¹⁷ В друго изследване М. Долмова и В. Илчева съобщават, че тракийските жилища под северозападната част на главната околоръстна средновековна улица, както и по северозападния склон на Царевец са наземни и липсват следи от полувкопаване.¹⁸ А. Писарев изказва предположение за наличието на землянка в проучения от него обект 12-С, ограничен между крепостната стена и главната средновековна улица в един участък северно от Малката порта.¹⁹ Л. Квинто отбелязва, че не са известни жилища от късножелязната епоха с вкопаване на носещата дървена конструкция, но открива такива в пласт от III-II пр. Хр., лежащ западно от Двореца. Тя намира паралели на използваната в случая строителна техника в Централна Европа и на тази база, както и на откритите материали, отнася разглежданото жилищно ниво към предполагаемото от нея келтско присъствие по високите части на Царевец.²⁰

Подовите на жилищата са от жълта трамбована глина, често горели, обагрени до червено. Стените са от плет, обмазан от двете страни с глина. От тях често се откриват фрагменти от глинената мазилка с отпечатьци от плета, отухлени от пожари.²¹ Важен остава въпросът за топлинните съоръжения, чиито останки често се явяват единствените белези за наличието на жилища.²² Н. Ангелов не дава данни за открити от него пещи или огнища. Според М. Долмова всяко жилище е имало огнище с диаметър 0,60-0,80 м, а откритите кухненски пещи са с кръгла, елипсовидна или подковообразна форма, с диаметри 0,60-1,25 м. В подовата им част са включени дребни камъни и керамични фрагменти.²³ Сведение за разбито огнище дава Ат. Писарев²⁴, а за пещи извън жилищата Л. Квинто.²⁵

Проучванията на М. Долмова по северозападния склон оформят представата за гъсто застроена площ, с малко разстояние между жилищата, ориентирани север-юг и подредени терасовидно поради голямата денивелация на хълма.²⁶ В тази част на Царевец, според Л. Квинто, не са доловени данни от планировка. Но за същото време - късната желязна епоха, такава, съобразена с конфигурацията на терена, тя констатира на проучената от нея "твърде малка площ от селището" на платото, разположено западно от Двореца. Като аргументи в полза на планировката тя привежда "еднаквата ориентация на жилищата и групирането на пещите от няколко жилища на едно място." Л. Квинто заключава, че поне в тази част от Царевец "селището е имало по-скоро градски характер".²⁷ М. Долмова е на мнение, че дори и по време на най-големия си разцвет - края на VI-II пр. Хр., селището не е от градски тип.²⁸ Според нейните наблюдения най-старите жилища, датирани в ранножелязната епоха, се следват непосредствено от втори и трети строителни хоризонти, което пък ѝ дава основание да мисли, че селището не е напускано задълго.²⁹ Твърде важна е нейната констатация, че поради нарушената стратиграфия е трудно отделните жилищни хоризонти да бъдат отнесени към различните периоди на тракийската епоха.³⁰

Интерес сред изследователите предизвиква въпросът за евентуалното

укрепване на разглежданото селище на Царевец. Досега следи от крепостна стена не са открити, като се смята, че основна причина за това е нейното унищожаване от дълбоката субструкция (до скала) на ранновизантийската крепостна стена. Освен защитни функции тя би трябвало да е предпазвала от свличане в пропастта на постройките и техните обитатели.³¹ Като непряко доказателство за допълнително укрепване на скалния венец евентуално може да се привлече добросъвестно съобщеното от А. Писарев изменение на дълбочината на тракийския пласт в по-горе споменатия, проучен от него терен: "В близост до крепостната стена напластяванията са многократно по-дебели, отколкото в близост до улицата."³² Според П. Славчев допълнителното укрепване на скалния венец "сигурно е било направено от нетраен материал."³³

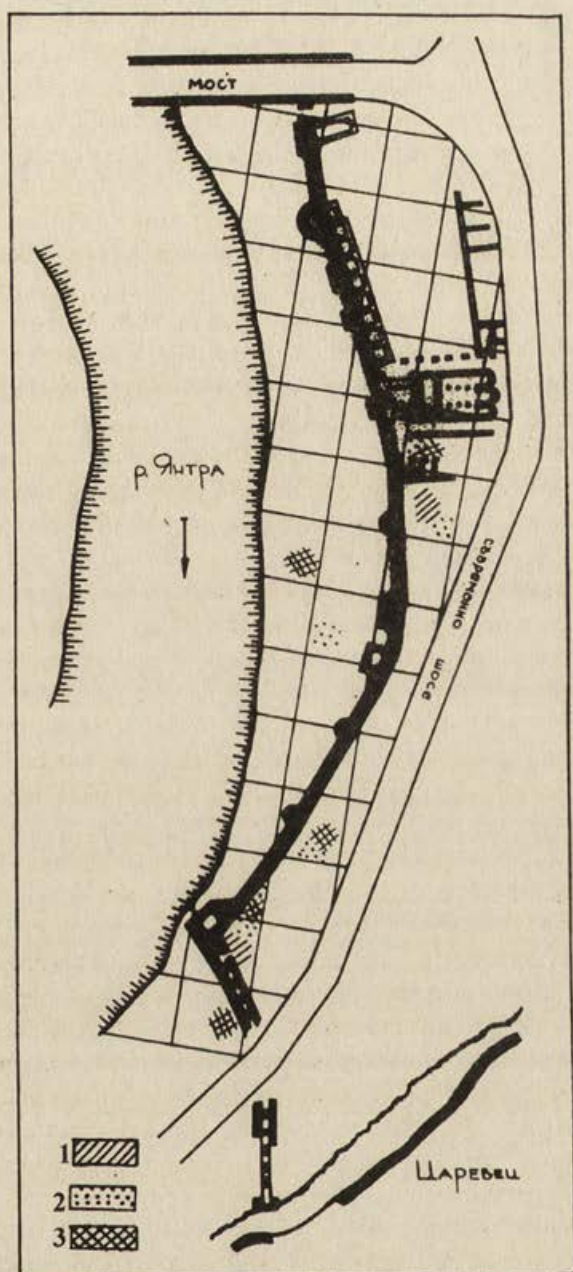
За разлика от подробните сведения за тракийско присъствие на хълма Царевец, данните за наличието на живот през този период на Трапезица са оскъдни. И тук те са резултат от изследването на по-късни епохи. В сектор Южна и Западна крепостна стена, непосредствено върху скалата, се откриват предмети на бита от бронзовата и желязната епоха³⁴, подобни са известни и от археологическото проучване на църква № 8³⁵ (Обр. 1).

За култовите практики на тракийското население свидетелстват следите от светилище, западно от църквата "Св. Димитър".³⁶ Изследователите откриват два етапа във функционирането му, съответно от ранножелязната и късножелязната епохи.

Относно възникването и развитието на тракийското селище в пространството се утвърждава следната обобщена картина. Първо, в края на бронзовата и началото на ранножелязната епоха, са населени централното плато и северозападния склон на Царевец. По време на разцвета си в края на VI-II в. то се разпростира и по другите части на хълма, както и на Трапезица и подножията по бреговете на р. Янтра - днешния квартал Асенов, района на фабрика "Болярка", под Момина крепост³⁷ (Обр. 1).

При изясняване на характера на поселищния живот от тракийската епоха на територията на Велико Търново от важно значение са следите от тракийско присъствие и в близките на съвременния град околности. При с. Леденик³⁸ се локализируют две селища, отнасящи се към ранно и късножелязната епохи; при с. Шемшево³⁹ селището е от ранножелязната епоха; явни следи от тракийско селище са регистрирани в околностите на с. Присово.⁴⁰ Интерес представлява и тракийското поселение между Дебелец и Чолаковци⁴¹, датирано в V-I в. пр. Хр.

За по-конкретното изясняване на значението на тракийското присъствие в подножията на споменатите търновски исторически хълмове твърде важни се явяват археологическите проучвания в района на църквата "Св. Четиридесет мъченици". Първите организирани разкопки на храма започват още в началото на века, но съобщения за открити тракийски материали липсват.⁴² Същото се отнася и за предварителното съобщение на В. Вълков за резултатите от проведеното под негово ръководство през 1970-1974 година археологическо

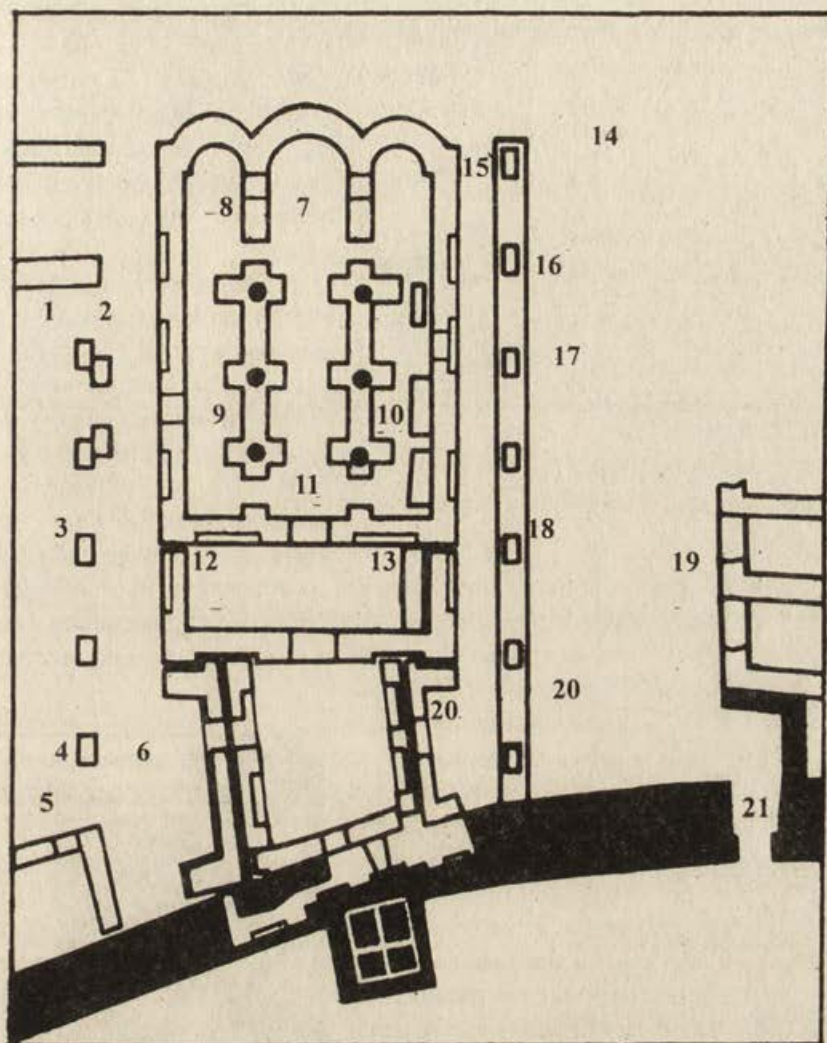

Обр. 2. Тракийски материали, открити от Ат. Попов при археологическото проучване на манастира Велика лавра и крепостното съоръжение край реката. 1. От ранножелязната епоха; 2. От късножелязната епоха; 3. Тракийски материали с непосочена хронология

проучване на църквата и непосредствено лежащия до нея терен.⁴³ Все пак пред националната научна конференция "Църквата "Св. Четиридесет мъченици" и манастира Великата лавра - проучване, проблеми, бъдеще", проведена във В. Търново през 1993 г., той съобщи за наличието на пласт с тракийски материали, останал недопроучен поради налагащото се запазване на средновековната архитектура.⁴⁴

При археологическото проучване на архитектурните комплекси около църквата и крепостните съоръжения край реката, на обща площ около 6 дка и с дължина близо 200 м, извършено от Ат. Попов през годините 1973-1984 г., са регистрирани следи от тракийската епоха на юг от църквата. Той попада на останки от огнища, обгоряла до отухляване глинеста пръст, керамични фрагменти. Най-старите отнася към къснобронзовата епоха (XIII в. пр.Хр.), а откритите фрагменти от късножелязната епоха са три пъти повече от тези, отнесени към ранножелязната. Последните, според Попов, са съсредоточени в два квадранта, отстоящи на около 100 м един от друг, докато фрагментите от късножелязната епоха се откриват и в съседните им участъци (Обр. 2). Тези данни му дават основание да мисли, че в този район край река Янтра е имало тракийско селище, чийто живот е станал по-интензивен през късножелязната епоха. В близост до брега тракийски материали липсват и Попов предполага, че селището се е развивало на изток, по склона на Царевец. За хронологията тук са интересни и откритите монети от II-I в. пр. Хр., както и римската керамика и монети от III-IV в.⁴⁵

При последните почиствания, археологически сондажи и разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" и пространствата около нея, извършени под ръководството на К. Тотев през 1992-1995 г., се стигна до цялостното изследване на тракийския пласт в очертанията на проучената част от средновековния некропол на храма⁴⁶ (Обр. 3). Всички затруднения, с които са се сблъскали проучвателите на средновековните търновски обекти при изследването на тракийския пласт, важат и в този случай. Наслоенията са силно разбъркани от строителството на ранновизантийската крепостна стена⁴⁷ и църквата "Св. Четиридесет мъченици", а развилият се средновековен некропол край нея почти напълно е унищожил интересувания ни тук културен пласт.⁴⁸ В хода на изложението съобщаваме материалите от него, на които сме се натъквали - отделни части от постройки, най-вече обгорял под, топлинни съоръжения, концентрация на керамика, пасажи от камъни, като съответните места на тяхното откриване (локализации) носят поредни номера, с които са отразени на плана на последните разкопки (Обр. 3). За по-голяма яснота останките от тракийско присъствие в този сектор разглеждаме по местонамиране в отделните участъци спрямо църквата. Това се явява едно условно разграничаване, а не разделяне, базиращо се на хронологически изолирани един от друг материали. В случая средновековният храм се явява своеобразен ориентир, тъй като винаги той и свързаните с него архитектурни комплекси са били обект на археологическите проучвания тук.

Обр. 3. План на църквата "Св. Четиридесет мъченици" след последните разкопки през 1992-1995 години с отразяване на местата, където са локализирани останки от тракийската епоха

НА СЕВЕР ОТ ЦЪРКВАТА

И В. Вълков, и А. Попов не дават сведения за тракийско присъствие от тази страна на храма. За изясняването на ситуацията в тази посока най-резултатно се оказва археологическото проучване през 1995 година, когато бе направен цялостен стратиграфски профил с дължина 28 м и обща денивелация 8 м, ориентиран изток-запад, от т. нар. трапезария до западната крепостна стена на ранновизантийското укрепление.⁴⁹

Обр. 4. Пасаж от камъни, върху който лежи източната част от северната стена на църквата. Локализация 8

нарушени от строителството на църквата, вкопаването на гробовете и предходните археологически проучвания. В профила между западната фасада на трапезарията и първата стъпка (точно 0,60 м под настилка на галерията) каменното струпване е с дебелина 0,65 м, като продължава на юг под основите на северната стена на наоса и на север под галерията.⁵²

(3) В участъка на север от трета до пета стъпка на галерията пластовете са нарушени от вкопаните тук гробове. Поради тази причина единствените свидетелства за тракийско присъствие са керамичните фрагменти, откривани в средновековните гробни ями. Долното ниво на тракийския пласт тук се установява априори по стерилния терен, който има лек наклон от изток на запад.

(4) Ивица изпечена глина със светлочервен-розов цвят, вероятно огнище, с ширина 0,30 м и дебелина 0,05 м се очерта в северния профил, на 1,50 м под основите на средновековния зид, лежащ срещу шестата стъпка на галерията.

(5) От посоченото съоръжение, на юг до килия № 9, наслоенията от тракийско време лежат върху материка.

(6) Тракийският пласт на север от екзонартекса е унищожен при неговото

(1) На дълбочина 0,70 м под западната стена на "трапезарията" бе разчистено струпване на десетина камъка, което наподобява настилка. Тя продължава на изток под основите на споменатата сграда.⁵⁰

(2) Западно от изкопа на гроб № 39 от разкопките на В. Вълков (Калоянов гроб)⁵¹, между храма и стъпката на галерията бе регистрирано голямо струпване на камъни, което евентуално може да се свърже със съществувала на това място постройка. Обрушенията тук са

Обр. 5. Пасаж от камъни в северния кораб на църквата, между стената и стилобата под втора и трета колона. Локализация 9

Обр. 6. Фрагменти от два съда от ранножелязната епоха, лежащи върху най-долното тракийско ниво. Локализация 13

строителство (основите му са вкопани на 0,50 м в стерилния терен) от гробове и дейности, свързани с консервацията и реставрацията на архитектурните останки. Самият терен тук е с добре изразен наклон от изток на запад.

В ОЧЕРТАНИЯТА НА ЦЪРКВАТА

Тъй като откритите от В. Вълв църковни фундаменти при консервационните дейности са били укрепени с бетонови пояси, се откри възможност за допроучването при новите разкопки и на тракийския пласт във вътрешността на сградата. Впечатление прави фактът, че навсякъде под основите на храма се откриват дребни камъни и скални отломъци. Трудно може да се определи със сигурност дали те принадлежат на тракийския пласт, или са подложка на основите, които навсякъде лягат върху пласта с тракийски материали.

(7) През 1993 г. М. Робов прави сондажно проучване в централната апсида, като установява, че както тя, така и южният стилобатен зид под колоните са издигнати върху пласт, датиран с керамика от ранножелязната епоха. В пласта той разкрива на площ около 5 м² "... пасаж от разстлани без порядък малки и средни по големина необработени камъни с неясен произход"⁵³, върху който стъпват северният и южният разделителни зидове на олтарното пространство и централната апсида.

(8) Източната част от северната стена на църквата също лежи върху остатъци от предполагаемата настилка. Възможно е тези камъни (локализации 7 и 8) да

Обр. 7. Пасаж камъни в източната част на проучения терен, на юг от църквата. Локализация 14

са се свлекли от скалния венец на Царевец, но като се има предвид тяхната почти еднаква големина, пластовото им разположение и ниво, което равни с пасажа камъни, разкрит южно от южната галерия (вж. по-долу Лок. 14), може да се допусне, че това е част от каменна настилка от тракийската епоха (Обр. 4).

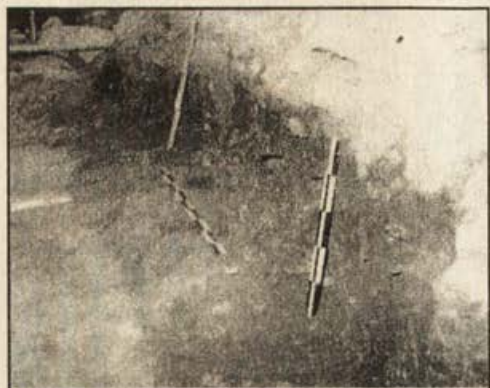
При разчистването на западната част на наоса в хода на последните археологически проучвания се попадна на материали от тракийската епоха, неизвестни от предишните разкопки.

(9) Останки от предполагаемата настилка се откриха в северния кораб и между северната стена и стилобата под втора и трета колона. Важно е да се отбележи, че лежат в една равнина с първия ред камъни от основата на стената. Между камъните се откриха няколко фрагмента тракийска керамика, между които и сива, правена на гърнчарско колело (Обр. 5).

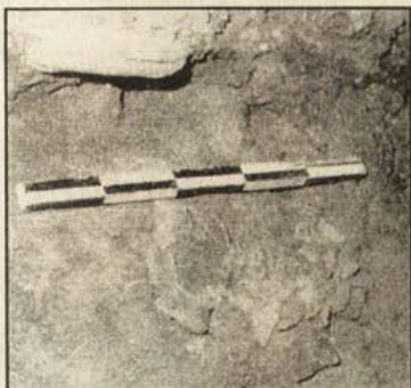
(10) Аналогична е ситуацията и в южния кораб на църквата - керамика и ред камъни между стилобата и средната мраморна гробница.

(11) В наоса, под най-долния ред камъни от основата на западната стена се откриват същите камъни, следващи наклона на терена от юг на север. Точно пред западния вход беше разчистена плоска скала с размери 1,40 x 1,50 м и няколко големи плочести камъка.

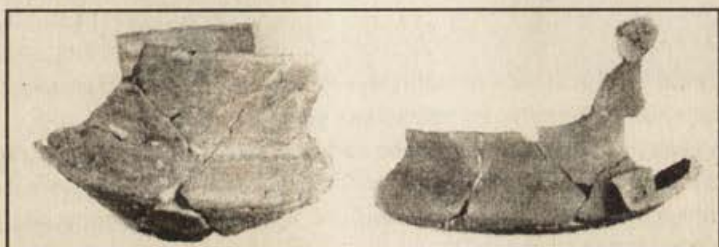
(12) В североизточния ъгъл на притвора, непосредствено под първия ред камъни от субструкцията на западната фасада на наоса се разчисти цилиндрична

Обр. 8. Пасаж от камъни от вътрешната страна на стилобата на галерията, срещу югоизточния ъгъл на наоса. Локализация 15.

Обр. 9. Фрагменти от два съда от ранножелязната епоха, открити около пасажка камъни. Локализация 15

Обр. 10. Съдовете от локализация 15 по време на реставрация

Обр. 11. Останки от под на пещ, лежаща под стилобата на южната галерия. Локализация 16

Обр. 12. Фрагменти от два питоса. Локализация 17

Обр. 13. Останки от огнище, лежащо под стилобата на южната галерия. Локализация 18

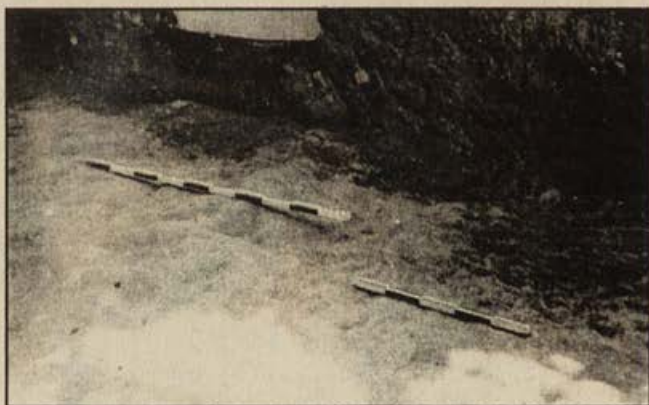
желязна епоха. Те лежаха на 0,95 м под началото на основата. В самата гробница също се откриват фрагменти от тракийска керамика (Обр. 6).

В проучената сондажно западна част на Западната пристройка не се установяват следи от тракийски пласт. Трябва да се отбележи обаче, че тук последните разкопки са предшествани от тези на М. Москов, В. Вълв и укрепителната дейност на НИПК.

НА ЮГ ОТ ЦЪРКВАТА

Още в началото трябва да се каже, че тракийският пласт тук е най-добре изразен, с най-много запазени следи и безспорно представлява най-голям интерес за изследвания проблем. В голямата си част пластът е достигнат от А. Попов, но при новите проучвания със слизането в дълбочина се попадна отново на следи от него.

(14) На 1,50 м южно от галерията се разчисти струпване - настилка от скални отломъци, която про-

Обр. 14. Петна, изпечени до розовочервено от под на постройка. Локализация 19

яма с диаметър над 0,50 м и запазена дълбочина 0,30 м, която остава наполовина под основите. Ямата е запълнена със сива пръст, въгленчета и пепел, животински кости, тракийска и средновековна (XII-XIV в.) керамика. Поради смесения характер на материалите отнасянето ѝ към тракийския пласт е съмнително.

(13) В ъгъла на притвора, между стената на гробницата и западната фасада на църквата *in situ* се откриха фрагменти от два съда - правени на ръка паници със сиво-черен цвят и канелирани устия от Ранната

дължава на юг и изток, в непроучения терен. В този контекст откритият пасаж от камъни в олтарното пространство вероятно се явява продължение на откритата настилка в северна посока. Размерите на разкрития участък са 1,50 x 1,50 м, а дебелината е 0,20-0,25 м (Обр. 7).

(15) От вътрешната страна на стилобата на галерията, срещу югоизточния ъгъл на наоса, около пасажа от камъни (Обр. 8) бяха открити фрагментите от два съда от ранножелязната епоха със сиво-черен цвят (Обр. 9, 10).

Обр. 15. Пасаж от камъни с голям наклон на запад, открит в западната част на проучения терен на юг от църквата. Локализация 20

(16) Под втория стълб на галерията, от външната ѝ страна, се откри изпечен до кафяво-червено под от топлинно съоръжение. То остана недопроучено, тъй като половината от него лежи под стилобата (на дълбочина 0,55 м). Видимите размери на запазената част са 0,50 x 1,00 м, а дебелината му е 0,10-0,15 м. Предвид последните данни, както и по-тъмния му цвят, най-вероятно тези останки са от пещ (Обр. 11).

Обр. 16. Част от същия пасаж, открит под югоизточния контрафорс на Западната пристройка. Локализация 20

(17) На 1,50 м западно от съоръжението се откриха фрагменти от устия на два питоса, направени от добре изпечена глина със светлокафяв

Обр. 17. Останки от същия пасаж, открит под нивото на потерната на крепостната стена. Локализация 21.

цвят (Обр. 12).

(18) По време на разкопките през 1993 г. се попадна на гроб № 41¹, лежащ непосредствено върху тракийския пласт. И тук имаше опечена до червенокафяво пръст, явно под на топлинно съоръжение. В голямата си част то е било разрушено при изкопаването на гробната яма: запазените размери са 0,20 x 0,35 м (Обр. 13). Дебели парчета изпечена до тъмночервено глина и наличието на немалък брой фрагменти от правена на ръка керамика подсказват, че сме попаднали на топлинно съоръжение от жилище, а не на случайно огнище. Освен това в него са били замазани две каменни плочки и отчасти един по-голям камък, служещи за акумулиране на топлината и ограничаване на съоръжението. В случая сме по-склонни да приемем и

по индиректни данни, че това е огнище, а не пеш. Неговият цвят е по-светъл, розово-червен, а такъв оттенък се получава при по-голям достъп на кислород по време на горивните процеси в откритите огнища.

(19) На пет метра южно от огнището бяха разчистени няколко петна от изпечена до розовочервено пръст, най-вероятно подово ниво на постройка. Общата му разчистена площ - обгорени петна, заедно с неопечаната, имаща сивожълт цвят част, е около 3 м² (Обр. 14). Пластът над него съдържа фрагменти тракийска керамика и дребни въгленчета. Откритите на около 1,5 м източно от него (на същото ниво) кости от едро домашно животно, излизащи в анатомичен порядък, подсказват, че това са останки от някаква горяла стопанска постройка. По-слабите следи от обгаряне на пода, наличието на дребни въглени, а не на голям пласт от тях и фактът, че костите не са обгорели свидетелстват за неголям пожар. Явно е, че горялото дърво не е било в голямо количество, което пък насочва към извода за съществувала тук по-лека строителна конструкция. Последното обстоятелство подкрепя оформилото се предположение, че става въпрос за стопанска постройка.

(20) Срещу югозападния ъгъл на притвора, от шестия стълб на стилобата на галерията, в южна посока се разкри пасаж от камъни с размери 1,50 x 5,00 м и голям наклон на запад (Обр. 15). Този силно полегат пасаж бе засечен и при направения сондаж под югоизточния контрафорс на Западната пристройка (Обр. 16).

(21) Същата настилка се разкрива и при разчистването на потерната от ранновизантийската крепостна стена (Обр. 17). Общата денивелация между горната точка на предния пасаж (Лок. 20) и нивото на разглеждания е 3,00 м, а разстоянието между тях е 5 м. Регистрираното стръмно падане на терена е всъщност брегът на реката, който е бил облицован с тази настилка.

Описаното тук своеобразно съоръжение, безспорно резултат от човешка дейност, е служило за подход към реката и за укрепване на брега, тъй като през повечето годишни сезони речните брегове са влажни. В случая хлъзгавата кал силно е затруднявала преодоляването на високия бряг и понеже достъпът до водата е бил от съществено значение и за най-обикновените всекидневни дейности, се е наложило облицоването на брега с камъни.

НА ЗАПАД ОТ ЦЪРКВАТА

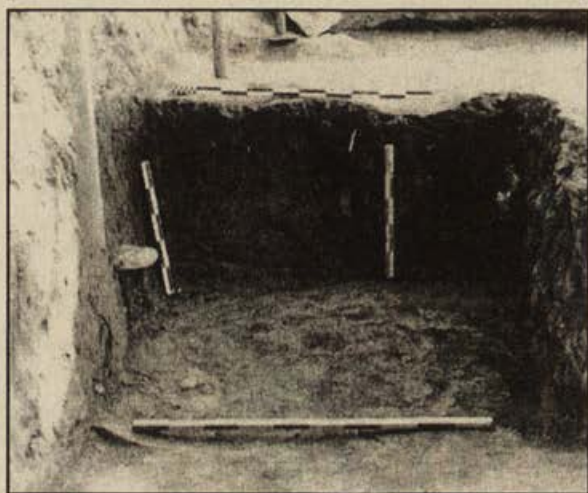
При последните разкопки бе проучен и теренът пред западната крепостна стена на ранновизантийското укрепление около квадратната бойна кула, лежаща пред Западната пристройка на църквата. Тук, както и в разкопаните от Попов участъци пред крепостната стена следи от тракийско присъствие не бяха установени. Последното е лесно обяснимо предвид характера на терена - заливна тераса. Всъщност в един квадрант, обхващащ част от речния бряг, непосредствено лежащ до водата - XXIV, Ат. Попов открива тракийска керамика⁵⁴ (Обр. 2). Може да се предположи, че главно по брега на указания участък са се извършвали много от дейностите, изискващи течаща вода.

Установеният културен пласт с тракийски материали, откривани повсеместно в проучвания участък в и около църквата е първи по натрупване и има максимална дебелина 0,25-0,30 м. На много места е изчерпан или унищожен от предишни разкопки и консервационните дейности, свързани с укрепването на архитектурата. Там където пластът е отчасти запазен се оказва силно разбъркан от ранновизантийското крепостно и средновековното култово строителство и най-вече от изкопите на гробните ями от развилия се край църквата некропол, твърде интензивно използван през столичния период. Поради тези причини някои от каменните струпвания в пласта не могат да се отдадат с голяма сигурност на човешка дейност или просто са природна даденост, но други безспорно се свързват с траките. В някои участъци най-общо се установява само ландшафта от онова време, а в други останките са много по-богати и недвусмислено показват, че на определени места е имало постройки.

Части от най-стария обитаван терен без каменни или други останки, върху който се е натрупал във вековете тракийският културен пласт, се откриват най-вече северно от църквата и по-точно на едно разстояние от около 14 м в западната половина на получения стратиграфски профил (Лок. 3,5 и 6) (Обр. 3). За този участък може да се обобщи, че наклонът на терена е от изток на запад и от север на юг. Малък участък от терена бе регистриран и под южната част на западната фасада на наоса (Лок. 13), но за него е много важно да се подчертае,

че бе абсолютно сигурно определен с отчасти запазени тракийски съдове, характерни за ранножелязната епоха.

Твърде проблематични са и останките от настилка, и то най-вече в очертанията на храма. Все пак обстоятелството, че тя лежи на тогавашния тракийски терен и намирането на керамика върху нея до голяма степен я обективизират като такава (настилка). Безспорно е обаче изкуственото укрепване с набити камъни на стръмния речен бряг (Обр. 15). Самото наличие на облицовка по наклонените участъци косвено подкрепя определянето на другите пасажи от камъни също като останки от настилка. Настилната от юг (Лок. 14) е много по-сигурно (Обр. 7), а върху друга част (Лок. 15) са открити и два фрагментирани тракийски съда (Обр. 8, 9, 10). Най-много пасажи от настилната бяха открити в църквата: в североизточната ѝ част (Лок. 7, 8) и в

Обр. 18. *Спад на терена между Локализации 16 и 18*

западната половина (Лок. 9, 10, 11). Къде другаде е имало настилка и каква част от общата площ е заемала тя, не може да се каже, тъй като при по-късното строителство, както и предишните разкопки са я унищожили. Все пак тя се откри там, където при старите археологически проучвания не е достигнато нейното ниво. Другите участъци от настилната бяха регистрирани в най-източните сектори от последните разкопки - на север и юг от църквата (Лок. 11,

14, 5).

Като следи от евентуални постройки можем да тълкуваме останките от топлинни съоръжения на северозапад и юг от църквата (Лок. 4, 16 и 18), обгорелия под и струпванията от камъни (Лок. 19 и 2). Възможността идентифицираната пеш (Лок. 16) да определя мястото на жилище някъде тук се подкрепя в известна степен и от намерените наблизко фрагменти от питоси (Лок. 17), (Обр. 12). Парчетата отухлена глинена мазилка и останките от огнище (Лок. 18) свидетелстват за наличието на жилище на това място. Сигурна е също локализацията на друга (трета постройка, благодарение на открития обгорен под (Лок. 19) също от южната страна на църквата. Не може да се гарантира, че огнището на север от Западната пристройка (Лок. 4) е от жилище. Когато тълкуваме каменните обрушения евентуално като останки от постройка

(жилище), имаме предвид откритите тук макар и малко керамични фрагменти и в по-голяма степен приведените по-горе наблюдения от Н. Ангелов за евентуалното оформяне на стена от земянката с каменна зидария или пък струпването вътре в жилището да е от камъните, затискали леките материали от покрива.⁵⁵ От друга страна, категоричното твърдение на М. Долмова, че камъкът не е използван като строителен материал⁵⁶, прави проблематичен горния извод. Привеждането обаче на наблюдения от някои други, близки тракийски поселения, разположени аналогично на речни тераси, подкрепят възможното използване на камъка в строителството в западното подножие на Царевец. Край с. Леденик, в местността "Над мела", П. Станев и Т. Овчаров регистрират тракийско поселение, за чиито жилища смятат, че поне в основата си са градени с ломени камъни.⁵⁷ В. Илчева забелязва укрепване на входа и ъглите на жилища от късножелязната епоха, открити между гр. Дебелец и кв. "Чолаковци" на В. Търново.⁵⁸

Разстоянието между топлинните съоръжения (Лок. 16 и 18) е само 7 м и поради това жилищните постройки, които са обслужвали, най-вероятно са били съседни, т. е. помежду им не е имало друго жилище - още повече че между тях има спад на терена - стъпало, което ясно личи в профила под стилобата (Обр. 18). Неговото разположение ограничава мястото за развитие на съответните жилища: за Лок. 18 на изток до 2 м и за Лок. 16 на запад до 5 м. В другите си посоки постройките са били също ограничени, както следва: от огнище (Лок. 18) на около 5 м западно, започва стръмното спускане на речния бряг, а източно от пеш (Лок. 16) също на около 5-6 м се очертава друго стъпало, ограничаващо втората речна тераса. Описаните естествени прегради, лежащи на около 20 м една от друга, ограничават не само жилищата, но и развитието на селището от изток и запад, ако, разбира се, в източна посока не се предположи разполагане на постройки по стръмния скат.

Между каменното струпване (Лок. 2), дължащо се евентуално на разрушенията от жилище и топлинното съоръжение (Лок. 16) разстоянието е около 13 м. Дали между тях се е развило друго жилище, не може да се каже с точност, тъй като тук основите на църквата, археологическите проучвания и реставрационни укрепвания са унищожили предполагаемите останки. Все пак малка надежда за уточняване остава, ако се направи един, позволен в случая паралел: като се има предвид, че на посочените от юг на храма 20 м са построени само 2 жилища, то и между разглежданите точки (Лок. 2) и (Лок. 16), където разстоянието е 13 м, най-вероятно да не се е развило друго жилище. Но остава възможността да са съществували стопански постройки към някои от жилищата.

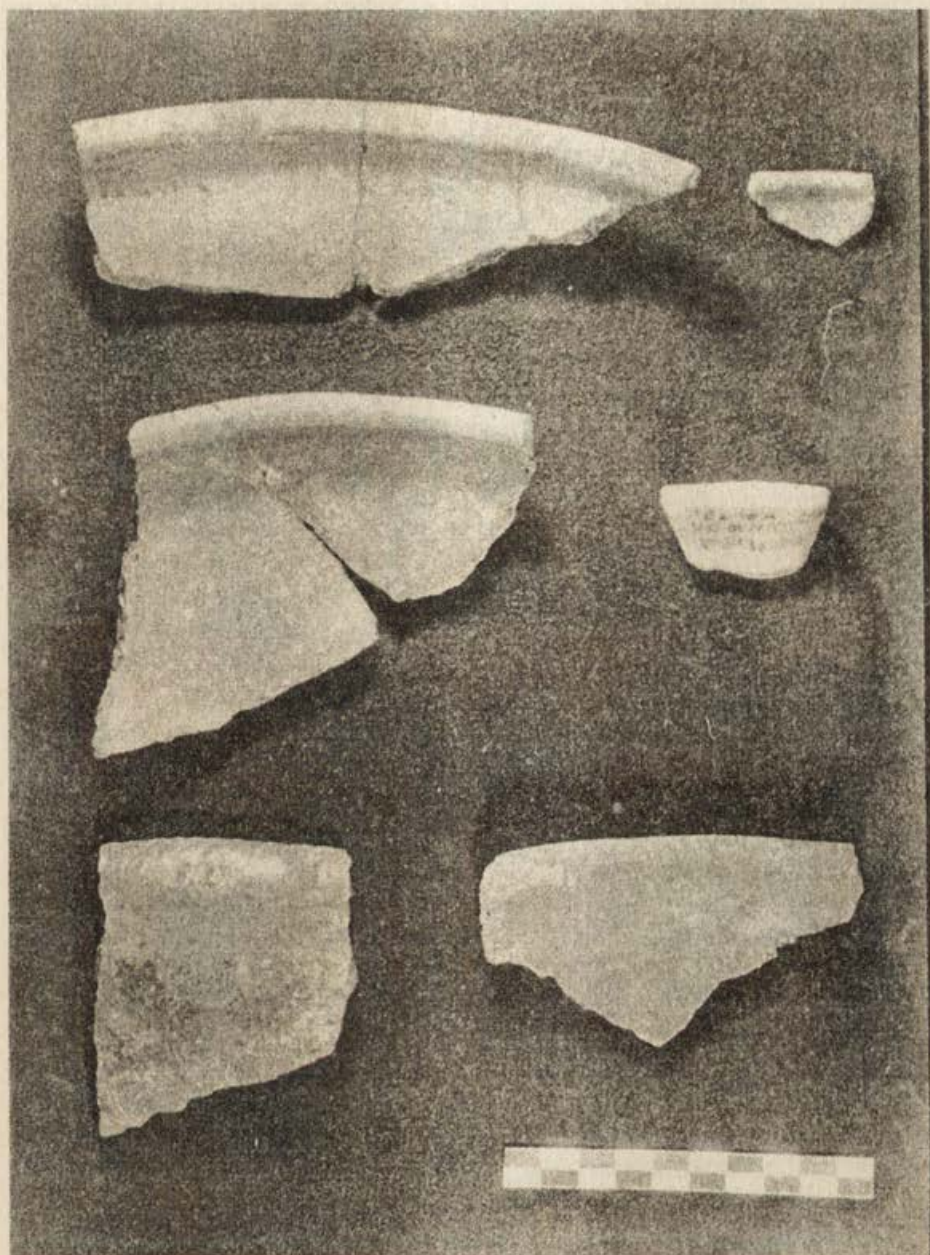
Задължително трябва да се отбележи, че тези разсъждения имат вероятностен характер: точни размери, дори някакви очертания на жилищата не могат да се дадат, но локализирането на сигурни части от тях, каквито са топлинните съоръжения, подсказват, че около последните са се развивали постройки, за които от Царевец знаем, че имат ориентировачни размери 3-4 м

(ширина) на 3-7 м (дължина). Движейки тези дименсии по оста изток-запад и имайки предвид природните ограничения на терена - стръмен бряг, стъпало и второ стъпало нагоре по склона, стигаме до извода, че в това пространство не могат да се изградят повече от две жилища по тази линия.

Обобщавайки, можем да кажем, че върху речната тераса в участъка, където днес се намира църквата "Св. Четиридесет мъченици", ограничена между силно наклонения речен бряг и началото на стръмния (полегатия) скат, разстоянието между които е около 20 м, са се развили два реда жилища. Развитието на север не може да се определи, но впечатление прави, че Ат. Попов не споменава за наличието на тракийска керамика в разкопаните от него участъци на север от църквата.⁵⁹ На юг от нея той съобщава за открити тракийски материали в два съседни квадранта, т. е. на разстояние от около 30 м по речната тераса (Обр. 1). В следващите 60 м разкопките са съсредоточени единствено около крепостната стена и А. Попов дава сведения за тракийски материали само за един квадрант по цялото това протежение. В последните 40 м от стената, ограничена от стълбищното съоръжение, вградено в ширината на южната крепостна стена на ранновизантийското укрепление, където разкопаната площ се уширява, отново се откриват тракийски материали.⁶⁰ Тук някъде завършва и речната тераса, тъй като стръмният склон на Царевец се спуска чак до коритото на реката. Следователно може да се предположи, че в южна посока и селището е завършвало някъде тук. Най-вероятно в проучения участък, лежащ южно от храма, на разстояние от около 30 м, да са се развивали най-много три двойки жилища. Самата тераса има две нива поради наклон от изток на запад. На две трети от разстоянието между подножието на склона и стръмния речен бряг теренът пада с около 0,60 м, а посоката на отстъпа е югоизток - северозапад (Обр. 18). Отвесното стъпало, а не постепенното преодоляване на денивелацията подсказва, че тук е имало някъква подпора за пръстта - каменна или дървена, по-късно унищожена, т. е. теренът е бил терасиран. Ако в източна посока е имало други жилища, то склонът задължително също е бил терасиран, като още първата тераса зад църквата би трябвало да се е издигала доста над споменатия 60-сантиметров праг.

Вероятният брой на жилищата се установи по отделни запазени следи от тях, но не може да се каже нещо по-определено за техните размери. Последното обезмисля всякакви изчисления на проходите между тях, тъй като грешката в случая ще бъде много голяма. В наличните публикации няма точни данни за проходите между постройките, открити на Царевец - освен най-общото, че те са били малки. При това състояние на проучванията трудно могат да се правят изводи за наличието на отделни жилищни хоризонти в пласта от тракийската епоха.

Много е труден въпросът за хронологията на откритите жилища. Поради разбъркването на културните наслоения днес керамика от късножелязната епоха се открива и на най-ниското ниво. Все пак съдейки по обстоятелството, че откритите следи от жилища (Лок. 2, 16 и 18) лежат на първоначалния терен,

Обр. 19. Фрагменти керамика от ранножелязната епоха

с голяма вероятност може да се каже, че поне те са едновременни.

В хронологически план керамиката, открита при последните разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" принадлежи на Ранната и Късната желязна епоха.

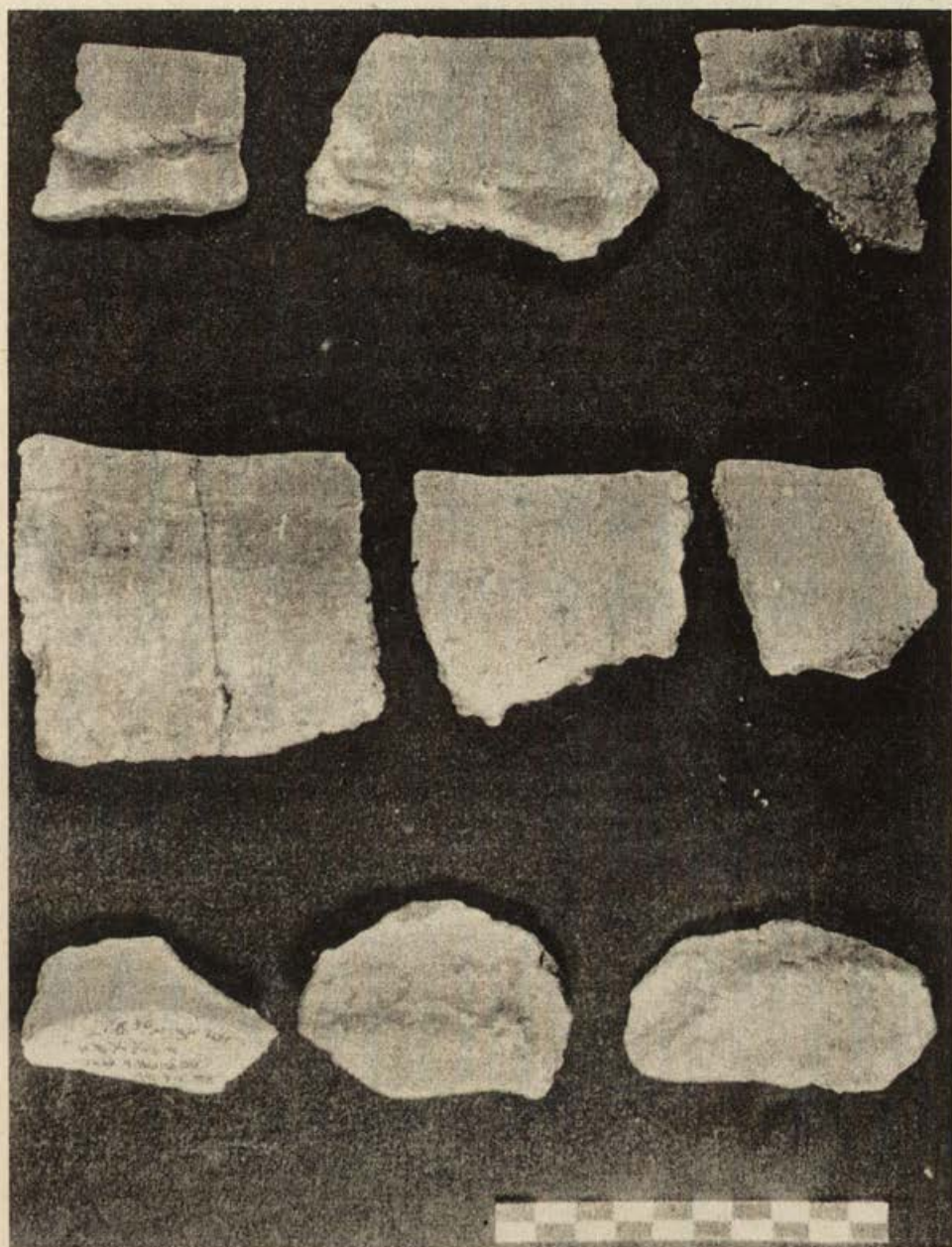
В зависимост от сферата на употреба откриваните фрагменти попадат най-общо в групите на трапезната (фина) и кухненската (груба) керамика.⁶¹ Трапезната керамика от Ранната желязна епоха (Обр. 19) се характеризира с равномерно изпичане (често в лома не личат зони с различно оцветяване), сравнително еднородно тесто (с включвания на кварц и по-рядко на шамот и слюда), добре излъскана до полирана повърхност, оцветена от червено до черно. Като форма преобладават купите с полусферична форма и завит навътре устиен ръб, най-често украсен с коси успоредни канелюри, разположени от вътрешната или външната страна на устието с различна дължина и посока (Обр. 19). При някои купи тази украса е съчетана с релефни пъпки, а други са без декорация. Открити са и фрагменти от паници, както и две почти цялостно запазени чаши (Обр. 10) - едната с две високи дръжки (кантарос), биконично тяло и два букела върху биконичния ръб, а другата - със скосено устие, цилиндрична шийка, биконично тяло и една дръжка. Значителен брой от откриваните фрагменти са от големи съдове с биконично или сферично тяло, украсени с канелюри, отпечатана украса, имитираща шнур, релефни ленти, букели и езичести дръжки.

Към групата на кухненската или грубата керамика от Ранната желязна епоха принадлежат редица фрагменти, които се характеризират с неравномерно изпичане (в лома добре личат три, понякога и повече зони с различно оцветяване), богато на примеси, нееднородно тесто (с включвания на дребни камъчета, шамот, кварц), загладена, по-рядко излъскана повърхност с различно оцветяване. Кухненската керамика от Ранната желязна епоха е представена от гърнета и големи съдове с камбановидна или кошаровидна форма, често без украса.

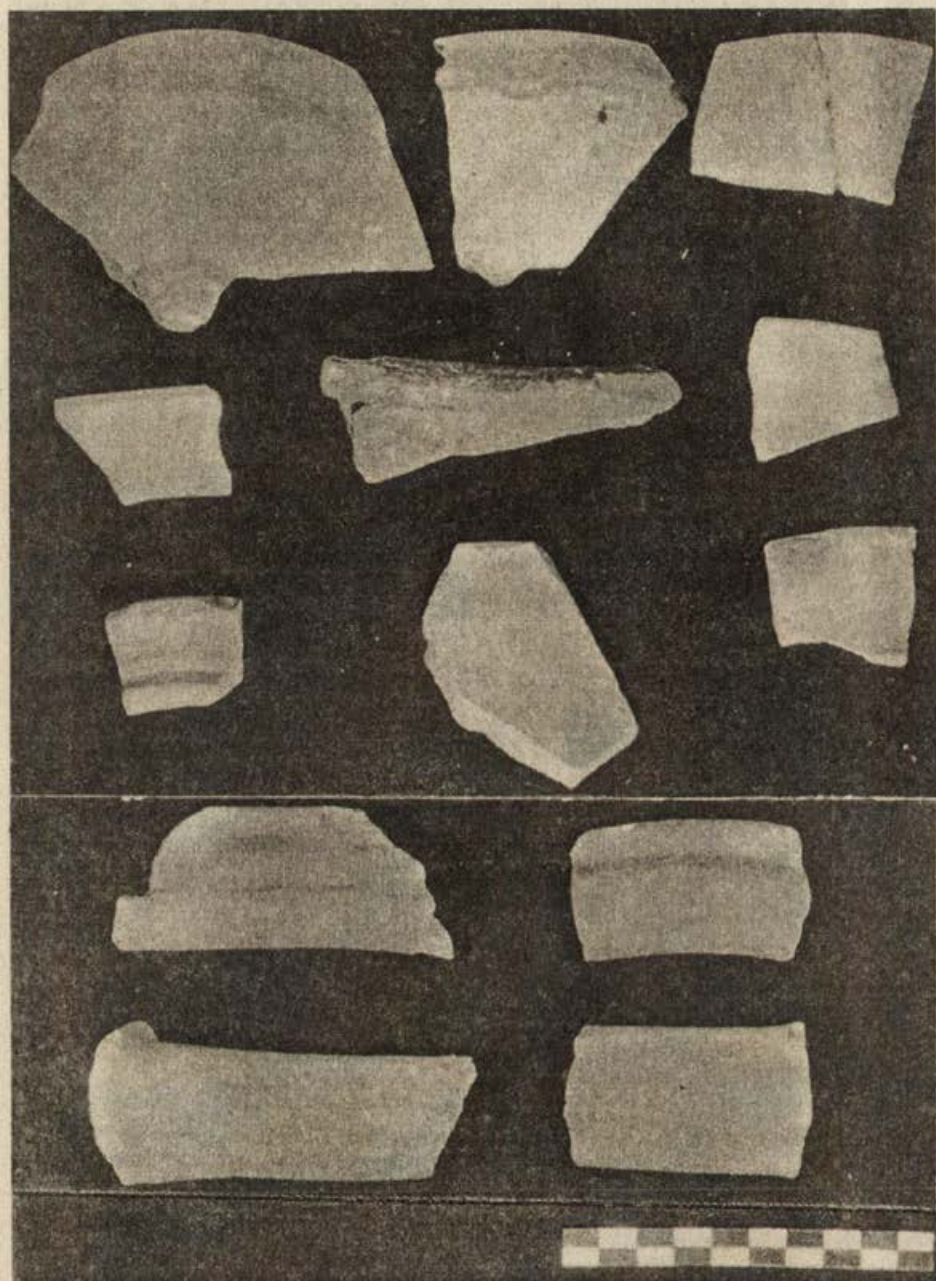
За разлика от керамиката на Ранната желязна епоха тази от Късната желязна епоха е представена и от изработени на грънчарско колело съдове. Сред изготвената ръчно керамика преобладава кухненската⁶² (Обр. 20). Източната на грънчарско колело трапезна керамика (т. нар. сива тракийска) (Обр. 21) показва богатството на форми, предимно купи и паници, но многобройните и разнообразни дръжки свидетелстват за наличието и на други форми (като кани например и т. н.). При ограничен брой фрагменти се среща отпечатана украса.

Подробното разглеждане на керамиката и разполагането ѝ освен в типологическите схеми, но и в по-прецизна датировачна скала би позволило получаването на една по-точна хронология на живота в разглежданото тракийско поселение край реката в подножието на хълма Царевец.⁶³

Речната тераса като цяло се намира на изток-югоизток от Янтра и е закътана в подножието на хълма Царевец. Така тя е естествено защитена от стръмнините източно и южно от нея, а западно - от самата река и отсрещния хълм Трапезица.

Обр. 20. Фрагменти от ръчноизработена късножелязна керамика

Обр. 21. Фрагменти от късножелязна керамика, източена на колело

Тъй като околните склонове са високи, речните брегове около този меандър на р. Янтра се огряват от слънцето по-малко време през деня. Разглежданата тераса край църквата е най-дълго огряваната следобед в сравнение с околните в този участък. Мястото е защитено от ветровете, а лятно време е по-прохладно: по-малко часове се огрява пряко от слънцето, а през нощта въздухът се разхлажда от реката. Същото не може да се каже за микроклимата на хълма Царевец.⁶⁴

Връзката на разглежданото тракийско поселение от района на църквата "Св. Четиридесет мъченици" с другите поселения или по-точно части от селището (?), разположени по речните тераси отвъд реката, открити днес около църквата "Св. Димитър", в района на фабрика "Болярка", под Момина крепост, на хълмовете Момина крепост и Трапезица би трябвало да се е осъществявала през брода, лежащ на 50-60 м северно от църквата "Св. Четиридесет мъченици" (Обр. 1). Към жилищата на Царевец подходът е бил през брода, нагоре в посока югоизток към района на Малката порта на средновековната крепост. Най-вероятно и в по-късните епохи пътят към хълма е следвал най-общо този, установен от траките още през I хилядолетие пр. Хр.

Разглежданото поселение край църквата "Св. Четиридесет мъченици" не е единственото, разположено на удобна незаливна и природно защитена от стръмни склонове и водни пространства речна тераса. От подобен вид са и близкостоящите поселения, с които заедно, ако не е представлявало едно цяло, то поне е било в преки връзки. Тук е важно да отбележим обстоятелството, че предвид провеждането на разкопки в отделни участъци от средновековното подградие на столичния Търнов, то и откриването на тракийски материали е гнездово. Все пак почти във всички случаи на археологическо проучване такива находки се регистрират. Поради тези причини не може да се каже по-определено дали селището е компактно разположено или постройките са заемали най-вече удобните за живеене тераси край реката и укрепените природно, а евентуално и със стени близколежащи хълмове. Освен това е необходимо и хронологическото сравнение между материалите, открити при отделните разкопки. Следи от подобно разположени върху удобни речни тераси тракийски поселения (като това около сегашната църква "Св. Четиридесет мъченици") се засичат по бреговете на река Янтра и близките ѝ притоци, преди реката да навлезе в меандрите на територията на Велико Търново. Както вече бе споменато в прегледа, те са локализирани между гр. Дебелец и кв. "Чолаковци", край селата Леденик, Шемшево, Присово.⁶⁵ Много е вероятно в участъка между тях и тези, разположени в участъка от подножието на Момина крепост до църквата "Св. Четиридесет мъченици", да са били заселени през I-то хилядолетие пр. Хр. и други удобни за уседнал живот места край реката. Като имаме предвид тези топографски особености на тракийското заселване, можем да очакваме следи от техни поселения и по крайбрежните тераси след излизането на реката от прохода Дервент, лежащ между Трапезица и с. Самоводене. Предположението се подкрепя и от откритото тракийско жилище,

многобройните фрагменти керамика, амфорни печати и монети при археологическото проучване на средновековната крепост Раховец, доминираща над този район.⁶⁶

От направените наблюдения и изводи се налага заключението, че през желязната епоха и най-вече през нейния късен период покрай Янтра, на един сравнително малък участък от Търновския предбалкан, траките развиват една доста гъста за онова време жилищна мрежа. Сред факторите, най-много допринесли за това, са удобствата на речните тераси и наличието на природнозащитените, изключително труднодостъпни за вражески нападения хълмове, както и разположението им в подстъпите на проходите в тази част на Хемус, свързващи равнините от двете страни на планината. Като че ли описаната концентрация на поселищен живот тук се явява едно частно, археологическо потвърждение на обобщеното от Херодот за познатия от него свят през V век пр. Хр. "... От всички хора най-голям е тракийският народ - разбира се, след индийците ..." (Hdt., V. 3, ed. C. Hude).

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ангелов, Н., Я. Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. - Известия на Окръжния музей Търново, т. I, с. 70.

² Slavchev, P. Die trackische Kultur des mittelalterlichen Tarnovo. - In: Pulpudeva, 2, 2, Sofia, 1978, S. 340; Николова, Я. Две нови жилища в подножието на хълма "Момина крепост" във Велико Търново. - ИОИМ В. Търново, 4, с. 63; Долмова-Лукановска, М. Тракийско селище на хълма Царевец. - Юбилеен сборник на възпитаници от Историческия факултет на ВТУ "Кирил и Методий", XI Пролетен колоквиум, В. Търново, 1985, т. I, с. 69 и бел. 2 на с. 74; Квинто, Л. Келтски материали от III-I в. пр. н. е. в тракийското селище на Царевец. - Юбилеен сборник на възпитаници от Историческия факултет на ВТУ "Кирил и Методий", XI Пролетен колоквиум, В. Търново, 1985, т. I, с. 55 и бел. 1 на с. 61; История на Велико Търново, С., 1986, с. 31, бел. 29, 30 на с. 34.

³ Ангелов, Н. Културни пластове преди изграждане на двореца. - Царевград Търнов, т. I, С. 1973, с. 269.

⁴ Djambov, I., M. Dolmova. L'agglomeration thrace sur la colline Carevec a Veliko Tarnovo. - Pulpudeva, v. 3, Sofia, 1980, p. 198.

⁵ Ангелов, Н. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV в. - Царевград Търнов, т. 3, 7-10.

⁶ Ангелов, Н. Културни пластове ..., 259-270.

⁷ Квинто, Л. Цит. съч., 55-63.

⁸ Ангелов, Н., Я. Николова. Цит. съч., 69-70; Овчаров, Т. Болярското жилище на Царевец. - Царствуваният град Търнов, С. 1985, с. 90; Долмова, М., В. Илчева. Археологически проучвания на обект Царевец - средновековна улица. - Годишник на музеите от Северна България, кн. XII, 55-58; Писарев, А. Археологическо проучване на обект 12-С хълма Царевец във В. Търново. - Известия на Исторически музей В. Търново, т. VII, 159-160.

⁹ Генова, Зл. Разкопки на Царевец - обект 19. - Археологически открития и разкопки за 1977 г., С. 1978, с. 123; Славчев, П. Разкопки на Царевец - обект 20. - АОР за 1977 г., С. 1978, с. 125; Долмова, М. Археологически разкопки на обект Царевец - сектор 21. - АОР за

1978, С. 1979, с. 153; **Анчева, Р.** Разкопки на Царевец - обект 24. - АОР за 1978, С. 1979, с. 156; **Генова, Зл.** Археологически разкопки на Царевец - обект 26. - АОР за 1981, Михайловград, 1982, с. 84; **Същата.** Разкопки на Царевец - обект 26. - АОР за 1978 г., С., 1979, с. 157; **Вълов, В.** Археологически разкопки и проучвания на крепостните стени на хълма Царевец 1966-1969 г. - Царевград Търнов, т. 5, с. 37.

¹⁰ Пак там, с. 19, 25, 35; **Славчев, П.** Разкопки на Царевец - обект 36. - АОР за 1983, Смолян, 1984, с. 129; **Алексиев, Й.** Разкопки на южния склон на хълма Царевец - сектор 34. - АОР за 1985, В. Търново, 1986, 137-138.

¹¹ **Slavchev, P.** Op. cit., p. 336.

¹² **Djambov, I., M. Dolmova.** Op. cit., p. 193.

¹³ **Писарев, А.** Цит. съч., с. 159; **Ангелов, Н.** Културни пластове ..., с. 260.

¹⁴ Пак там.

¹⁵ **Ангелов, Н.** Патриаршеският комплекс ..., с. 9.

¹⁶ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското селище на Царевец. - *Thracia*, VI, Sofia, 1984, с. 237.

¹⁷ **Djambov, I., M. Dolmova.** Op. cit., 194-195.

¹⁸ **Долмова, М., В. Илчева.** Цит. съч., с. 56.

¹⁹ **Писарев, А.** Цит. съч., с. 160.

²⁰ **Квинто, Л.** Цит. съч., 56-60, бел. 43 на с. 63.

²¹ **Ангелов, Н.** Културни пластове..., 260-261; **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 237.

²² **Долмова-Лукановска, М.** Цит. съч., с. 70.

²³ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 237.

²⁴ **Писарев, А.** Цит. съч., с. 160.

²⁵ **Квинто, Л.** Цит. съч., с. 57.

²⁶ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 237.

²⁷ **Квинто, Л.** Цит. съч., с. 58.

²⁸ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 249.

²⁹ Пак там, с. 237; Тракийското селище ..., с. 70.

³⁰ **Долмова-Лукановска, М.** Тракийското селище ..., с. 70.

³¹ **Ангелов, Н.** Търновград през вековете (Резултати от археологическите разкопки 1966-1976 г.) - Сб. Прослава на В. Търново, С., 1978, 42-45; **Долмова-Лукановска, М.** Тракийското селище ..., с. 71; **Квинто, Л.** Цит. съч., с. 55.

³² Все пак тази ситуация може да се дължи на регулации на терена по време на мащабните ранновизантийски строителни дейности, каквито изкуствени изменения се забелязват по други участъци на хълма Царевец. Вж. - **Ангелов, Н.** Културни пластове ..., с. 259.

³³ **Slavcev, P.** Op. cit., s. 342.

³⁴ **Долмова, М.** Проучвания на Трапезица - сектор Южна и Западна крепостна стена. АОР през 1992-1993 г., В. Търново, 1994, с. 107.

³⁵ **Алексиев, Й., Р. Анчева.** Разкопки на църква № 8 на Трапезица. - АОР през 1992-1993 г., В. Търново, 1994, с. 104.

³⁶ **Николова, Я.** Църквата "Св. Димитър". - Царствуваният град Търнов. С., 1985, с. 106; **Робов, М.** Църквата "Св. Димитър" в своята 800-годишнина. - Величието на Търновград. С., 1985, с. 339.

³⁷ **Долмова-Лукановска, М.** Към въпроса за тракийското ..., с. 249.

³⁸ **Станев, П., Т. Овчаров.** Археологически проучвания в землищата на Леденик, Шемшево, Момин сбор и Пушево (Към археологическата карта на Великотърновската община). - ГМСБ, кн. XIV, 9-10.

³⁹ Пак там.

⁴⁰ **Султов, Б.** Една villa rustica край с. Присово, В. Търновски окръг. - Известия на ОИМ

В. Търново, кн. II, 49-51.

⁴¹ **Илчева, В.** Новоразкрито тракийско селище. - в-к "Борба", 1976 г., бр. 125.

⁴² **Москов, М.** Разкопките в черковите "Св. Димитрий" и "Св. четиридесет мъченици" в Търново. Търново, 1912, с. 5, 13-30; **Филев, Б.** Разкопки при църквата "Св. Четиридесет мъченици" в Търново. - Известия на БАН, т. V, 1915, 210-211.

⁴³ **Вълков, В.** Новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. - Археология, 1974, 2, 37-54.

⁴⁴ Най-общо за конференцията вж. **Алексиев, Й.** Национална научна конференция "Църквата "Св. Четиридесет мъченици" и манастирът Великата лавра - проучване, проблеми, бъдещи", В. Търново, 26-28 октомври 1993 г., сп. "Епохи", кн. 3-4, 175-179.

⁴⁵ **Попов, Ат.** Царският манастир "Великата лавра "Св. Четиридесет мъченици", монография (под печат).

⁴⁶ **Тотев, К., Ив. Чокоев.** Разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици". - АОР през 1992-1993 г., В. Търново, 1994, с. 106; **Същите.** Разкопки в църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. - АОР през 1995 г., С., с. 95. За предоставената ни възможност да публикуваме проучването на тракийския пласт и материали благодарим на ръководителя на разкопките в този сектор ст. н. с. д-р К. Тотев, АИМ при БАН, филиал В. Търново. При обобщаването на резултатите от разкопките и изработването на схемите много голяма помощ ни оказа Е. Дерменджиев, уредник в археологическия отдел на Великотърновския музей, на когото също благодарим.

⁴⁷ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** За функциите на ранновизантийското укрепление край река Янтра във В. Търново. - Известия на ИМ - В. Търново, кн. XII, 143-155.

⁴⁸ **Тотев, К., Ив. Чокоев, Е. Дерменджиев.** Църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново според последните археологически разкопки (1992-1995 г.). - Минало, 1997, кн. 2, 41-53.

⁴⁹ Пак там.

⁵⁰ Участъкът е разкопан при предишни проучвания, поради което не са ни известни откритите тук материали.

⁵¹ **Вълков, В.** Цит. съч., 47-50.

⁵² И този участък е разкопан преди нашите проучвания и не знаем какви материали са открити.

⁵³ **Робов, М.** Проучвания на Великата лавра "Св. Четиридесет мъченици". - АОР през 1992-1993 г., В. Търново, 1994, с. 107.

⁵⁴ **Попов, Ат.** Цит. съч.

⁵⁵ **Ангелов, Н.** Патриаршеският комплекс ..., с. 9.

⁵⁶ **Долмова-Лукановска, М.** Цит. съч., с. 237.

⁵⁷ **Станев, П., Т. Овчаров.** Цит. съч., с. 10.

⁵⁸ **Илчева, В.** Цит. съч.

⁵⁹ Наблюденията върху терена на север от църквата показват, че тук Ат. Попов не е достигнал тракийския пласт.

⁶⁰ **Попов, Ат.** Цит. съч.

⁶¹ Използваната в настоящото изследване класификационна схема е в съгласие с тази на Т. Стоянов, приложена върху керамичния комплекс от Ранната желязна епоха за могилния некропол в Сборяново. Вж: **Стоянов, Т.** Могилен некропол от Ранножелязната епоха. Сборяново. I, С., 1997, с. 50.

⁶² Важно е да се отбележи, че по състав, изпичане, форми и украса част от кухненската керамика от Ранножелязната и Късножелязната епохи бележат голяма близост, което, предвид и отсъствието на стратиграфски данни, силно затруднява разграничаването им, а в много случаи то е невъзможно.

⁶³ По-обстойно тракийският керамичен комплекс от последните разкопки ще бъде

разгледан в друга публикация.

⁶⁴ Не може да се изключи вероятността лятно време част от населението му да се е измествало надолу по склоновете.

⁶⁵ Илчева, В. Цит. съч.; Станев, П., Т. Овчаров. Цит. съч., 9-10; Султов, Б. Цит. съч., 49-51.

⁶⁶ Алексиев, Й., Х. Вачев. Средновековната крепост "Ряховец" при Горна Оряховица. - Известия на ИМ - В. Търново, кн. VII, с. 26; Църков, Ив. Амфорни печати от района на Ряховец. - Сборник Ряховец, Известия ИМ. - В. Търново, библиотека "Наследство", серия "Научни изследвания", кн. I, 1994, 26-35.

AS FOR THE LIFE IN THE SETTLEMENT DURING THE THRACIAN PERIOD ON THE TERRITORY OF VELIKO TURNOVO

(From the archaeological findings of the excavations of the church of the Forty Holy martyrs and the semetry next to it in the 1992-1995)
(Summary)

Ivan Chokoev

Milena Stancheva

During the period of 1992-1995 an archeological research took place in the church of the Forty Holy Martyrs and the semetry next to it. This Bulgarian temple of the Middle Ages is bound to king Ivan Asen II and his dynasty wich governed in the capital Veliko Turnovo most of the existence of the Second Bulgarian Kingdom. During previous excavations were found artifacts from the Thracian period. The purpose of the present research paper is rather to describe and identify these artifacts as object that are familiar to the archeological classifications such as fire-places, ovens, builduings, stone pavements, etc., as well as identifying the relationship between the discovered artifacts. Unfortunately, the Thracian cultural stratum is deeply affected by the following in time early- Byzantine and Bulgarian construction and mostly from the semetry next to the church. This is the reason why conclusions are cautious and have a probable character. In the chronological aspect the settlement is related to both phasis of the Iron Period.

Translated by Tsvetelina Bogdanova

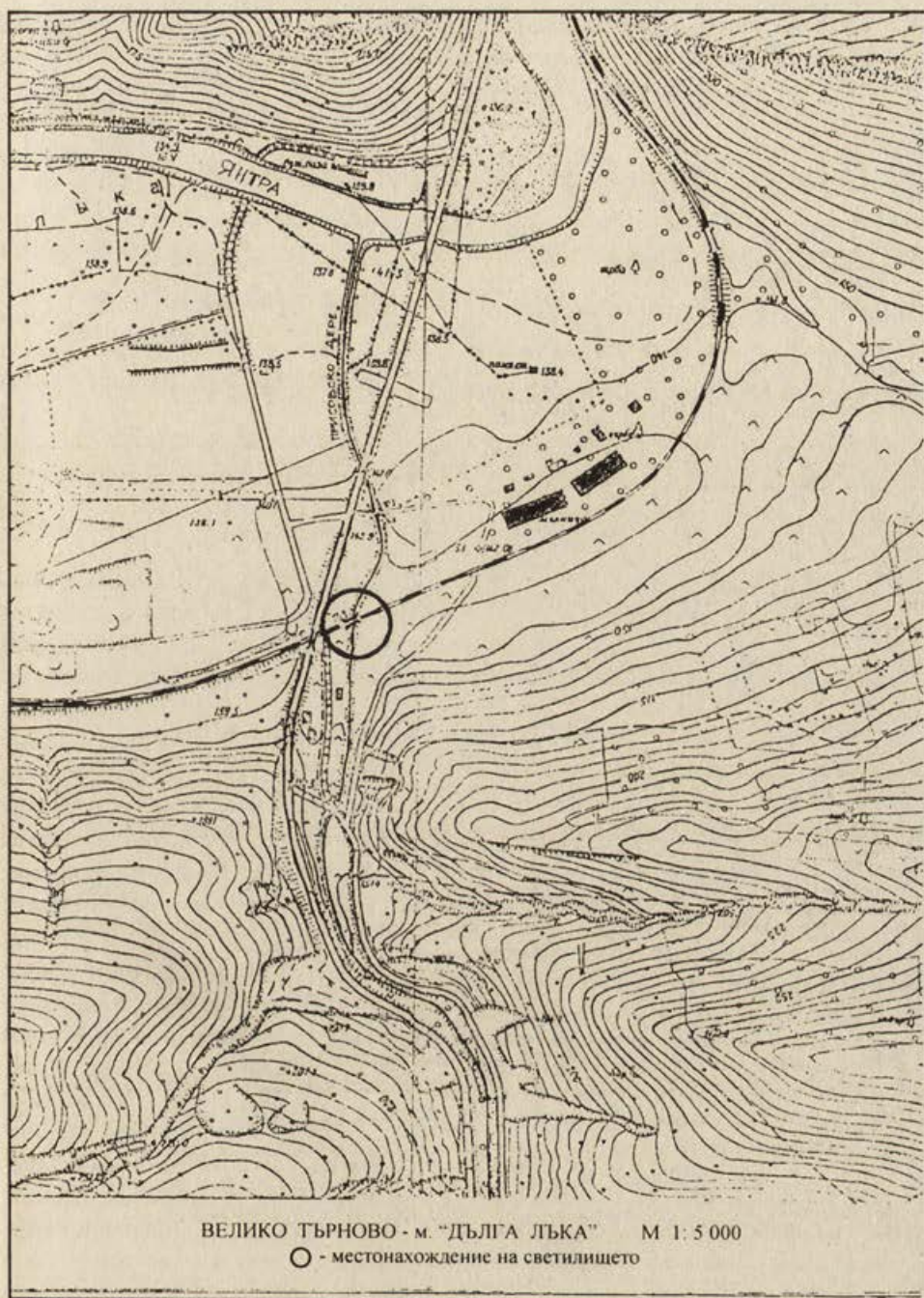
НЯКОИ АСПЕКТИ НА КУЛТА КЪМ ТРАКИЙСКИЯ КОННИК В REGIO NICROPOLITANA

ИВАН ЦЪРОВ

През 1994 г. са извършени ремонтни работи на мостово съоръжение, намиращо се на километър 136+255 на ЖП линията Русе-Подкова, в междугарието Велико Търново - Дебелец. Мястото попада в регулационния план на Велико Търново и е непосредствено до Хлебозавода в м. Дълга лъка. При изкоп за устой строителните работници попадат на четири оброчни плочки. Извършеният оглед на изкопа даде допълнителна информация. В профила се забелязваше зид, изграден от речни камъни с калова спойка. Същият е запазен на височина 0,65 м при ширина 0,55 м. Край него се наблюдаваше пласт, наситен с въглени с дебелина 0,03-0,05 м. От изкопаната пръст бяха събрани няколко фрагмента битова и строителна керамика. След ремонта изкопите бяха засипани.

Оброчните плочки, събраните от терена данни и топографските дадености ни дават основание да предположим, че на това място през II-III в. е съществувало светилище на тракийския Херос. Известно е религиозното преклонение на траките към водите, скалите и горите. Околният терен съдържа всички тези компоненти и като че ли предлага идеалното място за един култов център. Тук Присовското дере се влива в р. Янтра (Ατρυς, Ιατρύς), която пък прави остър завой от запад към север и навлиза в т. н. Усте с твърде специфичните си скални венци. Наоколо се издигат хълмовете Трушана, Селски баир, Пишмана, които в миналото неминуемо са били обрасли с гори (обр.1). За съжаление, интересуваният ни терен попада под трасето на ЖП линията, върху него има пласт от сгурия с дебелина 1,8 м - вероятно от времето на парните локомотиви, а през малкото свободно от съоръжения пространство протича коригираното в миналото Присовско дере. Всичко това ни възпрепятства да извършим спасително археологическо проучване, с което, сигурни сме, щяхме да подкрепим предположенията си. Поради тази причина вниманието ни е насочено единствено към откритите оброчни плочки, за които по-горе стана реч.

1. Оброчна плочка на Тракийския конник. Изработена е от мрамор в сравнително висок релеф. Изображението е оградено в рамка, като горната основа е заоблена. Левият долен ъгъл е отчупен, но запазен. Размери: долна основа - 37,7 см, горна основа - 29,0 см, височина - 39,5 см, дебелина - от 4,0 до 5,5 см. Инв. № 3190А/ТОМ (обр.2).

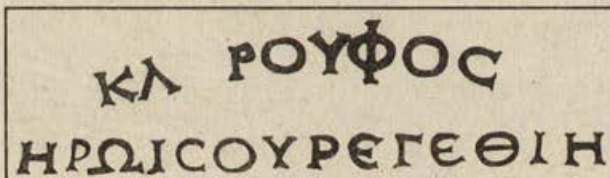
Обр. 1. Локализация на светилището М 1:5 000

Представен е Херос, яздещ препускащ на дясно кон. Главата на ездача е насреща, а тялото в полупрофил. Косата е буйна, като интерпретацията на кичурите напомня пиния. Лицето е заоблено, но във вида, в който се е запазило, е твърде схематично и не личат характеризиращи го черти. В повдигнатата в замах дясна ръка държи късо копие, чийто заден край е очертан върху рамката. Лявата ръка не се вижда, тъй като попада зад шията на коня. Би следвало тя да държи още две къси копия и щит. Кръглата форма на последния е леко нарушена, за да може издължената

Обр. 2. Оброчна плочка - ловуващ конник, инв. № 3190А/ТОМ

муцуна на коня да попадне изцяло в полето му. Облечен е в къс хитон с дълъг, достигащ до китката ръкав. Хламидата е закопчана на дясното рамо, а краят ѝ свободно се развява зад протегнатата дясна ръка. Десният крак е свит край тялото на коня. Подбедрицата и ходилото, чиито пръсти са отчупени, са неестествено издължени. От левия крак, скрит зад коня, се вижда долната част на подбедрицата и ходилото, насочени надолу и напред. Ходилата са обути в ниски ботуши, които почти не личат. Конят е с издължена шия и глава. Дясното му око и ухо са неестествено големи. Юзда не е предадена, поводът е твърде широк. Върху главата е представена украса - перчем с форма на лилия. Късата грива е оформена чрез дъговидни насечки, представящи снопчета косми.

Обр. 3. Надпис върху плочка с инв. № 3190А/ТОМ

поради отскока. Задният ляв крак е предаден схематично чрез линия до десния. Копитата са масивни и груби. Опашката е широка, оформена на 5-6 кичура. Отпусната е чрез две вълни надолу, почти до земята. Положението ѝ е неестествено за галопиращо животно, но обяснимо с липсата на композиционно място. Над споменатия жертвеник се наблюдава 2/3 от ширината на ствола на дърво без корона, около което се увива тялото на змия. Главата ѝ е изобразена надолу и назад към конника. Тези три елемента на композицията са предадени

Торсът е скъсен, задницата масивна. Предният десен крак е изнесен напред-надолу. Представен е опрян върху жертвеник. Предният ляв крак е нагоре-напред. Задният десен крак е изпънат

съвсем схематично. Зад жертвеника се подава протоме на глиган наляво в динамична поза с изпънати предни крака и настръхнала грива. Муцуната му е неестествено издължена. Пред глигана и под коня е изобразен лъв в ход надясно. Прави впечатление, че интерпретацията на гривата му е еднаква с косата на ездача. В пространството зад гърба на ездача и над задницата на коня е представено друго изображение на конник. Релефът му е по-нисък в сравнение с централното изображение и като цяло е твърде схематично. Представен е в галоп наляво. Главата е увенчана с буйна коса, чертите на лицето, предадено насреща, не личат. Облечен е в къс хитон. На гърдите има неясен предмет (пекторал, фалера?), или пък това са несръчно предадените гънки на хематиона. Позата на краката е огледална на централното изображение. Обърнатата назад глава на коня също е украсена с перчем. Гривата му е предадена чрез кичури, подобни на косата на ездача и гривата на лъва.

Върху горната дъговидна и върху долната рамки е изсечен следният надпис (обр.3):

Κλ(αυδιος) Ρουφος
 Νερω Σουρεγυθιη

Височината на буквите е 1,7-2,0 см, като само вертикалната хаста на "φ" (фита) е 3,1 см.

Считаме за излишно разточителство представянето на иконографския анализ на тази, а и на разглежданите по-долу плочки, тъй като този вид паметници отдавна са класифицирани и типологизирани.¹ Представеният ловуващ Херос се включва в тип "В" по Кацаров. Наличието на лъв в композицията го отнася към първата половина на III век.² Перчемът на коня с формата на лилия го ограничава в неговата първа четвърт.³ Най-конкретизиращия датировката елемент са двете копия в лявата ръка, които без сянка на съмнение го поставят в самото му начало.⁴ Палеографията на посветителния текст е в унисон с предложената датировка.⁵ В превод той гласи: Клавдий Руфос на Херос Сурегетес (посвети).

Въпреки краткостта си, посвещението се оказва твърде интересно. Един [Clau]di Ru[fi] ni е известен от Ескус.⁶ Надписът е датиран най-общо във II век.

Обр. 4. Оброчна плочка - ловуващ конник, инв. № 3193А/ТОМ

Примамливото предположение, че двата надписа са свързани с едно и също лице, засега остава хипотетично. Още повече че поотделно номинът и конгноминът са доста популярни и често срещани в надписите от Долния Дунав.⁷

Вторият ред на посвещението конкретизира божеството, в чест на което е извършено - Херос, имащ епитет Сурегет. Свидетели сме на типичния за епохата на Северите синкретизъм на едно популярно с друго не чак толкова божества. С Хероса нещата са ясни - култът към него е бил обект на многобройни изследвания през последното столетие. Не така стои въпросът със Сурегет. Изглежда това божество е популярно сред много тесен кръг почитатели. Досега са известни пет надписа, в които е споменат - от с. Баткун⁸, Пазарджишко, с. Доброплодно⁹, Варненско, Филипи¹⁰, Гърция, Дуросторум¹¹

Обр. 5. Оброчна плочка - конник в спокоен ход, инв. № 3191А/ТОМ

(дн. Силистра) и Кърджали.¹² В първите три е самостоятелен, в четвъртия е синкретизиран с Херос, а в петия - с Арес. Същината на Сурегет се изразява в появяване пред почитащите го насън или наяве като животно, което се вслушва и изпълнява молби. Етимологията на наименованието му означава силен, мощен господар, герой в бой.¹³ Почитателите му се организирали в свещенни религиозни сдружения - тиази и го чествали на общи пиршества в специални сгради.¹⁴

Повечето от посветителите в споменатите надписи имат тракийски имена, а вероятно зад някои от типично римските се крият романизирани траки. В тази връзка е възможно и твърде вероятно Клавдий Руфос да има тракийски етнически произход.

2. Оброчна плочка на Тракийския конник. Изработена е от мрамор в нисък релеф. Изображението е оградено в четириъгълна рамка. Липсват частите зад ездача и под коня. Запазени размери: 9,8 x 8,5 x 1,2 см. Инв. № 3193А/ТОМ (обр.4).

Представен е Херос, яздещ препускащ надясно кон. Главата на ездача е представена съвсем схематично в 3/4 насреща, а тялото в полупрофил. Буйната коса обгражда косо кръглото лице. Липсващата сега дясна ръка е била повдигната назад-нагоре. Облечен е в къс хитон, върху който може би има хламида - всичко твърде неясно и схематично. Горната част на дясното бедро е масивна, подбедрицата и ходилото не са запазени. Лявата ръка не се вижда.

Конят, от който е запазено само протомето, има неестествено малка глава, украсена с перчем във форма на ветрило. Шията му е масивна. Краката са изнесени напред-надолу и имат груби копита. И при коня също преобладава схематизма. Пространството над левия крак и пред главата на коня, ограничено от горната и дясната рамки, представлява релефен триъгълник, който би следвало да изобразява дърво. Въпреки липсващата дясна ръка на ездача и бедната иконография, не съществува съмнение, че и тук имаме ловуващ Херос от тип "В" по Кацаров.

Датировката на паметника трудно би могла да бъде прецизирана, тъй като плочката е бедна в композиционно отношение, изработена е небрежно, няма надпис и липсват части от нея. Поставянето ѝ в първата третина на III век няма да влезе в противоречие с голямата част подобни паметници.¹⁵

3. Оброчна плочка на Тракийския конник. Изработена е от мрамор във висок за този тип паметници релеф. Изображението е оградено в правоъгълна рамка. Долната основа е значително по-широка, като върху нея е съществувал двуредов надпис, впоследствие заличен. Страниците и гърбът са грубо оформени. Максимални размери: височина - 40,7 см, ширина - 34,2 см, дебелина - 6,5 см. Инв. № 3191А/ТОМ (обр.5).

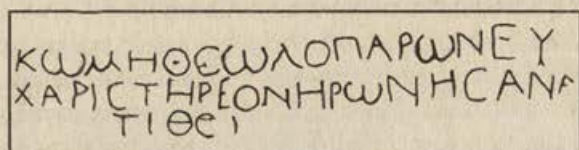
Представен е Херос, яздещ кон в спокоен ход налясно. Главата на ездача е предадена в 3/4 профил, а тялото му в профил. Косата е къса, като чрез дъговидни насечки е оформена на кичури. Лицето е заоблено, челото изпъкнало, носът широк, очите големи, брадичката подчертана. Ухото е скрито под косата. С дясна ръка държи повода на коня, а лявата не се вижда. Облечен е в достигащ до средата на бедрото хитон с дълъг ръкав. Върху раменете е наметната свободно падаща зад гърба хламида. Изглежда, че десният крак е обут в достигащ до средата на подбедрицата ботуш, но времето е заличило част от детайлите и изображението не е съвсем ясно. Конят е представен с масивна глава. Върху челото и дясната му буза чрез врязани линии са интерпретирани кожените ремъци на оглавника. Други подробности от амуницията, като юзда например, не личат, а апликации не са изобразени. В началото на гривата е оформен перчем с форма на ветрило. Гривата е на едри кичури, изобразени чрез няколко насечки. Тежестта на масивното тяло на коня се носи от десните преден и заден крак. Съвсем схематично маркираните леви крака са съответно предният изнесен напред и надолу, а задният - напред, като че ли току-що е стъпил. Позата им предава динамиката на движението.

Обр. 6. Оброчна плочка - конник в спокоен ход, инв. № 3192А/ТОМ

Опашката в основата си е повдигната, а след това на три плавни вълни пада надолу. Оформена е на 3-4 релефни кичура. Копитото на левия преден крак опира в цилиндричен жертвеник с профилирани долна широка и горна тясна основа. Зад жертвеника е изобразена къса вертикална, успоредна на дясната рамка ивица, която вероятно представлява ствол на дърво. Фонът на релефа е неравномерен - в средната част е по-дълбок, а към страниците на рамката става по-плътък.

По класификацията на Кацаров¹⁶ това изображение спада към тип "А", а правоъгълната му рамка го сближава с няколко паметника, които произхождат от североизточна България и са наречени от Оперман "група Варна".¹⁷ Прави впечатление "тежкото", стигащо до несъразмерност скулптиране, което е

Обр. 7. Надпис върху оброчна плочка с инв. № 3192А/ТОМ

характерно за релефната и триизмерната провинциална пластика през II-III в. Някои от иконографските дадености позволяват едно сравнително точно датиране на паметника. Изображенията на спокойно яздещ конник се появяват

около средата на II век, като горната граница на съществуването им не може да се определи сигурно, но не надхвърля края на III век.¹⁸ Профилът в 3/4 е типичен за втората половина на II век. Перчемът - ветрило отнася датировката в края на II и началото на III век.¹⁹ При оформянето на окото, опашката и копитата на десните крака на коня е използван свредел. Тъй като през III век скулпторите не употребяват вече този инструмент²⁰, датировката на нашия паметник следва да се прецизира в последното десетилетие на II век. В тези рамки се датират и други подобни оброчни плочки.²¹

Навярно надписът, ако бе запазен, би могъл да поднесе допълнително количество информация, но заличаването му ни е лишило от тази възможност. Затова пък ни навежда на мисълта за вторично използване на плочката след неизвестен като продължителност период от време, отново като оброчен дар.

4. Оброчна плочка на Тракийския конник. Изработена е от мрамор в нисък релеф. Липсват горните 2/5 от паметника. Тъй като страниците са леко скосени, би следвало горната рамка да е била дъговидна. Гърбът е оформен грубо, като личат хоризонтални следи от длето. Запазени размери: височина - 24,5 см, максимална ширина - 31,3 см, дебелина - 4,5 см. Инв. № 3192А/ТОМ (обр.6).

Представен е Херос, яздещ в спокоен ход надясно. От него е запазен само отпуснатият надолу десен крак. Горната част на бедрото е покрита с къс хитон. Възможно, но несигурно е представянето на ботуш, достигащ малко над глезена. Десните крака на коня носят основната тежест на едрото му тяло. Левите крака са съвсем плитко и схематично маркирани. Предният е леко повдигнат напред и надолу, а задният е стъпил напред. Задницата е заоблена,

а опашката е представена назад и свободно падаща на две вълни надолу, като заема част от страницата на рамката. Пред предните крака на коня е изобразен съвсем схематично четиристенен жертвеник с профилирани основи, сливащ се с дясната страница на плочката. Върху долната основа е изсечен триредов надпис (обр.7):

Κωμη Θεολοπαρων ευ-
χαριστηρεον Ηρω(ι)νηζ ανα-
τιθει

В превод той гласи: "Село Теолопара издига посвещение на Хероса". Височината на буквите, изсечени твърде плитко и с недобра графика, е между 0,8 и 2,2 см. В края на втория ред има отчупване, което засяга последната буква, но запазената ѝ горна част не буди съмнение при идентифицирането на "α" (алфа). Иконографията на изображението го поставя в тип "А" по Кацаров.²² Липсата на горната част на плочката, където би следвало да са изобразени повечето от детайлите, спомагащи за датирането ѝ, до известна степен го затруднява. Палеографията на надписа също не спомага особено много. Това се дължи най-вече на лошото му изпълнение, което някак си е в дисхармония с много добрата интерпретация на релефа. Най-вероятно те са дело на ръцете на различни скулптори. Все пак лунарната "С" (сигма) е едно явление, характерно повече за първата четвърт на III век, а заоблената "ω" (о-микрон) отнася към началото на този период.²³ Или казано по-конкретно, разглежданият паметник следва да се датира в началото на III век, по времето на Северите.

Изглежда тук за пореден път се натъкваме на случай, при който релефът е бил изработен предварително в специализирано ателие, а надписът е бил добавен впоследствие, при поднасянето на оброка. В Regio Nicopolitana такива ателиета може би са работили в селищата под днешното с. Бутово²⁴ и гр. Павликени, като за последното имаме предвид значителното количество сходни по стил и маниер на скулптирането паметници от него и района.²⁵ Не бива да се изключва възможността и в района на с. Хотница също да са били скулптирани оброчни плочки, тъй като от там е известна една недовършена.²⁶ За другите не разполагаме с данни, но е допустимо, отчитайки големите потребности в градската територия на Никополис ад Иструм.

Обичайният като формулировка посветителен надпис поднася и един много важен и интересен факт. Това е името на неизвестно до момента село (κωμη, vicus) - Теолопара. Досега се знаеше само едно име на село от градската територия на Никополис ад Иструм - Саприсара, споменато като родно място на починал в Рим търговец с тракийски етнически произход.²⁷ Няма съмнение, макар изрично да не е посочено в текста, селото Теолопара също е попадало в тези граници. Въобще не е логично то да е принадлежало към друга градска територия, а жителите му да поставят оброк точно в това светилище. Към момента не е възможно, а би представлявало и нежелателна свръхинтерпретация свързването на новооткритото име с някои от регистрираните поселения край с. Присово²⁸, гр. Дебелец и пр.²⁹, лежащи на

разстояние 3-5 км от светилището. Но такава възможност все пак съществува, знаейки, че е било нещо обичайно едно светилище да бъде издигнато на място, намиращо се между няколко селища, като по този начин обслужва религиозните потребности на по-голяма група хора.

Накратко ще спрем внимание на още една оброчна плочка на Тракийския конник от фонда на Историческия музей. За нея е известно само, че е открита във Велико Търново в р. Янтра.³⁰ По класификацията на Кацаров тя е от тип "В" - ловуващ конник. Допускаме възможността тя също да произхожда от споменаваното по-горе от нас светилище.

Надяваме се, че чрез поднесената тук информация сме допринесли към допълването на три важни пункта, свързани с градската територия на Никополис ад Иструм - локализирането на светилище на Тракийския конник, допълването на пантеона на религиозните практики³¹ с бога Сурегет и представяне на неизвестно на науката до момента име на село (кѡмѣ) Теолопара.³²

Б Е Л Е Ж К И

¹ Kazarov, G. Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Budapest, 1938; Goceva, Z. und M. Opermann. Corpus cultus equitis Thracii (CCET), I, II₁, II₂, Lieden, 1979, 1981, 1984.

² Оперман, М. За оброчните плочи на ловуващия Тракийски конник от римската епоха в България. Археология, 1970, 2, с. 25, 27.

³ Пак там, с. 28.

⁴ Оперман, М. Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип А, Археология, 1973, 3, с. 5.

⁵ Petrovic, P. Paleographie des inscriptions romaines en Mesie Superieure, Beograd, 1975, p. 106; Оперман, М. За оброчните ..., с. 21.

⁶ Морфова, З. Епиграфски материали от Ескус. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 310, № 7; ILBR, № 103.

⁷ IGBR, II, № 553, 663, 665, 668, 701, 808; ILBR, № 18, 24, 438.

⁸ IGBR, III₂, № 1293.

⁹ Бешевлиев, В. Нов надпис на бога Сурегет. ИНМВ, 21/36/, 1985, 5-10.

¹⁰ Lemerle, P. Le testament d'un thrace a Philippos. BCH, 60, 1936, 336-343.

¹¹ Бешевлиев, В. Епиграфски приноси, С., 1952, с. 68, № 114.

¹² Najdenova, V. A Shrine of Ares Suregethes in Thrace. Terra antiqua Balcanica, II, 1987, 252-258.

¹³ Бешевлиев, В. Нов надпис ..., 6-7.

¹⁴ Najdenova, V. Op. cit., p. 256.

¹⁵ Оперман, М. За оброчните ..., с. 29, обр. 14.

¹⁶ Kazarov, G. Op. cit.

¹⁷ Оперман, М. Към хронологията ..., с. 5.

¹⁸ Пак там, с. 11.

¹⁹ Оперман, М. За оброчните ..., с. 21.

²⁰ Димитров, Д. Особености на римския портрет в Тракия и Македония, ГСУ ИФФ, XXXIX, 1942/43, 10-12.

²¹ CCET, I, № 14, 15, 19, 31, 35, 36, 39, 40, 56, 62; CCET, II₁, № 282, 296, 300, 380, 381, 385, 392; CCET, II₂, № 450, 451, 552, 602, 624, 671.

²² Kazarov, G. Op. cit.

- ²³ Оперман, М. За оброчните ..., с. 21.
- ²⁴ Султов, Б. Един занаятчийски център в Долна Мизия, Археология, 1962, 4, 32-33.
- ²⁵ Филов, Б. Антични паметници в Народния музей, ИБАД, III, 1912, 23-30, обр. 20-24;
- Църков, И. Бюст на император Комод от Павликени, ИИМБТ, VI, 1991, 138-140, обр. 1 а, б, в.
- ²⁶ Кокоров, И., Й. Алексиев. Четири оброчни плочки на тракийския конник от с. Хотница, ГМСБ, I, 1975, с. 136, обр. 4.
- ²⁷ Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики, ГСУ ФФ, 1950/51, с. 145, № 158 = CIL, VI, № 2933.
- ²⁸ Динчев, В. Римските вили в днешната българска територия, С., 1997, 97-99, обр. 101, 102.
- ²⁹ ДВ, бр. 93/1971, № 29.
- ³⁰ Инв. № 17А/ТОМ; ССЕТ, II, № 638.
- ³¹ Гочева, Зл. Религиозният живот на Никополис ад Иструм. Сборник в чест на проф. Станчо Ваклинов, С., 1984, 87-92.
- ³² Използвам случая да изкажа своята благодарност на г-жа Пепи Лунгарова от катедра "Класически и източни езици" на ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" за времето, което бе любезна да ми отдели за консултации.

SOME ASPECTS OF THE CULT OF THE THRACIAN HORSEMAN IN REGIO NICOPOLITANA (Summary)

Ivan Tsarov

The repairs of the railway line in the locality "Dulga Luka" in Veliko Turnovo revealed a wall, some pottery and four votive tablets of marble. Therefore a supposition was made that there had been a sanctuary for the Thracian horseman in this place during the 2nd and 3rd centuries.

Two of the tablets bear representations of hunting horseman while the other two the image of a horseman riding at a slow pace. One of them has this inscription: "Claudius Rufus to Heros Suregethes (dedicated)". Among the inscriptions that mention the deity Suregethes, this is the sixth one within Roman Thrace and the first one from the city area of Nicopolis ad Istrum. It dates back to the very beginning of the 3rd century. On the other tablet, there is an inscription of three lines which reads: "The village of Theolopara raised this for the Heros". This is the second name of a village in the area of Nicopolis ad Istrum which becomes known to the public.

This article is a contribution to the location of the newly discovered sanctuary, the inclusion of the deity Suregethes into the pantheon of Nicopolis and the introduction of the village Theolopara, whose name has not been known to us until now.

Translated by Yuliana K. Angelova

ОБРАБОТКА НА КОСТ И РОГ II-VI ВЕК В ДНЕСНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ

ПАВЛИНА ВЛАДКОВА

Проблемът за обработката на кост и рог през ранно и късноримската и ранновизантийската епохи в днешните български земи до настоящия момент не е бил обект на внимание от страна на проучвателите. Откриваните при археологическите проучвания предмети са многобройни и разнообразни по своя начин на обработка и предназначение. Видно е, че този тип изделия са били най-широко използвани за поддържане на хигиената и тоалета (гребени, игли за коса, козметични пръчици и пиксиди, медицински и козметични инструменти). Често от кост и рог били изработвани предмети, предназначени за украсата на дреха или кожени изделия - копчета, игли, токи, висулки, апликации. Многобройни са предметите, украсяващи мебели. В някои от занаятчийските производства също се използват инструменти от кост (в грънчарството - печати за украса и инструменти за щемпелуване; в кожарството, кожухарството, обушарството - шила, ножове с костени дръжки; в текстилното производство - игли, вретена, прешлени, совалки, пластини). Амулети от култови предмети с магическо значение от кост били носени от населението, най-често от войниците, а също и използвани при погребални ритуали. Макар и рядко, някои от детайлите на войнското снаряжение и конската амуниция също са от кост и рог. За дадени музикални инструменти или части от такива (лира, арфа, флейта, свирки), за пособията за игра (зарове, пулове, жетони, фигурки), за инструментите за писане и др. костта е била сред предпочитаните материали.

В настоящата статия ние имаме за цел да систематизираме известните писмени, епиграфски и археологически данни, даващи сведения за обработката на кост и рог и разкриващи различни страни от технологичните процеси на този широко практикуван в посочения период и граници занаят.

Няма достигнали до нас преки писмени сведения за технологията на обработка на кост и рог и оборудването на работилници за производство на костени изделия. Единствен Цицерон (106-43) в "Реч за Клуенций" споменава, че пилата била използвана и при обработката на кост.¹ Плиний Стари (24-79) в "Естествена История" дава имената на изобретателите на различни оръдия на труда и начините на обработка на разнородни материали, но данни за костени изделия липсват.² Плутарх (46-125) в съчинението си "Сравнителни животоописания" само споменава, че имало занаятчии, които умеели да

размекват еленови рога.³ В случая обаче дали става дума за обработка с цел направа на предмети от рог или на туткал, лепило и др. подобни, не става ясно.

За организацията на работилниците за обработка на кост през римската епоха има запазен един-единствен епиграфски паметник от времето на император Хадриан.⁴ Това е уставът на колегията на цитрариите (изработващи мебели от цитрус) и еборариите (по името на слоновата кост - ebor - от която били изработвани краката на цитрусовите маси). Обединението на дърводелци и косторезачи е съвсем естествено. Логично колегииите носят имената на най-скъпия материал, с който работят занаятчиите. От устава става ясно, че начело на колегията стои квинквенал, избран на 5 години, и избраните ежегодно 4 куратора. Колегията имала каса, в която средствата били набирани от членски внос. Членове могли да бъдат единствено практикуващи един от двата занаята. В надписа следват данни за мястото на заседанията, честваните празници, благодетелите на колегията и др., на които ние тук не се спираме, защото остават встрани от целта на нашата статия. За нас най-важното в случая е обединението в една колегия на дърводелци и косторезачи.

Не са изобилни и епиграфските данни, произхождащи от паметници от днешните български земи. Всички те са косвени и можем само, макар и с голяма вероятност, да предполагаме наличието на косторези. Така например изключително интересен е един надпис от Рациария, в който се споменава за противопожарна организация на строителните работници.⁵ Веднага допускаме, че в тази организация участват занаятчи, чиято основна дейност е свързана със строителството, а именно дърводелци, каменоделци, железари и т. н. А щом е развито дървообработването, то, съдейки от надписа от Рим, вероятно е било развито и костообработването. Същите заключения могат да бъдат направени и от надписа от Ескус, в който се споменава за *collecium fabrorum*.⁶ Още повече че надписите са от втората половина на II - началото на III в., когато занаятчийската дейност е организирана и централизирана във всички римски провинции. В един надпис от Никополис ад Иструм също става дума за дърводелие.⁷ От този град произхожда и надпис, издигнат от сдружението на кожарите.⁸ В този занаят основно са били използвани ножове, чийто дръжки изработвали от рог.⁹ Във Филипопол също е имало такова сдружение¹⁰, а в друг надпис от същия град се говори за "кожарите, които шавят кожи".¹¹ Близък до кожарството занаят, в който се използва същата суровина, а следователно при някои технологични операции и същите инструменти, е обущарството, за което черпим сведения от надпис от Пауталия.¹² Голяма работилница, свързана с текстилното производство, е функционирала на територията на Сердика.¹³ Известно е, че за нуждите на това производство често се ползват оръдия от кост и рог. Възможно е и стругарят, за когото се споменава в надпис от Филипопол¹⁴, да има отношение към занаята, предмет на нашето изследване. Важен момент при анализа на епиграфските данни е този, че в по-голямата си част членовете на занаятчийските колегии носят имена с източен произход,

като в някои случаи се споменават и конкретни градове - Никея, Никомедия и др.¹⁵ Едва ли занаятчиите, обработващи кост, са правили изключение. Тук веднага искаме да уточним, че имаме предвид времето от края на II - началото до средата на III век, когато са датирани надписите.

Макар и косвени, посочените по-горе епиграфски данни дават основание да предполагаме, че изброените занаятчийски дейности са във връзка с костообработването. Естествено е, според нас, в големите градски центрове да не са открити работилници за обработка на кост, защото тази дейност е била извършвана извън градските стени (всъщност това се отнася и за по-голяма част от останалите занаяти). В този смисъл вероятно откритият голям производствен център край Радомир обслужва близко разположените до него градове и административните им територии. За съжаление архитектурният комплекс е унищожен почти напълно, като са запазени само части от сгради и от производствени съоръжения (металургични и гърнчарски пещи, отпадни ями и др.), както и еднородни групи предмети от различен материал.¹⁶ Сред тях най-многобройни са предметите от кост, включващи игли за коса, игли за шев, козметични пръчици, медицински инструменти, лъжички, амулети, фигурки, печатчета за украса на глинени изделия и др.¹⁷ Проучвателят отбелязва, че са открити полуфабрикати и недовършени изделия.¹⁸ Именно на тяхното откриване е базирано твърдението, че тук функционира работилница за обработка на кост. За съжаление са запазени единствено изделията, изработени в нея. Само каменните гладилки, имащи различна големина и форма, можем да причислим към инструментариума, използван в процеса на работа.¹⁹ Те са изработени от силикатен пясък с плътна структура и проучвателят смята, че са използвани за грубата обработка на костния материал.²⁰ Изглаждането и полирането е една от технологичните операции в процеса на обработка на кост и рог. Обикновено за целта били използвани минерали и органични вещества.²¹ От Великобритания произхожда кутия с дърводелски инструменти, в която е открита пемза, използвана със същата цел в дървообработването.²² През римската епоха били използвани още много фин пясък, стрита креда, пепел от дървени въглища, пепел от горени кости и рога и др.²³ Интересен и достъпен е начинът за шлифование, при който използвали твърди стъбла от зимен хвощ (*equisetum*).²⁴ Те били счуквани, свързвани по 20-30 в снопче и потапени във вода за около половин час с цел омекотяване. След това с тях били ожулвани и почиствани петната по рогата. За Северна Европа практика е било при обработката на слонова кост изглаждането да се извършва с груба кожа на риба.²⁵ Днес например излъскването на рог се извършва с мек, пухкав памучен плат.

Все пак за римската епоха най-популярният и често срещан начин за шлифование на костени изделия е този, използван и в работилницата край Радомир. Както ще видим по-долу, в по-късно време откриваме същия вид оръдие и в още една работилница.

Макар и първично публикуван и необработен цялостно, материалът от

разглежданата работилница дава и още някои данни, свързани с технологичния процес на изработка на костени изделия. Една част от иглите за коса са обработени на струг. Този метод през римската епоха се прилага често при направата на съдчета, кутийки, чашки, фигурки за игра, панти и оси на кутии и ковчезета от кост и дърво, както и много други предмети от всекидневния живот.²⁶

Тук искаме да споделим и още едно наблюдение, налагащо се при анализа на придобития материал. Откритите предмети от кост са главно козметични и тоалетни принадлежности. Определените от откривателя предмети като вотивни пръчки, в по-голямата си част са козметични пръчици (*narthecium*), а предметите, наречени стилуси, са всъщност шпатули, използвани в медицината и козметиката. Възможно е и някои от предметите да са дръжки на огледалата, изработени от олово (оловни огледала с костени дръжки са открити по Черноморското крайбрежие и се датират от средата на III век²⁷). Прави впечатление липсата на гребени.

Всички публикувани от Радомир игли за коса са с приблизително еднаква форма, украса и размери.²⁸ Те завършват в тилната си част с пиния. Този тип игли се срещат най-често към края на II - първата половина на III в.²⁹ (когато функционира и производственият център край Радомир). В литературата, освен като игли за коса, те се определят и като игли за дрехи, като се смята, че имат магически характер и украсата им се приема като символ за плодородие. Пинията е един от основните атрибути на Дионис, украсява неговия тирс, но може да се свърже и с други божества - най-вече с култа към Кибела и Сабазий. Често игли с украса пиния се поставят като гробни дарове и се свързват с култа към мъртвите. В Дакия например се откриват надгробни паметници, украсени с пиния.³⁰

Казаното по-горе ни кара да си зададем въпроса дали и останалите предмети, произвеждани в работилницата, не са били предназначени за гробни дарове. Тук могат да бъдат включени и останалите находки, открити при проучването - оловни огледала, накити и фибули от желязо, бронз и сребро, бронзови медицински и козметични инструменти. Трудно е да бъдем категорично и достатъчно аргументирани, изхождайки само от публикувания материал. Действително всички произвеждани изделия са били явно предназначени за пазара. Дали обаче са продавани при емпориум, както смята откривателят (и за който няма епиграфски данни), в близост до светилище, или са предназначени да задоволяват нуждите на някои от големите градски центрове, може само да се предполага.

През II - средата на III в., съдейки от многобройните и разнообразни открити материали от кост и рог, работилница е съществувала и в римския лагер Нове. Данни за местоположението ѝ обаче няма. Една част от костените изделия от този период са вносни произведения и основно са свързани със задоволяване на нуждите на войнишкото население (дръжки на мечове, ножове и ножници, тоалетни принадлежности, амулети и др.). Друга част от предметите обаче със

сигурност са били произведени в местно ателие, разположено в близост до военния лагер. Откритите работилници в Нове със сигурност се датират след средата на III век. Най-добре проучена е работилницата в сектор Х - Скамнум трибунорум.³¹ След разрушаването на съществуващата тук сграда от времето на Септимий Север и подравняването на нейните останки е била издигната лека постройка с дървени стени, измазани с глина. Проучвателят смята, че става дума за навес или сушина. Покривът е бил поддържан от дървени колони, стъпващи вместо върху бази върху каменни блокове. Подът на работилницата е бил глинобитен. Така описаната конструкция е унищожена от пожар, следите от който личат върху подовото ниво. Доказателство, че се касае за откриването на работилница за обработка на кост, са многобройните открити гладилки и брусове и полуфабрикати.³² Работилницата е датирана втората половина на III - началото на IV век.

Друга работилница в Нове, която функционира по същото време и се намира в близост до описаната, е разположена върху руините на валетудинариума.³³ Тук обаче не става въпрос вече за едно-единствено ателие, а за цял занаятчийски комплекс. Има данни за производство на бижутерия, стъкло и обработка на рог. Открити са многобройни готови изделия и полуфабрикати от рог - прешлени, дръжки за ножове и др., както и голямо количество суровина. Със сигурност е установено и времето на създаване на този занаятчийски център - след средата на III-ти век, когато военната болница е унищожена при големите готски нашествия.

Работилница от същото време, като описаните по-горе, е локализирана и в близост до източната крепостна стена на Нове II.³⁴ За нейният архитектурен вид няма данни, но откритите многобройни игли за коса, полуфабрикати и еленови рога са сигурно доказателство, че тя е функционирала. Интересен факт е, че няколко от откритите цели екземпляри са с форма и украса, характерна за по-ранния период, което ни кара да мислим, че е възможно на същото място да е съществувало ателие и преди средата на III век. Другото възможно обяснение е по-ранно датираните игли да са били използвани като модели (образци) от занаятчиите от по-късната работилница.

Едва ли е случаен фактът, че в Нове до момента са открити три работилници, които произвеждат костени изделия по едно и също време. Според нас значителна роля играе традицията от предходния век, когато в града се изработват или влизат по търговски път разнообразни предмети от кост, търсени от настанените в лагера войници и живеещото в близост цивилно население. След средата на III век вносът е силно намален (съдейки от откритите материали), а явно търсенето на изделия от кост е било голямо. Именно това налага създаването на голям брой костообработващи ателиета. Много е възможно отделните работилници да са били строго специализирани - за изработка на игли за коса, битови предмети и т. н. Струва ни се, че откритите до сега и най-вече материалите в тях показват именно такова профилиране. За посочения период (средата на III - IV в.) този начин на работа в

костообработващите ателиета е бил практика и в останалите римски провинции, на което ще се спрем малко по-долу в изложението ни.

Специализацията в изработката на даден вид костени предмети е регистрирана и в работилницата в "Ковачевско кале".³⁵ Тук при археологически проучвания в сектор "Южната кула" са открити в голямо количество кости от животни и еленови рога със следи от обработка върху тях и голямо количество цели и фрагментирани гребени, няколко пластини, дръжки и прешлени. Гребените от открития тип (датират се края на III - IV в.) се откриват и в други сектори на проучвания обект.³⁶ Според нас, на базата на открития материал, няма да бъде пресилено, ако твърдим, че основните изделия, които били изработвани в ателието, били гребените. Останалите костени предмети били произвеждани в по-ограничени мащаби, може би главно по поръчка или от останалия отпадъчен материал, с цел пълното му оползотворяване. За съжаление при проучванията не са открити данни, изясняващи архитектурния облик на работилницата, което ни кара да мислим, че тя, както и тази в Нове, е представлявала постройка, най-вероятно отворена от едната страна, изградена от нетраен, лек материал (дърво, глина, растителност). Ако работилницата е била унищожена чрез опожаряване, то на терена е трудно да бъдат установени никакви запазени следи от нея (дупките от колове например). Може би това е и отговор на въпроса, защо до настоящия момент толкова рядко в научната литература откриваме данни за работилници за обработка на кост и рог. При всички останали занаятчийски дейности значително по-лесно могат да бъдат установени и производствените съоръжения и отпадъчен материал (печи, канали, крици, шлак и др.), докато при обработката на кост и рог е било необходимо огнище и съд за изваряване на суровината. Единствено ако бъдат открити в голямо количество заготовки и полуфабрикати, то може със сигурност да бъде локализирано ателие за косторезба. Откриването на кости и рога без извършен остеологичен анализ не е обаче сигурна гаранция за определянето им като суровина за производство. Доказателство за това е проучването на костния материал от "Ковачевско кале".³⁷ Анализът показва, че голяма част от костите са хранителни останки. От друга страна, определено в Южната кула се откриват заготовки за изработка на предмети. Важно е също наблюдението, че една част от еленовите рога са естествено отпаднали, т. е. те съзнателно са били събирани и донасяни с цел използването им за суровинен материал. Знаятчиите не са разчитали (само) на материал, придобит от лов, а са търсели и са се възползвали от природните дадености.

Прецизно проучена, добре документирана и сигурно датирана е и откритата работилница за обработка на кост и рог в Абритус.³⁸ Тя е разположена източно и северно от "Късноантична сграда" № XIII и откривателите я отнасят към първата половина на V век. Проучени са две помещения от постройка с правоъгълен план, с основи, изградени от ломен камък на калова спойка, и кирпичени стени. Непосредствено източно от тази постройка са открити следи от друга, чиито градеж е бил паянтов. Тя е с неправилна кръгла форма с размери

4,30 x 3,50 м. Открити са дупки от коловете. Покривът вероятно е бил от растителност, защото не са открити следи от покривна конструкция.³⁹ В тази постройка от нетраен материал (навес, сушина) са открити в голямо количество заготовки и полуфабрикати от еленов рог. Върху някои от тях добре личат следите от рязане с трион⁴⁰, което е сигурно доказателство за подготовката на суровината за по-нататъшна обработка.

Добре личи как равномерно, чрез извъртане, е бил срязван материалът, без да се задълбава навътре. При проучването на остеологичния материал от другите римски провинции е направен изводът, че никога, когато костите били използвани за храна, не са били рязани с трион.⁴¹ Така че откриването на следи от зъбци на трион върху кост е сигурно доказателство, че тя е била подготвяна за обработка.

На хълма Царевец във Велико Търново също е локализирана работилница, която проучвателят датира от VI век.⁴² Тя е била разположена източно от III-тата порта на Главния вход на средновековния град и източно от базиликата. Заемала е едно от помещенията на жилищна сграда, построена успоредно на крепостната стена. Подът бил направен от трамбована глина и върху него са открити 30 броя части от еленови рога. Върху всички тях няма следи от допълнителна обработка, освен отрязване (с трион, нож) или отчупване, поради което смятаме, че в случая по-точно би било да говорим за открит склад за съхраняване на суровината.⁴³

Данни за работилница за обработка на кост има и от Никополис ад Иструм. При изследването на остеологичния материал от ями, датирани втората половина на IV - първата половина на V век и канал в централната част на ареята на агората, са открити кости със следи от използването на инструмент (пила, трион, свредел).⁴⁴ Прави впечатление, че всички кости, върху които е приложена допълнителна обработка, принадлежат на говедо и не са открити еленови рога, подготвени за по-нататъшна работа. Също така е изключително важно изследването на материала, от който са направени някои предмети (които позволяват този вид обработка) от Ятрус.⁴⁵ Те са изработени от рог на червен елен. За този вид животно е известно, че е много широко разпространен в Европа в първите векове след Христа.⁴⁶

Откритите работилници за обработка на кост и рог извън днешните български земи за периода II-VI век не са многобройни. Особено важна за изясняване на технологичния процес на изработване на гребени от еленов рог е работилницата, открита в Румъния и датирана IV век.⁴⁷ В нея са открити полуфабрикати, заготовки, отпадъци, готова продукция и суровина. Известни са работилници за производство на рефлексни лъкове, жетони за игра и др. от Панония.⁴⁸ В Сирмиум, Южна Панония, в локализиран голям занаятчийски комплекс са произвеждали и костени изделия. На базата на многобройни заготовки и полуфабрикати проучвателите успяват да възстановят процеса на производство на игли.⁴⁹ Въпреки многобройните и разнообразни предмети от кост, открити на територията на провинция Горна Мизия, работилница за

тяхното производство не е локализирана.⁵⁰

Известни са работилници от Британия, Галия, Картаген и др.⁵¹

На фона на оскъдните археологически сведения за практикуването на занаята цялостното публикуване на работилниците от днешните български земи ще бъде сериозен принос в изясняване на различни етапи и специфични особености на практикуването на това производство през античната и ранновизантийската епохи.

Така направеният преглед на известните данни за обработка на кост и рог по българските земи във времето от II до VI век в никакъв случай не изчерпва темата. Той само поставя началото на сериозно изследване върху развитието на един занят, останал до настоящия момент встрани от вниманието на изследователите на провинциалната антична и късноантична материална култура в България.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Cic. Pro Cluent, LXIV, 180.

² Plin. NH, VII, 56/57.

³ Plut. Pericl, XII.

⁴ Сергеевко, М. Ремесленници древнего Рима, Л., 1968, 33, 145, 146.

⁵ Геров, Б. Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики, ГСУ ФФ, 1951/1952, част II, 79, № 219.

⁶ Пак там, 95.

⁷ IGBulg., II, 690.

⁸ IGBulg., II, 664.

⁹ Biro, M. The Bone Objects of the Roman Collection, Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series Archaeologica, II, Budapest, 45-46.

¹⁰ Добруски, В. СбНУ, XVIII, 1901, 771, № 77.

¹¹ Колев, К. Надгробна плоча от Филипопол, Археология, 1966, 2, 57-59.

¹² Геров, Б. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време, ГСУ ФФ, 3, 1959/1960, 267, № 145.

¹³ IGBulg., IV, 1922.

¹⁴ Чернева-Тилкия, С. Костени изделия от римската епоха, намерени в Пловдив, ГАМП, IX, 1999, 181.

¹⁵ Velkov, V. Zur Entwicklung des Handwerks in den Städten Thrakiens und Untermösien. - In: Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums, Budapest, 1968, 382 sq.

¹⁶ Любенова, В. Античен производствен и търговски център край Радомир (предварително съобщение), Археология, 3, 1985, 26-37, обр. 4, а, в; 5; Античен производствен и търговски център близ г. Радомир. Acts centri Historiae terra antiqua Balcanica, I, Trinovi, MCMLXXXVI, 89-92.

¹⁷ АОР за 1986, с. 91.

¹⁸ Любенова, В. Античен производствен ..., 30.

¹⁹ АОР за 1986, с. 90.

²⁰ Пак там.

²¹ MacGregor, A., Bone, Antler, ivory and horn, London, 1985, 58.

²² Cursiter, J. W. Notice of a woodcarver's tool box with Celtic ornamentation recently discovered in a peat-moss in the Parich of Birsay Orkney', Proceldings of the Society of Antiquaries of Scotland, 1986, 20, 47-50.

- ²³ MacGregor, A. Op. cit., 60.
- ²⁴ Ibidem, 61.
- ²⁵ Barnet, R. D. Fine ivory work. - In: G. Singer, E. J. Holmyard and A. R. Hall (ads). A History of Technology, I, Oxford, 663.
- ²⁶ Schmid, E. Beindrechtsler, Hornschnitzer und Leimsieder im römischen August. - In: Provincialia. Festschrift für Rudolf Lauer-Belart, Basel, 1968, 185-197.
- ²⁷ Непубликуван материал.
- ²⁸ Любенова, В. Античен производствен ..., 28, обр. 4, а, б.
- ²⁹ Petkovic, S. Rimski predmeti od kosti i roga sa teritorije Gornje Meziji, Beograd, 1995. Tabl. 15/8-13, tip. X.
- ³⁰ Beluta, C. L. Pineae Apulenses. - Apulum, XIII, 1975, 133-136.
- ³¹ АОР за 1992-1993, В. Тн. 1994, 54. Проучванията са проведени под ръководството на н. с. д-р Евгения Генчева, на която изказвам голямата си благодарност за предоставената ми информация.
- ³² Материалите все още не са публикувани. Надяваме се, че това ще стане скоро и ще бъдат изнесени интересни данни за технологичния процес на обработка на кост и рог.
- ³³ Проучвания, проведени през 1998 година под ръководството на д-р Пьотър Дичек, ръководител на Варшавската експедиция в Нове, на когото изказвам благодарност за предварителните данни, които ми предостави. Проучванията в този сектор не са приключили и ще продължат и през 1999 г.
- ³⁴ Проучвания през 1962 г. на ст. н. с. Върбинка Найденова.
- ³⁵ Дончева, Ив., Ив. Атанасов. Археологически проучвания на Ковачевско кале. - АОР за 1991, Сф., 1992, 82-83; Дончева, Ив. Антична крепост при село Ковачевец. - Вж. Сб. Попово в миналото, II, София, 1997, 53.
- ³⁶ Благодаря на гл. асистент Иванка Дончева - катедра Археология във ВТУ "Св. Св. Кирил и Методий" за предоставената ми информация.
- ³⁷ Нинов, Л. Анализ на костния материал от разкопките на античната крепост "Ковачевско кале" - В: Сб. Попово в миналото, II, Сф. 1997, 66.
- ³⁸ Георгиев, П., Др. Димитров, Г. Дзанев. Разкопки в Абритус. - 1992 (предварителен отчет) - Абритус. Предварителен отчет на разкопките, кн. 2-3, Разград, 11, фиг. 20, а-д, 21, а-в.
- ³⁹ Пак там, фиг. 1-14.
- ⁴⁰ Пак там, фиг. 20, а-д.
- ⁴¹ Gaitsch, W. Eiserne Römische Werkzeuge Oxford, British Archdeological Reports International Series, 1980, 78.
- ⁴² Писарев, А. Археологически проучвания след главния вход на хълма Царевец. - ГМСБ, XVII, 1971, 9-10, обр. 7.
- ⁴³ Владкова, П. Предмети от кост и рог от Царевец (под печат).
- ⁴⁴ Изследвания на д-р Марк Бийч (Великобритания), остеолог на британския екип, работещ в Никополис ад Иструм и разкопки на автора. Непубликуван материал.
- ⁴⁵ Благодаря на г-н Димитър Станчев - Исторически музей Русе, за предоставената ми информация.
- ⁴⁶ Whitehead. Deer of the World, London, 1972, 49.
- ⁴⁷ Palade, V. Noi ateliere de lucrat piepteni din corn de cerb in secolul al IV-lea e. n. la Valea Seaca-Birlad. - Carpica, 1969, 233-252.
- ⁴⁸ Sálamon, A. Archäologische Augaben zur spätrömischen Geschichte des pannonische Limes. - Gewainmanufaktur in Intercisa, MAUAW, 6, 1976, 47.
- ⁴⁹ Šaranović-Svetek. Prilog proucavanju antičkog koštanorezačkog-rezbarskog zanata teritoriji južne Panonije s posebnim osvrtom na Sirmijum, RVM, 26, 1980, 125-126.
- ⁵⁰ Petkovic, S. Op. cit., 17.
- ⁵¹ Hutchinson, V. J., D. S. Reese. A Worked Bone Industry at Carthage. - S: The Circus and a Byzantine cemetery at Carthage, v. I. Michigan, 549-562.

BONE AND HORN-WORKING IN THE PRESENT-DAY BULGARIAN
LANDS FROM THE SECOND TO THE SIXTH CENTURIES
(Summary)

Pavlina Vladkova

This is the first Bulgarian attempt at systematizing the known written and archaeological data illustrating the bone-working during the Early Roman, Late Roman and Early Byzantine Age. The bone workshops discovered in the hamlet Arbanas, Radomir (2nd-3rd cc), Novae (three workshops dated to the 3rd-4th cc), Kovachevsko Kale (3rd-4th cc), Abritus (early 5th c) and Tsarevets, Veliko Tarnovo (6th c) illustrate the geographical and chronological extent of this craft, the plan and internal arrangement of the workshops, the tools which were used, the production process and the raw material. Some of the objects were analysed with reference to osteology (those from Nicopolis ad Istrum, Yatrus and Kovachevsko Kale). Most objects were made of the branched horn of male deer, particularly the red deer that was found in the present-day Bulgarian lands during the antiquity.

Translated by Yuliana K. Angelova

ГРАДИЩЕТО КРАЙ СЕЛО ДИЧИН, ВЕЛИКОТЪРНОВСКО (Проучванията в сектор F през 1997 и 1998 г.)

ВЕНЦИСЛАВ ДИНЧЕВ

Градището се намира на около 1 км западно от с. Дичин в долината на р. Росица. Представлява платовидно възвишение в близост до десния речен бряг (обр.1). Издига се на десетина метра над околната заливна тераса. Конфигурацията му е с неправилна, близка до трапец форма. Горната му повърхност е с максимални размери 170 (И-З) x 90 м и площ от около 11 дка (обр.2).

Градището отстои на 0.5 км източно от останките на моста, чрез който главният водопровод за Никополис ад Иструм е прехвърлял р. Росица (обр.1). Във връзка с изследването на последния са и обнародваните досега съобщения за Градището. В началото на века К. Шкорпил споменава за "крепост наречена Градище" и отбелязва, че цялата ѝ площ е "осеяна с развалини от постройки"¹. През 30-те години, според съобщението на Д. Цончев, още "личат основите на околните зидове, както и многобройни малки и едно до друго здания"². Двата автори предполагат, че населението на Градището е било ангажирано с охраната на водопроводния мост.³ Конкретни данни обаче за вида и хронологията на фортификационните съоръжения и вътрешните постройки те не дават.

Градището край с. Дичин бе избрано за основен обект на българо-британския изследователски проект "Градът и селото в римската и късната римска империя - Никополис ад Иструм и селото в неговата територия", чиято реализация започна през 1996 г.⁴

Върху съвременната повърхност на Градището вече не се виждат запазени останки от градежи. Личат обаче множество изкопи, които в голямата си част са в резултат от демонтирането на такива.⁵ Поради това успоредно с топографското заснемане и геофизическите проучвания в началото на разкопките бе изготвена скица на въпросните изкопи, които очертават в негатив плановете на различни постройки и трасетата на крепостните стени (обр.2).⁶ Тази скица не е точен и пълен план тъй като не всички останки са били демонтирани в по-ново време, респективно - не всички постройки и съоръжения са маркирани върху съвременната повърхност на терена чрез изкопи-негативи.⁷ Проблематична е и синхронността на маркираните по този начин постройки предвид наличието на отделни периоди в тяхното функциониране.⁸ Въпреки

това приложената скица дава една обща представа за застрояването на Градището през късната античност.

Разкопките през 1996 г. започнаха с изследването на сектори С и D в източната и югоизточната част на хълма.⁹ През 1997 г. започна изследването на сектори E в западната част на хълма, както и на сектор F. През 1998 г. приключи работата в сектор С, а останалите три сектора бяха разширени. През тази година започна изследването и на сектори G и H в северната и югозападната част на възвишението (обр.2).¹⁰ Основен предмет на настоящото съобщение са проучванията в сектор F, които се осъществяват под мое ръководство при участието на студенти от СУ "Св. Климент Охридски", ВТУ "Св. св. Кирил и Методий" и НБУ в София.¹¹

Сектор F е разположен в северозападния ъгъл на Градището (Обр.2). Първоначалният правоъгълен изкоп - F0, с размери 12 (северозапад-югоизток) x 4,50 м бе ситуиран отчасти върху склона, отчасти върху горната повърхност на хълма. Денивелацията на днешния терен в очертанията F0 надхвърляше 4 м. Установените фортификационни останки в северозападната и централната му част и запазеният дебел културен пласт в югоизточния му край предопределиха следващите ни стъпки. Още през 1997 г. секторът бе разширен в югозападна посока - изкоп F1. През тази година работихме и в два по-малки обособени сондажа в североизточна посока - F2 и F3. През 1998 г. секторът бе разширен в югоизточна посока - изкопи F4 и F5 (обр.3). Проучванията в площта на F4 и F5 все още не са приключили. Формата и ориентацията на тези изкопи са съобразени с останките на една вътрешна постройка от първия късноантичен период на обекта, чието разкриване е сред приоритетните ми задачи.¹²

Най-ранните материали от досегашните проучвания в сектор F са единични фрагменти от глинени съдове с груба фактура, работени на ръка. Специфичната украса при един от тях - пояс от шемпелувани кръгчета с тангенти, спомага за отнасянето им към ранната желязна епоха. Липсват останки и следи от синхронни съоръжения, както и стратиграфски разграничим пласт от тази епоха. Някои от въпросните фрагменти намерихме в изравнителните пластове от късната античност. Останалите открихме в ранния хумусен пласт на възвишението, под който е естественият материков терен (виж обр.6). Аналогични материали и ситуация са констатирани в сектор С. Очевидно първото заселване на Градището през ранната желязна епоха е било за кратко време и в ограничен периметър.

При досегашните проучвания на Градището не са установени останки от постройки и културен пласт от първите векове сл. Хр. Единичните находки, включително няколко монети от края на II до края на IV в., открити в различни сектори, следва да се приемат като указание за спорадични посещения на възвишението по това време. Най-ранната от откритите монети в сектор F - медна монета на Констанций II от 355-361 г., произхожда от най-горния пласт с деструкции, т. е. тя е с несигурен стратиграфски контекст.¹³

При проучванията в сектор F и в останалите сектори на Градището не са

установени останки и следи от обитаване след края на VI в. Непосредствено под съвременната повърхност на терена се откриват движим материали и деструкции, а някъде и запазени останки от късната античност. Общата дебелина на късноантичния културен пласт е средно към 1,5 м. В сектор F тя надхвърля 2 м (виж. обр.9).¹⁴

ФОРТИФИКАЦИОННА СИСТЕМА. Както вече посочих, в сектор F и по-точно в изкопите F0, F1 и F2 разкрихме останки от фортификационната система на Градището - от две крепостни стени и от едно стълбище (обр.4).

Първо попаднахме на стълбището, което е осигурявало достъп до вътрешната крепостна стена. То долепва на fuga до стената. Изследваният участък от стълбището, който е между двата му края, е дълъг около 8 м. Ширината на стълбището е 1,70 м. Градежът е в *opus mixtum*. Тухленият пояс в долната част на суперструкцията е 4-редов. Хоросанът в емплектоната е със значително количество примеси, включително късчета строителна керамика. В долната част на суперструкцията е запазена странична лицева замазка с бял хоросан и пресят пясък (обр.5). Субструкцията, която започва на 0,40-0,45 м под тухления пояс, не е оформена с банкет. Между суб- и суперструкцията има нивелиращ слой хоросан, чиято периферия покрива и ивица от терена непосредствено покрай стълбището.

Подходът към стълбището е от североизток на югозапад. Самите стъпала са оформени с обработени каменни блокове, част от които са вторично използвани. Ширината на стъпалата е 0,30 м, а височината им - средно около 0,25 м. Засага са разкрити пет запазени стъпала (обр.5).

В близост до стълбището установихме останки от хоросаново бъркало, използвано при неговото изграждане. То лежи върху естествения материков терен, под подовото ниво на най-ранната постройка в съседната защитена площ (обр.7).¹⁴

Разкритият участък от вътрешната крепостна стена е с дължина 4,50 м. Дебелината на стената е 1,75 м. Височината на запазената суперструкция достига 1,50 м. Градежът ѝ е в *opus mixtum*. Запазеният долен тухлен пояс е 4-редов. Дебелината на фугите между редовете е 4,5-5 см, а дебелината на самите тухли - 4 см. Хоросанът в емплектоната на стената не се различава по състав от този в емплектоната на стълбището. Хоросанът във външната лицева замазка на стената съдържа известно количество дребни късчета от строителна керамика. Откъм външното си лице стената е с банкет, широк 0,10 до 0,15 м.

Горната част на субструкцията на крепостното стълбище е с около 0,45 м по-висока от банката при вътрешната крепостна стена (обр.6). Тази разлика се дължи на денивелацията на терена и не може, подобна на фугата между стълбището и стената, да е аргумент за наличието на един по-значителен период от време между тяхната поява. Напротив, сравнението на строителните характеристики, от една страна, и стратиграфския контекст на стълбището, от друга страна, показват, че изграждането на последното е било непосредствено след изграждането на стената и преди застрояването на съседната защитена площ.

Още при първия строителен период в защитената площ проходната част в разкрития участък на стълбището е била стеснена, тъй като върху него е стъпила западната стена на постройка (виж обр.5,6 и 7). При последователното повдигане на нивото на терена през следващите периоди долните стъпала на стълбището са се оказали неизползваеми и са останали затрупани от съответните пластове (обр.6). Запазените останки от стълбището и вътрешната крепостна стена не предоставят данни за други промени или преустройства.

Разкритият в изкопа F0 участък от външната крепостна стена е с дължина около 4,60 м и не е праволинеен, а завива постепенно на север. Поради това и разстоянието между двете крепостни стени нараства от 4 до 4,30 м в очертанията на F0 (обр.4). Дебелината на външната стена е 1,45 м. Суперструкцията ѝ е запазена във височина до 0,60 м. В долната част на суперструкцията са използвани вторично квадратни блокове. Стената е без банкети. Между супер- и субструкцията, както и в самата субструкция има нивелиращи пластове хоросан. По състав хоросанът тук не се отличава от този при вътрешната крепостна стена. Запазената на места лицева замазка при суперструкцията на външната стена също е идентична с тази при вътрешната стена. Поради денivelацията на терена банкетът при вътрешната стена е с 0,40 до 0,50 м над субструкцията на външната стена (обр.6).

Площта между двете стени в очертанията на F0 не е била застроявана. Изкопите за вътрешната и за външната стена и субструкцията са препокрити с общ нивелиращ пласт от трамбована пръст (обр.6). Тази ситуация показва, че двете стени са синхронни и доказват интерпретацията им като основна крепостна стена - вътрешната, и протейхизма - външната.

Споменатият нивелиращ пласт определя и нивото на терена в периболоса през първия късноантичен период на обекта.¹⁵ В този пласт открихме бронзова монета на Теодосий II от 425-435 г.¹⁶ По-късни нивелиращи пластове и/или ходови нива в площта на периболоса не установихме. Следващите пластове тук са последователни насипи с деструкции (обр.6). Това навежда към предположението, че протейхизмата е била изоставена в края на първия период.

След установяването на протейхизмата в очертанията на изкопа F0 се проследи нейното трасе в североизточна посока чрез сондажите F2 и F3. Запазен участък от субструкцията ѝ с дължина около 3 м разкрихме в сондажа F2. Тук стената завива в посока на североизток-изток (обр.4). Това е и последният запазен участък от субструкцията на стената в тази посока.

В площта на F2 дебелината и дълбочината на субструкцията на протейхизмата постепенно намаляват и достига дебелина 1,42 м и 1,33 м (обр.4). При североизточния профил на сондажа субструкцията е била с около 0,35 м по-плитка отколкото е 3 м на югозапад.

Извивката в трасето на протейхизмата, а също намаляващата дебелина и дълбочина на субструкцията ѝ в очертанията на F2, т. е. в челната част на извивката, вероятно се дължи на наличието на кула при северозападния ъгъл на основната крепостна стена, с която самата протейхизма е била съобразена.

Аргумент за наличието на ъглова кула е и конфигурацията на днешния терен тук (обр.2). Може би при тази кула е бил и крайният североизточен пункт на протейхизмата.

СЕВЕРОЗАПАДНИЯТ ЪГЪЛ НА ЗАЩИТЕНАТА ПЛОЩ. В изследваната част от северозападния ъгъл на защитената площ установихме строителни останки и пластове от различни късноантични периоди. За комплексното означаване на отделните постройки в защитената площ използвам римски цифри - F I, F II и т. н., като номерацията съответства на реда на тяхното установяване.

Досега сме установили три постройки от ранния период - F II, F III и F V, както и улици между тях (обр.7). С повече данни разполагаме за сградата F II. Тя е с неправилен, вероятно четириъгълен план, като срещуположните ѝ стени не са успоредни. На запад опира в крепостното стълбище. Южната и северната ѝ стена достигат косо и под различни ъгли до последното.¹⁷ Най-малкото вътрешно разстояние между тях е именно тук, т. е. в западния край на сградата - 4,70 м. Вътрешната дължина на южната стена е към 14,70 м. Това е най-дългата стена на F II. Засага е установен само западния край на северната стена. Не е проследено изцяло и трасето на източната стена. При четириъгълен план на сградата вътрешните дължини на тези стени ще са съответно около 10,80 м и 7,80 м (обр.7).¹⁸

По-голямата част от южната стена на F II е запазена само в субструкцията, и то в долната част на субструкцията си. В същото състояние е и изследваният южен участък от източната стена.¹⁹ Двете стени са сключвали остър ъгъл. Връзката между дълбоките им основи е конструктивна (обр.7). В по-добро състояние е западният участък от южната стена. Суперструкцията тук е с дебелина около 0,70 м. Градежът на запазеното от нея е с камъни, споени с жълта глина. Част от камъните са полуобработени. На места е запазена лицева замазка от глина, примесена със слама (обр.8). Сходен е градежът и на западния край на северната стена, който е в по-добро състояние. Стените на F II са без банкети. Във височина те и по-точно южната, източната и северната стена са били със солидна кирпичена надстройка.

От същинската западна стена на F II е съхранен частично северният ѝ край. Тя изцяло е стъпвала върху крепостното стълбище и е имала неговата ориентация (обр.5). По този начин и страницата на самото стълбище е използвана за западна стена на постройката. С това нестандартно решение е спестено изграждането из основи на стена, подобна на съседните и е увеличена площта на постройката (обр.7). Дебелината на стената върху стълбището е 0,30 м, т. е. с нейната поява функционирането на последното не е било особено затруднено, тъй като ширината на проходната му част остава 1,40 м (обр.6). Стъпващата върху крепостното стълбище стена очевидно е по-слаба от останалите стени на F II, но тя е и най-късата стена.²⁰ Сградата F II е имала горен етаж с под от дървени греди, обмазани с глина. В съответния пласт

открихме късове от дебела, вторично отухлена глинена замазка с отпечатани дървени греди от конструкцията на горния под. В разчистената западна част от долния земен под на F II установихме няколко дупки от дървени подпори за горния под и за покрива. Част от тях са покрай вътрешното лице на южната стена (обр.8 и 9).²¹ Покривът на сградата също е бил с дървена конструкция, покрита с тегули и имбрици.

Поредно доказателство за горен етаж и същевременно важна особеност в устройството на F II е външното ѝ стълбище. То е долепвало надлъжно до външното лице на източната стена на сградата. Подходът към и по стълбището е от юг на север (обр.7). Демонтажът на останките от източната стена не е засегнал долната му част. Платформата му представлява блокаж от камъни и пръст. Самите стъпала са оформени чрез застъпването на големи полуобработени, вероятно вторично използвани каменни блокове. В профила на траншеята от демонтажа на стената се виждат три големи стъпала.²² Ширината им е 0,30 м, а височината - 0,20 м. Голям каменен блок - очевидно от незапазено по-горно стъпало, открихме и в пълнежа на траншеята.

От трамбования земен под в западната част на F II досега са разкрити около 15 кв. м.²³ Разчистихме няколко каменни плочи и квадратни тухли, лежащи хоризонтално на различни места върху пода (обр. 7). По-вероятно изглежда те да са използвани като поставки, а не в някаква настилка.

Над трамбования земен под лежи мощен пласт с деструкции от самата сграда F II. Дебелината му достига до 1 м (обр.9). В него преобладават вторично отухлените кирпичи. Те са свидетелство за пожар на F II. Вследствие от него някои от кирпичите и дори част от фрагментираните керемиди са се превърнали в остъклена маса, а землият под е придобил червен цвят с черни на места петна от овъглените греди.

В пласта с деструкции в западната част на F II открихме голямо количество овъглени зърна от житни и бобови култури;²⁴ фрагментирана битова керамика;²⁵ фрагменти от стъклени съдове; части от меден обков и различни железни предмети; триръби железни върхове на стрели. Последните може би са от нападателите, причинили пожара, който е констатиран не само при F II, но и в цялата площ на Градището.

В същия пласт открихме и 60 медни монети от малък номинал. Повечето са зле съхранени и не са четливи. Все пак близо една трета от тях могат да бъдат определени. Най-ранната е от 388-403 г. Най-голям е броят на монетите от периода 425-457 г. - предимно на Теодосий II (402-450) и Марциан (450-457). Най-късните монети са на Лъв I (457-474 г.). Те се явяват *terminus post quem* за опожаряването на F II. Около 75 % от всички монети - определени и неопределени, се откриха в пласта с деструкции в югозападния ъгъл на сградата на площ от около 2,5 кв. м. Това е указание за колективна находка, т. е. за общото съхранение - вероятно в някакъв съд, на по-голямата част от монетите непосредствено преди пожара.

На този етап функциите на сграда F II не могат да бъдат определени. При

останалите регистрирани сгради от първия късноантичен период засега са разкрити само отделни участъци от отделни техни стени - от северната стена на F III, която се намира южно от F II и от западната стена на F V, която пък е източно от F II (обр.7). Градежът на долните части от суперструкциите им е с камъни на глинен разтвор. Подобно на F II, сградата F III също е опирала на запад до крепостното стълбище. Южният край на разкрития участък от западната стена на F V е с оформено откъм тясната си страна лице, което предполага вход или външен ъгъл.

Улицата между F II и F III е широка 1,40 м. В западна посока тя няма комуникативен излаз, тъй като е затворена от крепостното стълбище (обр.7). Настилната ѝ е от малки, предимно речни камъни и отделни фрагменти от строителна керамика, трамбовани в нивелиращия пласт, който е положен по време на довършителните работи по стълбището.²⁶ Дебел пласт с деструкции от съседните сгради покрива уличната настилка (обр.9).²⁷

Улицата между F II и F V е по-широка - около 2,60 м. Върху нея е разположено външното стълбище до източната стена на F II. Пластовете над първоначалното улично ниво тук все още не са изчерпани. Самото наличие на тази улица води към хипотезата за порта или потерна в северната крепостна стена, в непосредствена близост до предполагаемата северозападна ъглова кула.

След пожара в края на първия период теренът в очертанията на изследваната част на F II е значително повдигнат. Върху деструкциите тук са нанесени изравнителни пластове с различен състав и произход (обр.9).²⁸ Основният изравнителен пласт също е с деструкции от V в., но от съседни постройки или поне от неизследваната част на F II. В него открихме череп и няколко кости от непогребан индивид, загинал при големия пожар. Той е бил затрупан от разрушенията, но не тук, а на друго място. При по-късното нивелиране на терена анатомичният порядък на скелета е нарушен и споменатите останки са се оказали на мястото, където ги открихме.²⁹

Тънък слой глина, трамбована върху нивелираните деструкции от ранния период, маркира нивото на втория период в очертанията на сградата F II (обр.9). На места жълтата иначе глина е с червено-кафяв или сиво-черен цвят в резултат на вторичното опалване и поради наличието на концентрации на въглени и пепел. Установихме отделни дупки от дървени подпори, но също така и по-късни нарушения на глинобитното ниво. Върху него лежи пласт с деструкции, сред които преобладава пръстта от разложени кирпичи. Находките са сравнително оскъдни - предимно фрагментирана битова керамика. Най-значителната концентрация на въглени и пепел е наситена и с овъглени семена - предимно просо.³⁰

Отсъствието на нови строителни останки в изследваната част от площта на F II показва, че през втория период стените на тази сграда са били ремонтирани и отново използвани. Надстройката на стените във височина е била пак с кирпичи. Под въпрос е обаче наличието на горен етаж при ремонтираната сграда.

Един от аргументите срещу горен етаж на F II през втория период е изоставянето на масивното външно стълбище до източната ѝ стена. По-късното ниво на улицата между F II и F V покрива останките на стълбището, включително най-горното запазено стъпало. Върху по-късното улично ниво, което е с трамбована пръст и отделни плочести камъни, лежи слой с въглени и пепел, а над него - пласт с горели кирпичи и глинени обмазки. В този пласт и сред слоя с въглени и пепел открихме значително количество метални, главно железни предмети, включително железен катинар за врата. Тук също констатирахме наличие на овъглени семена. Засега не може да се уточни към коя от двете сгради - F II или F V, принадлежат деструкциите и находките върху уличното ниво от втория период.

Значително повдигната е и улицата между сградите F II и F III. Върху изравнените деструкции от първия период е нанесен слой жълтокафява глина (обр.9). В изследвания западен участък на улицата няма запазена настилка върху горното ѝ ниво. Тук и пластът с деструкции от втория период е твърде нарушен.

След края на втория период сградите F II, F III и F V вече не функционират. Успоредно с поредното повдигане и нивелиране на терена техните стени са демонтирани изцяло или поне в по-голямата си част до нивото на третия период (обр.9).³¹ Новите постройки, които установихме в изследваната площ - F I и F IV, не са съобразени с плановете и останките на по-ранните сгради.

От F I е съхранена само част от западната стена. Тя е долепвала надлъжно до крепостното стълбище (обр.7). Запазеният участък е с дължина около 2,10 м. Дебелината на стената е 0,50 м. Тя е почти без основа. Градежът ѝ е с камъни - ломени и речни, и фрагменти от тухли, споени с кал. Отсъствието на каквито и да е останки или следи от срещуположна източна стена показва, че постройката F I е представлявала открит навес. Описаната западна стена е била опорната. В източна посока навесът очевидно е бил поддържан с дървени греди.³² Подът му е земен. Покривът му е бил покрит със слама или с тръстика.³³ Сред пласта с деструкциите от навеса, както и в най-горния пласт открихме железни части от конско снаряжение. Те би следвало да са указание за предназначението на навеса.³⁴ Сред находките от пласта на F I е и един амулет от животински зъб.³⁵ На юг навесът е бил ограничен от синхронната сграда F IV.

Сградата F IV също е опирала на запад до крепостното стълбище, но до по-високата му част (обр.7). Тя не е притежавала собствена западна стена или поне северният край на западната ѝ стена не е запазен. Северната стена на F IV не е перпендикулярна на стълбището, но не съпада по ориентация с южната стена на по-ранната F II, чиито останки частично застъпва (обр.7 и 9). Северната стена на F IV е с твърде плитка основа (обр.9). Основата и съхранената част от суперструкцията са от камъни, споени с кал. Дебелината на стената е 0,60 м. Външната ѝ дължина е била около 5,50 м. Очевидно тази стена, а и сградата като цяло не би могла да има във височина солиден каменен или кирпичен

градеж. Североизточният ъгъл, както и подовото ниво в северната част на F IV не са запазени. Установихме обаче траншеята от демонтажа на източната ѝ стена, която е пресичала останките от северната стена на по-ранната F III, както и трасето на улицата между F II и F III (обр. 7). Ситуирането на сградата F IV е безспорен аргумент за съществените промени в планировката на северозападния ъгъл на Градището през последния период от обитаването му.

Проучванията в сектор F потвърдиха наличието на солидни фортификационни съоръжения, включително на две крепостни стени, и доказаха синхронното им изграждане. То е осъществено в границите на първата половина на V в., най-вероятно в началните години на управлението на Теодосий II. Освен в сектор F фортификационни останки са изследвани и в сектор С - централния участък от източната крепостна стена с един вход, част от фундамента на едно стълбище южно от входа и една правоъгълна кула северно от входа.³⁶ От изток, където склоновете на Градището са най-стръмни (обр. 2), протейхизма със сигурност не е имало.

При късноантичното заселване на Градището фортификационното строителство предшества застрояването на защитената площ. Планирането на северозападната част на защитената площ и произтичащите от това особености в ориентацията и вида на намиращите се тук сгради се дължат на стремежа да се усвои максимално ограниченото пространство.

По строителни материали и начин на градеж установените в сектор F сгради от първия късноантичен период не се отличават от повечето синхронни сгради, изследвани в останалите сектори.³⁷ Засега изцяло разкрита е една сравнително малка, еднопространствена сграда в сектор D, чието подово ниво и пласт обаче са зле съхранени.³⁸ В напреднала фаза на проучване е и една по-голяма правоъгълна постройка в сектор E, която изглежда е била склад за продукти.³⁹ Засега не са установени казарми или други типично военни постройки, т. е. по-вероятната интерпретация на обекта е укрепено селище. Това не изключва наличието на някакви военни функции за неговото население, включително по охраната на моста за главния водопровод на Никополис ад Иструм.⁴⁰

Макар и по-малко на брой, монетите от първия късноантичен период в останалите сектори са напълно сходни като дати и съотношение с тези от ранния пласт на сградата F II. Пожарът, белязал края на този период, следва да е бил в края на 60-те или през 70-те години на V в.

При следващия период протейхизмата по северозападната периферия на Градището изглежда е била изоставена. Няма обаче данни за съществени промени в планировката и архитектурата на северозападната част на защитената площ. Възстановената сграда F II вероятно е без горен етаж, какъвто по-рано е имала, но запазва първоначалния си план. Подобна е ситуацията и в останалите изследвани сектори. Засега датирани находки от съответните пластове няма, но е ясно, че хронологията на този период се вместила между края на V и средата на VI в.

През третия късноантичен период промените в северозападната част на

Градището са вече значителни. По-ранните сгради са изоставени. Новите постройки са с много по-слаб градеж. Интересен е фактът, че засега новоизградени постройки от този последен всъщност период на живота върху Градището са регистрирани само в сектор F. В сектор C например са констатирани улично ниво и пласт от този период, но синхронни строителни останки не са запазени. Откритите монети позволяват отнасянето на последния период към третата четвърт на VI в.⁴¹

Б Е Л Е Ж К И

¹ Шкорпил, К. Некоторые из дорог Восточной Болгарии. - ИРАИК, X, 1905, с. 475, табл. CVI, 2.

² Цончев, Д. Водопроводите на ΝΕΙΚΟΠΟΛΙΣ ΠΡΟΣ ΙΣΤΡΟΝ. - Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей, 1931-1934, с. 139, обр. 71.

³ Шкорпил, К. Цит. съч., с. 475, Цончев, Д. Цит. съч., с. 139.

⁴ Главен ръководител на проекта е ст. н. с. д-р Л. Слокоска от АИМ-БАН. Ръководител на британския екип е д-р А. Поултър от университета в гр. Нотингам. Самият проект се реализира в рамките на спогодбата за научно сътрудничество между БАН и Британската академия. Първоначално предвиденият срок за изпълнението му бе от 1996 до 1998 г., включително. С допълнителен анекс към първоначалния договор срокът за изпълнение на проекта е удължен с още две години.

⁵ Демонтажът, т. е. използването на обекта като кариера за строителен материал трябва да е приключил сравнително скоро след посещението на Д. Цончев (виж по-горе бел. № 2), тъй като местните хора не помнят кога точно е било това. По-значими щети на обекта са нанесени и в края на 40-те години, когато в продължение на 2-3 месеца в североизточния му ъгъл е копана пръст за намиращата се в близост тухларна фабрика. Актуалният проблем за съхраняването на запазените до днес останки и пластове върху хълма е дейността на иманярите.

⁶ Тази скица е дело на д-р А. Поултър.

⁷ Резултатите от извършените в северозападната и югоизточната част на Градището геофизически проучвания до голяма степен потвърдиха представената скица. Виж **Poulter, A.** The transition to Late Antiquity: the Village programme (Bulgaria, 1996). Report on the first season of field-work 1996. Nottingham, 1997, p. 7, fig. 8. Поради голямата концентрация на деструкции непосредствено под съвременната повърхност обаче геофизическата апаратура фиксира преди всичко негативните аномалии, които се дължат именно на отразените върху скицата изкопи. След започването на разкопките в различни сектори се разкриха и сравнително добре запазени строителни останки, които не са демонтирани в по-ново време и които не бяха установени от геофизичната апаратура.

⁸ Логично бе да се допусне, че видимите до 30-те години останки, маркирани чрез днешните изопи-негативи, са от последния период на живота върху Градището. Виж **Poulter, A.** Op. cit., p. 8, 13. Проучванията обаче показаха, че това са предимно останки от постройки от предшествашите периоди, които са преизползвани през последния период. При неотдавнашната демонтажна дейност има случаи на проследяване и "обработване" и на останки от непреизползвани през последния период части на по-ранните постройки. През последния период тези останки вече са били демонтирани, но до нивото на тогавашния терен. Поради това представената скица (обр. 2) не може да се свърже само с този период. Не е излишно да се посочи също, че част от постройките, чиито останки не са засегнати в ново време и не са маркирани чрез изкопи-негативи върху днешната повърхност на терена, респективно - върху представената скица, са новоизградени през последния период на живота

върху Градището.

⁹ Сектори А и В са по трасето на останките от мостовата конструкция над р. Росица за главния водопровод на Никополис ад Иструм, т. е. на около 0,5 км западно от Градището (виж обр. 1).

¹⁰ За резултатите от първата година на разкопките на Градището виж **Poulter, A.** Op. cit., p. 7 sq. За резултатите от проучването на сектори С, D и E през 1997 г. виж **Poulter, A.** - In: Slokoska, L., A. Poulter (ed.). *The City and the Village in the Roman and Late Roman Empire: Nicopolis ad Istrum and villages in its territory. A Bulgarian/British programme. A report on the second season of field-work 1997.* Nottingham, 1998, p. 13 sq., 22.

¹¹ През 1996 г. аз участвах в проучването на сектор С. За резултатите от проучването на сектор F през 1997 г. виж **Dinchev, V.** - In: Slokoska, L., A. Poulter (ed.) *The City and the Village...*, 18-22, fig. 7-9. Отчетът ми за проучването на сектор F през 1998 г. е под печат в Нотингам. Настоящото съобщение е обобщен и допълнен вариант на посочените по-горе.

¹² Виж по-нататък в текста информация за сграда F II.

¹³ Определянето на тази, както и на останалите монети, които споменавам по-нататък в текста, е дело на британския нумизмат P. Guest - член на съвместния ни екип.

¹⁴ След изграждането на фортификационните съоръжения или дори по време на изграждането на горната част от суперструкцията на крепостното стълбище теренът до изследвания му участък е бил нивелиран и повдигнат с 0,25-0,35 м чрез пласт от сбит, тъмнокафява на цвят пръст. Тя покрива периферията на нивелиращия слой хоросан над субструкцията на стълбището и останките от споменатото бъркало (обр. 9). Единичните фрагменти от битова керамика, които намерихме в този пласт, са предимно от съдове, работени на ръка. Очевидно пръстта е била взета от хумусната повърхност на съседни сектори на Градището и/или от близката околност. Подовото ниво на споменатата постройка - F II, се явява всъщност горна част на същия пласт, която е била трамбована и която по-късно е придобила червенокафяв цвят вследствие опожаряването на постройката (обр. 9).

¹⁵ Самият пласт е с разнороден състав, включително и с материкова пръст, извадена от изкопите за крепостните стени. Разнородният състав не изключва възможността за частичното му донасяване известно време след фортификационното строителство. Във всеки случай ясно е, че горната наситена с въглини повърхност на този пласт определя нивото на терена в периболса в края на първия късноантичен период на обекта.

¹⁶ В същия пласт открихме още една медна монета, която е зле съхранена и не може да бъде точно определена, но която по номинал може да бъде отнесена към V в.

¹⁷ Ориентацията на стените на тази сграда и на останалите установени постройки в сектор F не съвпада точно с основните световни посоки. В случая за удобство използвам условни означения според основните световни посоки.

¹⁸ Теоритично засега не е изключена възможността за петогълен или дори за по-сложен план на F II.

¹⁹ Останките тук са демонтирани до това положение сравнително неотдавна, а съответните траншеи са се запълнили по естествен път с преотложен културен пласт.

²⁰ Градежът на запазеното от северната част на тази стена е с камъни и фрагменти от тухли на глинени разтвор (обр. 5 и 6), т. е. тя не се отличава по градеж от останалите стени на F II, но е повече от два пъти по-тънка от тях. Северният ѝ край е конструктивно свързан със северната стена на сградата.

²¹ Допълнителна опорна конструкция от вертикални дървени греди е установена още покрай външното лице на една от стените на изследваната синхронна сграда в сектор D. Виж **Poulter, A.** - In: Slokoska, L., A. Poulter (ed.). *The City and the Village...*, p. 16, fig. 5. В нашия случай необходимостта от подобна опорна конструкция е обусловена от наличието на горен етаж и от факта, че суб- и суперструкцията на дългата южна стена на F II са с еднаква дебелина.

²² Пластът, покриващ запазената долна част на стълбището все още не е изчерпан. Повърхността на запазеното в момента горно стъпало е с около 1 м над трамбования под в западния край на F II.

²³ За произхода и времето на нанасянето на пласта, определящ подовото ниво на F II виж по-горе бел № 14.

²⁴ **Popova, Tz.** Paleoethnobotanical and Anthracological Analysis from Roman Town Nicopolis ad Istrum and a Late Antique Hillfort by Village of Dichin (Northern Bulgaria). - *Archaeologia Bulgarica*, 1999, № 2, 73-74.

²⁵ За резултатите от първоначалната обработка на битовата керамика от сектор F, от първия късноантичен период в частност, виж **Beckmann, M.** The Pottery, 1997. - In: Slokoska, L., A. Poulter (ed.). *The City and the Village...*, 30-31, 33, fig. 16.

²⁶ Повърхността на настилка в разкрития западен край на пасажа е с 0,10 до 0,15 м по-висока от земления под в западната част на F II.

²⁷ В изчерпаната част от този пласт също открихме много материали от V в. - фрагменти от битова керамика, от стъклени съдове и различни метални предмети, включително медна апликация и частично запазена желязна фибула.

²⁸ В северозападната част на площта F II е натрупана и пръст, в която има фрагментирана керамика от ранната желязна епоха.

²⁹ Човешките останки открихме в изравнителния пласт в североизточната част на изкопа F 4, т. е. приблизително в централната част на площта на сградата F II. Липсва гробно съоръжение. Липсват и костите от долната част на трупа, както и повечето кости от горната част на трупа.

³⁰ **Popova, Tz.** Op. cit., p. 73. Тази концентрация е при северната граница на изкопа F 4, т. е. тя преминава и в неизследваната засега северна част на площта на сградата F II.

³¹ В площта на изкопа F 5 няма запазени строителни останки от последния период. Поради това тук не е изключено частичното преизползване на демонтираните неотдавна останки от южната и източната стена на ранната сграда F II. Относно западната на ранната сграда F V е сигурно, че не е преизползвана. Пластът от последния късноантичен период лежи върху запазените останки от суперструкцията на тази стена.

³² При късното ниво в изкопа F 4 регистрирахме различни нарушения, включително такива, които приличат на дупки от вертикални дървени греди. Засега обаче не мога да съм категоричен относно източната граница на навеса F I. Не е изключено съответните дървени подпори да са били поставени върху незапазени *in situ* - поне в очертанията на F 4, каменни плочи или бази. Обитателите от последния период несъмнено са имали представа, че теренът тук не е здрав - предвид лежащите отдолу пластове с деструкции от по-ранните сгради, и че евентуалното побиване на дървените подпори в този терен не би им осигурило нужната стабилност.

³³ Очевидно на опожарения покрив се дължи светлосивия цвят на пласта, който регистрирахме в източната част на изкопа F 4 над нивото от последния период. Този пласт се отличава и с хомогенна структура - рохкава, пепелодобна пръст, примесена с въгленчета. Подобен пласт констатирахме и в очертанията на изкопа F 5, над улицата между ранните сгради F II и F V.

³⁴ Находките от най-горния пласт не са *in situ*, но са предимно от последния период на живота в сектор F. Това показва и анализът на керамиката от най-горния пласт тук. Виж **Beckmann, M.** Op. cit., 32-34.

³⁵ Виж **Владкова, П.** Амулети от кост и рог от Долна Мизия. - *ИИМБТ*, 13, 1998, с. 104.

³⁶ **Poulter, A.** - In: Slokoska, L., A. Poulter (ed.). *The City and the Village...*, 13-14, fig. 3. Проучването на кулата, в което участвах през 1996 г. показва, че са унищожени не само по-голямата част от нейните останки, но и целият северен сектор на източната крепостна стена. Причината за това изглежда е изкопната дейност в североизточния ъгъл на Градището през

40-те години. Виж по-горе бел. № 5.

³⁷ Засега само в сектор Е е установено наличие на вътрешна постройка с градеж на хоросан. Виж Poulter, A. - In: Slokoska, L., A. Poulter (ed.). The City and the Village..., p. 17, fig. 6.

³⁸ Ibidem, 15-16, fig. 5.

³⁹ Ibidem, p. 18, fig. 6. По-значителната част от тази постройка бе проучена през 1998 г.

⁴⁰ Не е изключено появата на укрепеното селище върху Градището да е във връзка с основната реконструкция на водопроводния мост, при която са използвани като сполни и мраморни пейки от одеона на Никополис ад Иструм (Ibidem, 10-12).

⁴¹ Poulter, A. The transition..., 10-11; Ibidem, - In: Slokoska, L., A. Poulter (ed.). The City and the Village..., 14-15, fig. 3-4.

GRADISHTETO NEAR THE VILLAGE OF DICHIN, VELIKO TURNOVO REGION

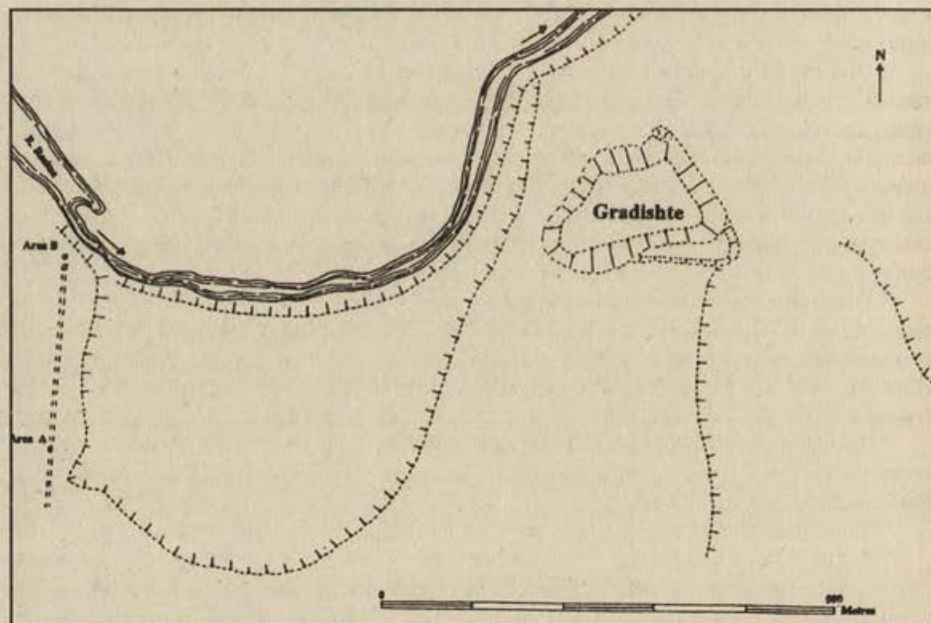
(Investigations in sector F in 1997 and 1998)

(Summary)

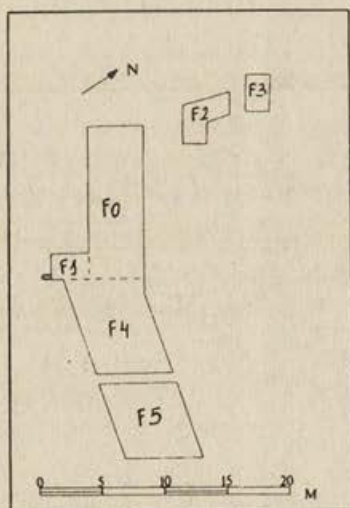
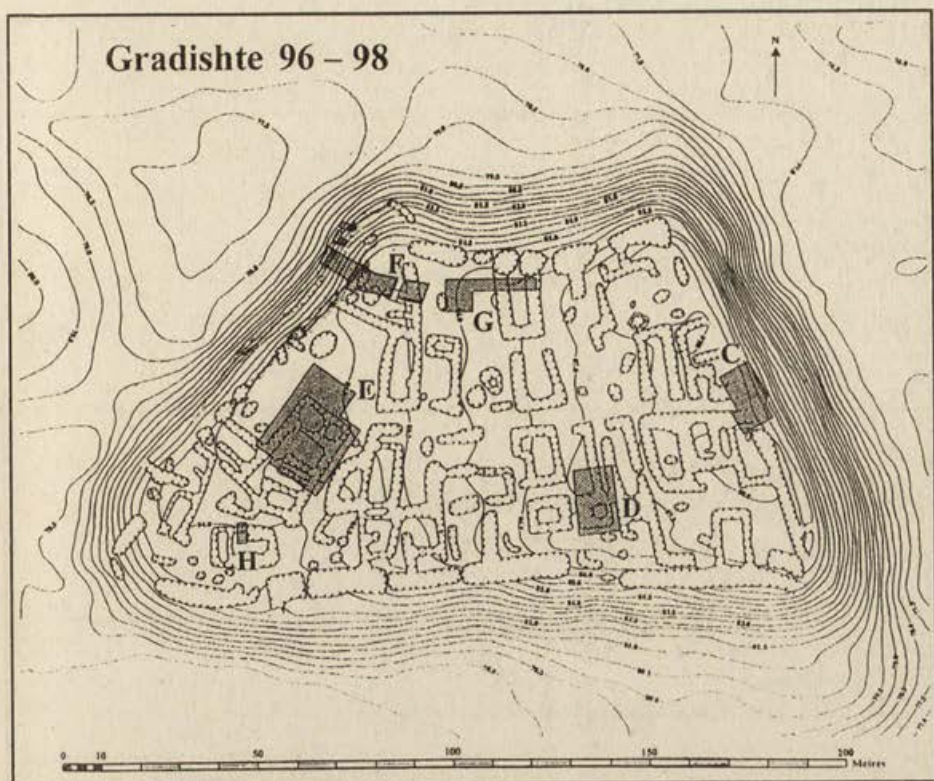
Ventzislav Dinchev

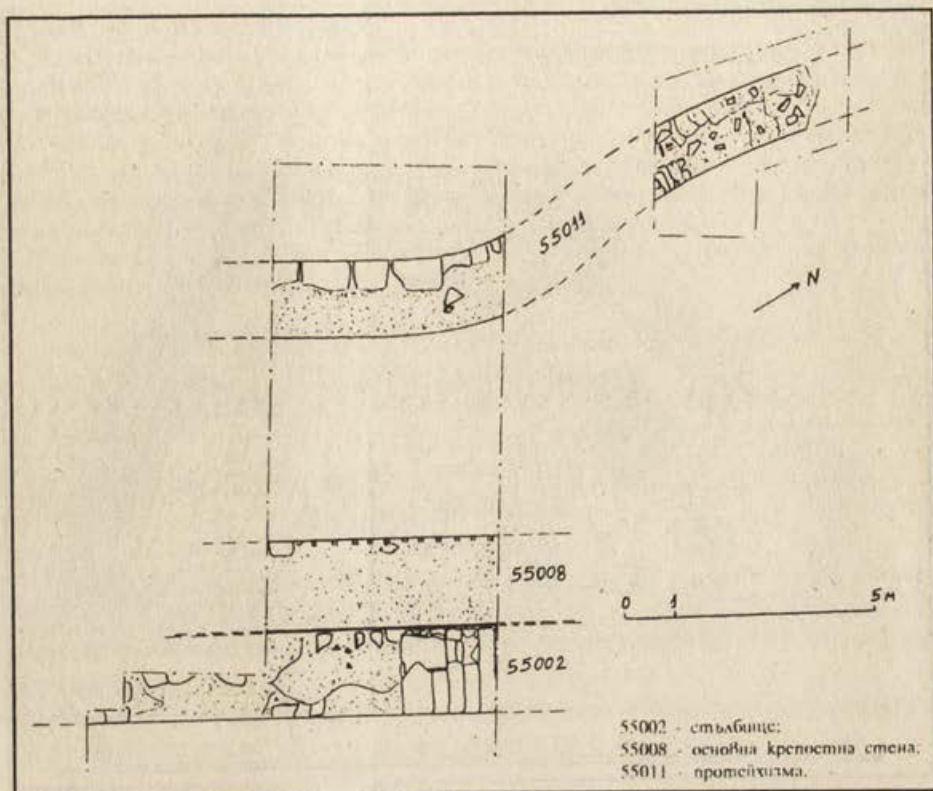
The Late antique fortified settlement Gradishteto near the village of Dichin (North Bulgaria) is a site of the Bulgarian-British archaeological project "The town and the village in the Roman and Late Roman Empire - Nicopolis ad Istrum and the village in its territory".

The discovered defences and the buildings in sector F date from three periods - the first half-the end of Vth c; to the middle of VIth c; the third quarter of VI c.

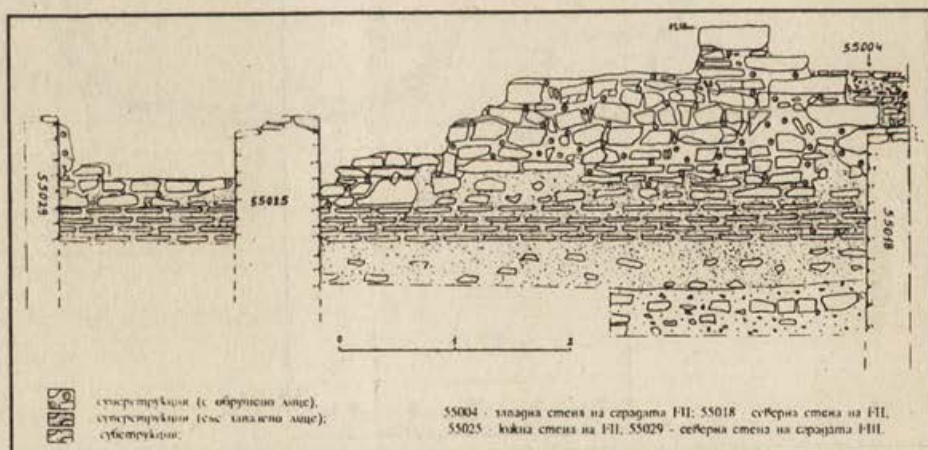

Обр. 1. Ситуационен план на Градището

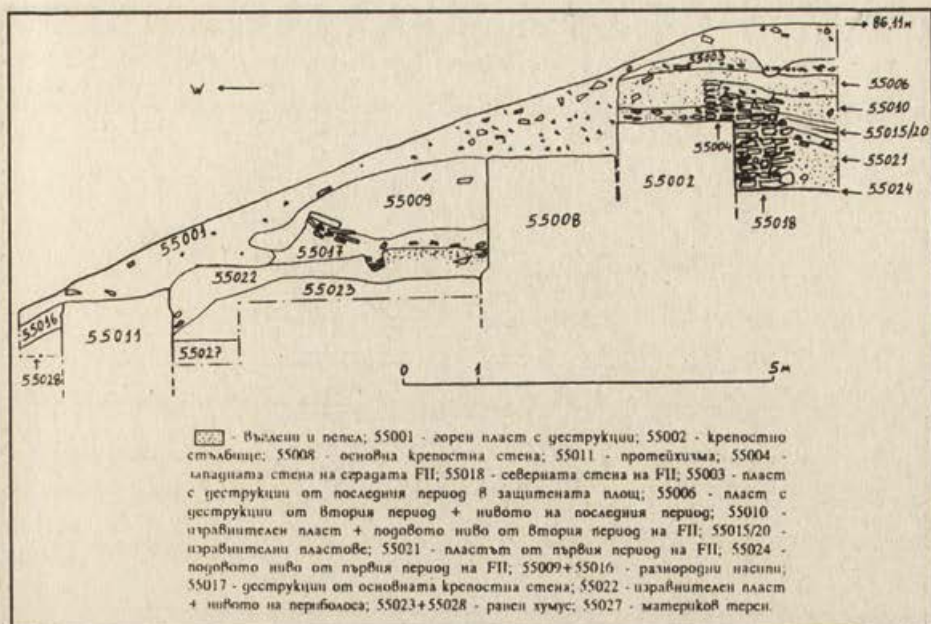

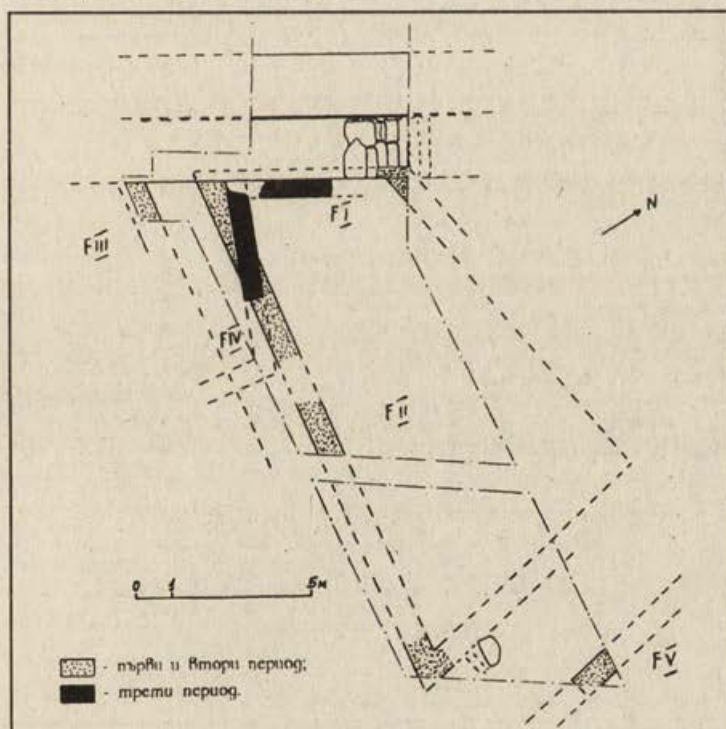
Обр. 4. Изследваните фортификационни останки в северозападната периферия на Градицето

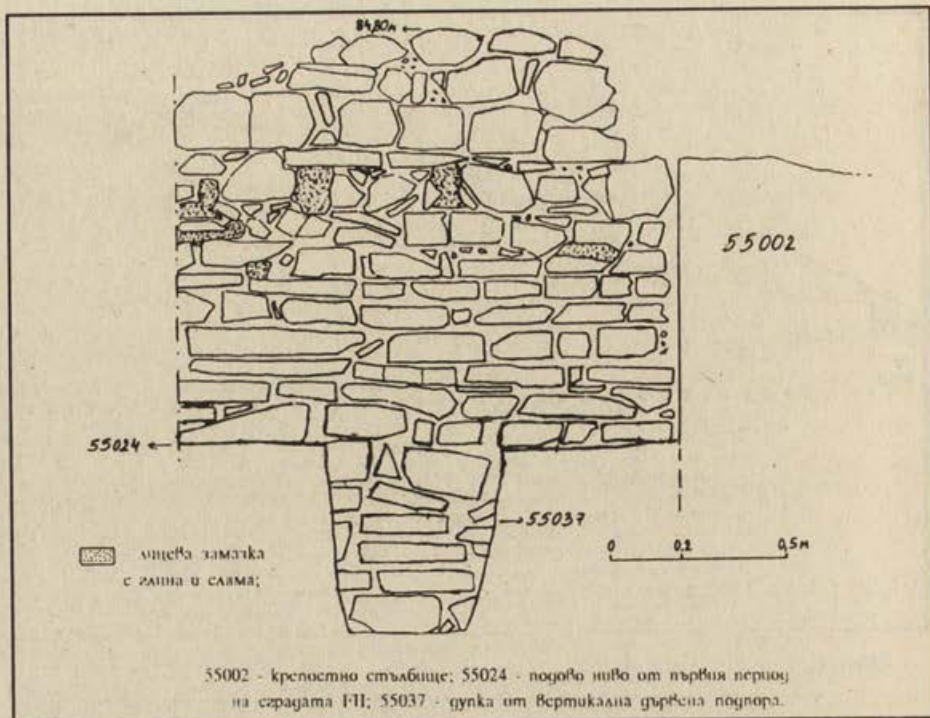
Обр. 5. Разкритият участък от крепостното стълбище

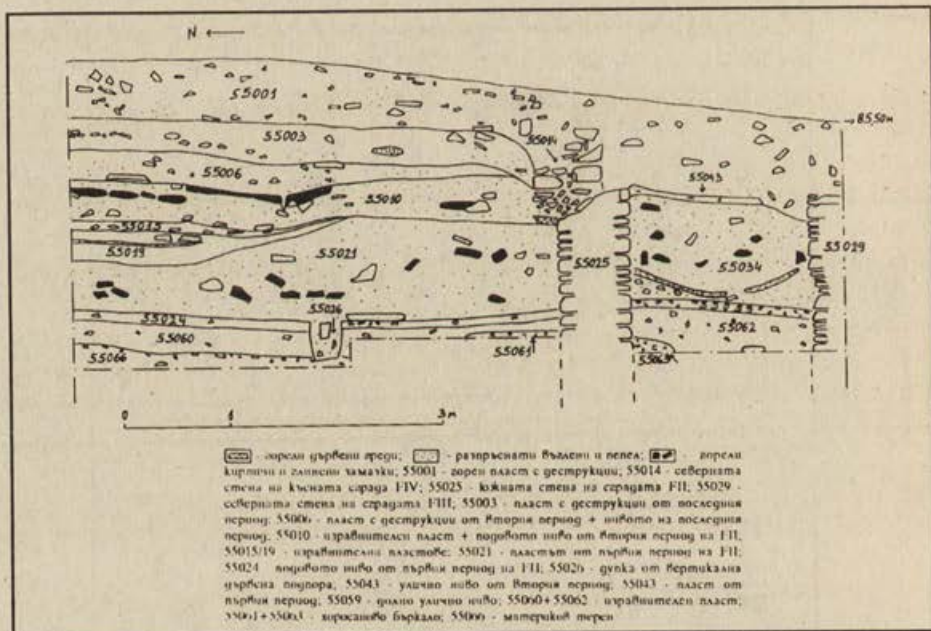
Обр. 6. Северният профил на изкоп F 0

Обр. 7. Строителни останки в северозападния ъгъл на защитената площ

Обр. 8. Западният край на южната стена на сграда F II вътрешно лице

Обр. 9. Източният профил на изкопите F 0 и F 1

ЗА ЕДНО НЕИЗВЕСТНО ПРЕУСТРОЙСТВО НА ЗАПАДНАТА ПРИСТРОЙКА НА ЦЪРКВАТА “СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ” В ТЪРНОВ

ЕВГЕНИ ДЕРМЕНДЖИЕВ

Западната пристройка на църквата “Св. Четиридесет мъченици” е един от малкото оцелели до наши дни паметници от столичния период на Търновград, който продължава да привлича вниманието на проучвателите на средновековната българска архитектура. Първите изследвания се характеризират с най-общи впечатления и описания на външния вид и интериора на Западната пристройка, като се набелязват нейните основни конструктивни елементи и фасадна украса.¹ Предназначението ѝ се определя като гробнично, т. е. тя е служила за мавзолей на царската фамилия, като нейното изграждане се отнася или към времето на цар Иван Асен II, или в XIV век.

Нови данни за архитектурата на Западната пристройка дават направените сондажи и технически заснемания във връзка с нейното частично възстановяване и укрепване.² Най-пълно и подробно изследване на конструктивните особености, външен вид и украса на сградата се осъществява от арх. Б. Кузупов.³ При проведените от В. Вълв археологически разкопки на църквата се извършват нови важни наблюдения както във вътрешността (Обр. I), така и извън Западната пристройка⁴, въз основа на които арх. Ст. Бояджиев направи по-различни изводи за нейното разпределение и оформянето на фасадите, като отбелязва и някои неизвестни конструктивни елементи.⁵

При новите разкопки (1992-1995 г.), ръководени от К. Тотев, бяха допроучени и терените от север, запад и юг на Западната пристройка, като се направиха и сондажи в нейната вътрешност.⁶ Извършени бяха основни измервания и наблюдения, в резултат на които се направиха нови открития и важни изводи както за конструкцията на съществувалия по-рано Екзонартекс, така и за едно интересно преустройство на западната вътрешна стена на пристройката⁷ (Обр. V).

Установи се, че Екзонартексът е имал основи с 1 м по-дълбоки от тези, отбелязани от В. Вълв. Западната му стена е била допряна до полуразрушената крепостна стена на ранновизантийско укрепление от VI в.⁸, върху която е издигната оградната стена на манастира “Великата лавра”. Идентификацията

на каменния стълб в средата на западната стена, като елемент от конструкцията на Екзонартекса (Обр.V), позволи да се предложи негова цялостна обемна възстановка.⁹ Според стратиграфските наблюдения и анализа на стенописната декорация строителството на Екзонартекса се отнася към средата на XIV в., като по неизвестни причини той бил съборен няколко десетилетия по-късно.¹⁰

Непосредствено след разрушаването на Екзонартекса започнало неговото възстановяване, като се спазвал първоначалният план, но с тази разлика, че основите и стените от север и юг са удебелени от вътрешната страна, а южният вход е зазидан (Обр.I). Новите стени са на fuga до горното ниво на съборените стени на Екзонартекса, над което във височина продължава монолитната зидария на Западната пристройка (Обр.II). Нейната конструкция включва северна и южна стена с контрафорси от двата им края (Обр.I). В ъглите на западната фасада се издава по един ризалит, между които се издига голяма арка, очертаваща елиптичния свод на покритието. Сводът е носен от три арки, стъпващи на пиластри, конструктивно свързани с надлъжните стени (Обр.II,V). Западната стена има по-особено устройство, тъй като се състои от две дълбоки аркирани ниши, над които е изградена тясна галерия (Обр.V,VI), стълбище извеждащо към нея, откъм вход в южната стена (Обр.I₂, III), както и две помещения в северния ризалит (Обр.III). Установяването на конструктивните елементи на тази стена при първите архитектурни проучвания предизвика дългогодишна дискусия по отношение на фасадното оформление и вида на покритието на Западната пристройка, която досега остава открита.¹¹

Новите архитектурни данни, получени при последните разкопки, даващи възможност за разграничаването на стените, стълбовете и арките на Екзонартекса и Западната пристройка позволиха да се открият няколко етапа при изграждането на тяхната обща западна вътрешна стена. Основен момент от това строителство е преизползването на стената на Екзонартекса за оформянето на галерията и стълбището към нея като част от интериора на Западната пристройка. Впоследствие стената е била преизградена, а подовото ниво на галерията значително повдигнато. Представянето на откритите доказателства за тези преустройства, разграничаването и възстановяването на първоначалния вид и конструкция на западната стена на Екзонартекса и Западната пристройка, установяването на техните подови нива и свързаните с това възможности за изясняване на предназначението на тези допълнително пристроени към църквата сгради стои в основата на настоящото изследване.

ЗАПАДНА ВЪТРЕШНА СТЕНА НА ЕКЗОНАРТЕКСА

Основата на стената е фундирана на дълбочина до 1,50 м, като под нея са били набити няколко реда дървени пилоти (Обр.II,IV₁). След отстъп (0,10 м) над основата, където е положен външен надлъжен сантрач, започва суперструкцията на стената. Върху нея е бил развит стенописен цокъл с височина 1,20 м, състоящ се от шест правоъгълни пана, имитиращи мраморна

облицовка (Обр. II₁, V). Долната част на западната стена на Екзонартекса опира в оградната стена на манастира (шир. 1,05-1,30 м) (Обр. IV₂) и до ранновизантийската стена под нея (Обр. IV₃), поради което представлява еднолицева зидария и пълнеж от камъни и бял хоросан, примесени с едра речна баластра. Нейната дължина е 6,70 м, като ширината в двата края не е еднаква - от север е 1,35 м, а от юг - 0,85 м. Почти в средата на тази стена се издига зидан четвъртит стълб с височина 2,95 м над пода и ширина 0,70 м на южната и по 0,90 м за северната и източна страница (Обр. II₂, V). Стената и стълбът са свързани с общата сантрачна система на сградата. Върху този стълб са стъпвали тухлени арки, образуващи два широки по 2 м отвори, които са оформяли западната фасада на Екзонартекса. Подът на южния отвор равни със стенописния цокъл - 1,20 м от пода на Екзонартекса, а на северния е с още 0,20 м над него. Височината на южния отвор се изчислява на около 2,60 м според оригиналната арка на Западната пристройка, която изглежда има същите размери като на първоначалните. Над отворите е следвала плътна каменна стена (в нея вероятно е имало няколко прозореца), стигаща до полуцилиндричния свод, покриваш Екзонартекса. След неговото разрушаване е оцеляла голяма част от тази стена, включваща цокъла, стълба и арките.

ЗАПАДНА ВЪТРЕШНА СТЕНА НА ЗАПАДНАТА ПРИСТРОЙКА

В сегашния си вид западната стена на Западната пристройка има дължина само 4,90 м поради допълнително пристроените вътрешни стени и пиластри (в северозападния и югозападен ъгъл), носещи арката под сводовото покритие, които затискат част от стенописния цокъл на Екзонартекса (Обр. II₃, V). Подовото ниво на пристройката е повдигнато с 0,60 м, при което този цокъл се оказва наполовина засипан с пръст, а стенописите на пода са били изкъртени¹² (Обр. V). Новото ниво се установява както по широкия отстъп, над който се издигали пиластрите, така и по пода в стеснения сверен вход. Тук е важно да се отбележи, че западната стена е на fuga към тази двойка пиластри, като освен това арката над тях стъпва върху горната част на стената.

В долната си половина западната стена се състои от две големи ниши (Обр. V). Оформящите ги арки стъпват върху централния стълб, а в другия си край на къси стенички, към които са долепени пиластрите (Обр. II). Южната ниша отстои на 0,60 м от новия под на Западната пристройка и е с височина 2,60 м. Тя е широка 2 м и дълбока 0,50 м в южния и 0,70 м в северния край. Северната ниша е на 1,10 м от пода, а височината ѝ също е 2,60 м. Тя има ширина 2,00 м и дълбочина 0,90 м. В северния си край нейната арка стъпва върху перпендикулярна на нея арка, оформяща друга ниша в северната стена на пристройката, като двете ниши имат еднакво подово ниво¹³ (Обр. IV₄). Височината на тази странична ниша е 1,60 м, ширината 0,96 м, а дълбочината 0,80 м. Нейната арка е допълнително всечеца в прилежащия северозападен

пиластър, а в другия си край се опира на тънка стеничка (Обр.V).

В горната част на стълба, който носи арките на двете големи ниши, се забелязват ясни следи от преустройство (Обр.V). Източното лице на стълба е с 0,05 м по-навън от мястото, където стъпват арките, при което петата на северната арка започва с 0,35 м по-високо от тази на южната арка. Безспорно при това преизграждане височината на южната ниша е останала същата, докато на северната е увеличена, а стената над тях изместена навътре спрямо стълба.

Към външната страна на разглежданата западна стена също на фуга е долепена друга, дублираща стена, която всъщност е западната фасада на пристройката (Обр.IV₅). В тази втора стена (шир. 1,30 м) е направен аркиран прозорец точно в средата на южната ниша (Обр.II₄). Той е на 1,40 м над пода на нишата и има ширина 0,60 м и височина 1,10 м (Обр.V). Дъното на северната ниша е било оформено от две малки аркирани ниши¹⁴ (Обр.II₃). Малката северна ниша е почти унищожена, но все пак нейните размери могат да се определят - дълбочина 0,95 м, височина и ширина по 0,85 м (Обр.II₆). Същите размери е имала и южната ниша, от която е оцеляла само долната част от арката, долепена на фуга към стълба в средата на западната стена (Обр.II₇). Арката на другата ниша (сега почти напълно изсечена) е стъпвала на междинно разделително стълбче (ширина 0,30 м), а в северния си край - върху дървена гредка, която е оформяла входа към неговия помещение, вместило във вътрешността на северния ризалит (Обр.III₁, IV₆). Подът на помещението е на едно и също ниво с пода на двете ниши (Обр.III_{1,2,3}).

Важна особеност при северната ниша е, че дъното ѝ чупи навътре с 0,15 м, като се подравнява със западната стена на помещението. Ясно е, че преди да бъде унищожена, чрез тази ниша се осъществявал подхода към него (Обр.III_{1,2}). Входът на помещението в северния ризалит е широк 0,76 м и висок само 0,60 м (Обр.IV₆). Самото помещение има неправилна форма (Обр.I₁) с дължина на западната стена 1,25 м, на северната 1,06 м и на южната 0,90 м. Източната стена е с доста начупена линия - от североизточния ъгъл тя е с дължина 0,68 м, после има чупка на запад (0,30 м), като оттам продължава отново в южна посока - 0,54 м. Следва пиластър (0,13 x 0,26 м), на който стъпва гредата, оформяща входа на помещението. Неговият под е лежал върху две греди (с посока изток-запад и размери 0,10 x 0,20 м), които са част от сантрачната система на пристройката. На тях са били наковани талпи, върху които е положен пласт хоросан с налепени каменни плочи. Таванът е направен по абсолютно същия начин, като гредите отстоят на 1,25 м от пода.

Над това помещение е разположено друго, което използва неговия таван за свой под (Обр.I₂, III₄). То има правилна форма с дължина на източната и западна стена 1,25 м, а на северната и южната 1,30 м. Второто помещение е засводено с полуцилиндричен свод с височина над северната стена 1,62 м, а над южната 1,80 м. Аркираният вход (ширина 0,50 м и височина само 0,55 м) се намира на 0,90 м над неговия под (Обр.IV₇). Той извежда към вътрешна галерия, разположена над двете големи ниши в долната част на западната стена (Обр.I₂,

III,IV,V). Входът на помещението е направен в стеничка, която прегражда северния край на галерията и се допира на fuga към страничните ѝ стени.

Вътрешната галерия има дължина 4,14 м и ширина 1,30 м. Изкачването към нея се е осъществявало по еднораменна стълба, изградена в обема на южния ризалит (Обр. III₃). Тя започва от малък аркиран вход в южната му стена (височина 1,84 м и ширина 0,65 м). До входа се е достигало по външно стълбище, тъй като той остава на 1,60 м над пода на галерията пред южната фасада на църквата. Стълбата към галерията в Западната пристройка е имала осем стъпала с обща дължина 2,65 м и ширина 1,00 м. Стълбищното помещение е засводено с фалшив свод от три наклонени, наддаващи се един над друг тухлени реда, заклонени със сегментни бигорни блокчета. Височината на свода над площадката при входа е 3,20 м, а в другия край (откъдето започва галерията) е само 1,68 м (Обр. III₃). Галерията е затворена от две успоредни стени. Вътрешната, която всъщност се явява западната стена, издигаща се над големите аркирани ниши, е имала ширина 0,25 м (Обр. V). По-късно тя е била удебелена до 0,55 м чрез долепване отвътре на друга стеничка, при което между тях остава добра видима вертикална fuga (Обр. IV₈). В средата на стената е направен аркиран прозорец с височина 2,00 м и ширина 0,46 м (Обр. II). Той е отделен с тънка колонка от друг прозорец, покрит с половин арка и размери 1,75 x 0,46 м. Прозорците започват направо от пода на галерията и са обърнати към вътрешността на пристройката (Обр. V). Както бе отбелязано още в началото, най-западната арка, носеща свода на сградата, застъпва с 0,10 м горния край на разглежданата стена. В същото време пиластрите, от които започва арката, в цялата си височина са долепени на fuga към същата стена.

Другата (срещуположна) надлъжна стена на галерията всъщност е западната фасада на пристройката, широка 0,95 м. В нея е оставена плитка ниша с височина 2,75 м и ширина 1,16 м, отстояща на 0,90 м от края на стълбищното помещение (Обр. III). В нишата са направени три аркирани прозореца с изглед към реката. Най-долу направо на пода на галерията са разположени два еднакви по размери прозореца (0,55 x 1,10 м), а в ос над тях е третия (0,85 x 1,10 м). За основното предназначение на галерията единствено приемливо изглежда предположението, че тя е трябвало да осигури подход към кула-камбанария, издигната в средата над самата галерия¹⁵ (Обр. II, III).

В представеното подробно описание на западната вътрешна стена на Западната пристройка на църквата "Св. Четиридесет мъченици" прави впечатление наличието на многобройни fugи между отделните конструктивни елементи, няколко преизграждания, изсичане и всичане на арки, подзидания, добавяне на стени и др., които не са отбелязани и коментирани от авторите, занимавали се с архитектурните проблеми на тази част на църквата. Новите наблюдения от последните разкопки и направените въз основа на тях анализи и изводи позволяват да се разграничи и очертае неизвестно досега основно преустройство на вътрешната галерия на Западната пристройка.

Както многократно беше посочено, основата, цокълът и стълбът, както и

част от северния и южен край на западната стена са част от конструкцията на Екзонартекса (Обр. II_{1,2}). Поради това към тях на фуга се долепва новата допълнително изградена двойка пиластри на Западната пристройка. От външната страна, също на фуга, е долепена фасадната стена и конструктивно свързаните с нея две ниши в дъното на голямата северна ниша, както и двата ризалита в ъглите на сградата (Обр. II_{3,6,7}, IV₅). В случая е видно, че при изграждането на пристройката е била използвана почти изцяло запазената западна фасада на Екзонартекса с двата аркирани отвора и разделителния стълб между тях. Новооформените две аркирани ниши в долната част на стената са били с еднакви размери. Във външната стена на южната ниша е оставен прозорец за осветяване на вътрешността, а в другата са вместени двете малки аркирани ниши, изградени в дебелината на западната фасада на пристройката (Обр. II_{4,7}, V). През малката северна ниша е бил осигурен подход към долното помещение, намиращо се в обема на северния ризалит (Обр. III_{1,2}). Подът на тази ниша се намира на 1,10 м над пода на голямата северна ниша, при което връзката между тях (и в същото време към помещението) се осъществявала чрез няколко каменни стъпала (Обр. II₈). По същия начин (каменна стълба с височина 1,10 м) е осигурено изкачването от пода на пристройката към голямата северна ниша¹⁶ (Обр. IV₉).

На 0,20 м над арките на големите ниши (3,60 м над пода) е била направена вътрешна галерия, чийто северен край е вместен в обема на ризалита (това е второто по-горно помещение) (Обр. III₄). Помещението се явява част от тази първоначална галерия (Обр. III₆), чието подово ниво се оказва с 0,90 м по-ниско от това на описата по-горе късна галерия (Обр. VI). Основните доказателства за съществуването на тази първа галерия са няколко, като на първо място това е разликата от 0,90 м между пода на горното помещение в ризалита и нивото на по-късната галерия (Обр. III_{4,7}). Освен това трябва да се изтъкнат и следите от преизграждане в горната част на стълба, носещ арките на големите ниши и свързаната с него по-голяма височина на новата северна ниша (Обр. II₅). За по-ниска галерия свидетелства и фактът, че фасадните прозорци започват на право от пода на по-късната галерия (Обр. III), както и отбелязаните многобройни фуги между пристрояваните в различно време отделни елементи от западната вътрешна стена на пристройката.

Хронологически по-ранната галерия е имала дължина 7,00 м (заедно с помещението в ризалита) (Обр. III_{6,4}). Нейната ширина от 1,30 м е включвала част от стената на Екзонартекса и част от надстроената Оградна стена на манастира (Обр. IV). Споменатите три фасадни прозорца са били на височина 0,90 м над пода в галерията (Обр. III₆), като други прозорци би трябвало да е имало на срещуположната стена. По-вероятно е обаче западната стена да е завършвала с каменен парапет, при което галерията е била изцяло отворена към вътрешността на западната пристройка, като е имала вид на закрыта лоджия. Подходът към галерията се е осъществявал през входа в южния ризалит, но стълбището е било само с пет стъпала и дължина 1,50 м (Обр. III₅).

Височината на свода над галерийния под е различна - при най-горното стъпало е 2,55 м, а в северния край тя е само 1,62 м, като изглежда първоначално там е възможно също да е било оформено помещение (Обр. III_{6,4}). Несъмнено предназначението на галерията е било да осигури подход към камбанария, която е стъпвала върху фасадната стена и най-западната вътрешна арка от сводовата конструкция на Западната пристройка (Обр. IV).

Установеното преизграждане, чиито следи се виждат в горната част на стълба, показва, че в определен момент централният сектор (над двете големи ниши) на преизползваната западна фасадна стена на Екзонартекса е бил почти изцяло демонтиран. В новоизградената стена на Западната пристройка аркираните ниши (съществуващи в момента) вече имат различна височина (Обр. II, V). Северната ниша е значително по-висока при което тя се издига с 0,40 м над пода на по-ранната галерия (Обр. II₃). Това добре се вижда при сравнение с пода на второто (горно) помещение, което е единственият оцелял сектор от нея. Друга, странична ниша е допълнително оформена в северната стена, при което петата на арката ѝ стъпва в специално изсечено легло в страницата на крайния пиластър (Обр. IV₄). Върху тази арка ляга арката на голямата северна ниша. Подходът към долното помещение в ризалита чрез стълбището от пода на пристройката, както и двете аркирани ниши в дъното на голямата северна ниша се запазват (Обр. II₈, III_{1,2}, IV₉). Всъщност при това основно преустройство новата западна стена отново се оказва на fuga към изградените преди това пиластри и фасадна стена на Западната пристройка.

Използването на аркираните отвори на Екзонартекса, а след това и на пристроените ниши е свързано с пряката им конструктивна роля при оформянето на интериора на Западната пристройка - те са носили вътрешната галерия и отчасти стълбището към нея. Ето защо, когато новата северна ниша е изградена с височина по-голяма от първоначалната, подовото ниво на галерията се повдига с почти 0,90 м, като тук се включва височината на арката, пълнежа над нея и подовата настилка (Обр. III₇, IV). При консервационно-реставрационните работи по пристройката, извършени по проект на арх. Б. Кузупов, е възстановена именно тази презиградена галерия (Обр. I₂, VI). Повисоката втора галерия има по-малка дължина, тъй като чрез отделянето на значителна част от нея се е образувало горното помещение на северния ризалит (Обр. III₄, IV₇). Неговият под не е бил повдигнат, поради което оставеният за влизане отвор се оказва на 0,90 м над него (Обр. III₄). Стълбата към галерията е била удължена с още три стъпала, като височината на свода на стълбищното помещение над новия под остава само 1,68 м (Бел. 17; Обр. III₃). Първоначалната ширина на галерията е била 1,60 м. По-късно, когато вътрешната стена е удебелена, нейната ширина се намалява до 1,30 м. След това допълнително е преграден входът на помещението в северния ризалит, като новата му стена, със съвсем малкия отвор за влизане, опира на fuga в надлъжните стени (Обр. IV₇). След повдигането на галерията прозорците на западната фасада, които дотогава са били на 0,90 м над пода, се оказват на неговото ниво

(Обр. III, VI). При преустройството на мястото на парапета е издигната плътна стена, която в горния си край опира в арката, носеща свода, и изцяло затваря галерията. По-особено е положението при двата аркирани прозореца, тъй като техният долен край започва направо от пода на новата галерия (Обр. V). В случая може да се допусне, че тази особеност при оформянето на двата прозоречни отвори е била продиктувана от възможността в определени моменти камбаните, закачени в кулата над галерията, да се бият от вътрешността на Западната пристройка, при което въжетата са прекарвани направо през прозорците, за което подсказва и скосената зидария при техните первази.

Данните за разгледаното неизвестно преустройство на галерията в Западната пристройка дават основание да се приеме, че ремонтно-възстановителните работи са били ограничени само във вътрешността (арки, стени, ниши прозорци), без да е нарушавана основно целостта на фасадите, камбанарията, свода и покрива. Предназначението на новата галерия остава същото - да осигури достъп до кулата-камбанария, а освен това и към допълнително преграденото помещение в северния ризалит (Обр. III, IV).

Представените нови данни за конструкцията и архитектурния вид на Екзонартекса, както и установеното за пръв път основно преизграждане на западната вътрешна стена на Западната пристройка се явяват съществени моменти от строителната история на църквата "Св. Четиридесет мъченици" през XIV в. Тяхното открояване е в тясна връзка не само с въпросите за плана и обема на самата църква, но и с проблемите на устройството и планировката на манастира Великата лавра. В този смисъл от важно значение се оказва въпросът за основното предназначение на Западната пристройка.

ПРЕДНАЗНАЧЕНИЕ НА ЗАПАДНАТА ПРИСТРОЙКА

Разгледаните преправки на западната стена, установените различни подови нива и уточнената датировка на изграждане имат важно значение за изясняване на конкретните функции на Западната пристройка, тъй като неоспорено досега остава мнението, че тя е служила за гробница. Основен аргумент за поддържането на тази теза са откритите във вътрешността на пристройката общо 16 гроба, принадлежащи обаче на няколко различни по време хоризонта. Освен това при определяне на мавзолейния характер на сградата не е обърнато необходимото внимание на пространственото разположение и разпределение на тези гробове, както и на вписването на Екзонартекса и Западната пристройка в плана на църквата и устройството на манастира, което е в пряка връзка с тяхното предназначение. Строителството и стенописването на Екзонартекса към средата на XIV век е резултат от възникването и разширението на манастирския комплекс Великата лавра "Св. Четиридесет мъченици".¹⁸ Всъщност допълнителното изграждане на екзонартекси към всички големи манастирски католиконии, най-вече през XIV в., е обичайна практика в култовото строителство, тъй като те се явяват важна част от църковното

пространство, защото в тях се извършват редица основни монашески ритуали и служби.¹⁹ Поради това тези екзонартекси се оказват нов, съществен елемент в плановата схема на манастирските ансамбли от XIV в. В този смисъл е изключено изкопаването на гробове (№№ 45 и 49 по номерацията на В. Вълв)²⁰ във вътрешността на Екзонартекса на църквата "Св. Четиридесет мъченици" (Обр. I), понеже те се намират точно пред южния и източен вход и правят невъзможно неговото нормално функциониране. И тъй като те са и с най-голяма дълбочина на вкопаване - 1,40 м, е ясно, че в този случай става въпрос за гробове, синхронни с големия светски некропол, развил се около църквата преди създаването на манастира.

Логично е възстановяването на сградата върху старите основи и стени и със същия план вече като т. нар. Западна пристройка във втората половина на XIV в. да не води до промяна до изпълняваните до разрушаването на Екзонартекса първоначални функции. Не могат да се посочат обективни причини за такава рязка промяна на основното предназначение на пристройката (от екзонартекс към гробница) при положение, че манастирът продължава да функционира без прекъсване, а новата сграда е преизградена върху по-ранната. От разположението на останалите гробове (№№ 44, 46, 48 и №№ 43 и 47 от номерацията на В. Вълв) в Западната пристройка (Обр. I), се вижда, че те също са изкопавани без всякаква подредба или предварителна планировка. Подобно на предишните два гроба те се намират точно пред северния и източен вход, докато почти цялата западна половина на сградата остава свободна. Според В. Вълв гробовете са съвременни със Западната пристройка, като тези с №№ 43 и 47 са датирани от края на XIV до края на XV в., когато манастирът е бил полуразрушен и изоставен. Несъмнено откритите преди това от М. Москов девет гроба²¹ се явяват още по-късни от тези проучени от В. Вълв и могат да се отнесат във времето до средата на XVII в., до когато съществува християнският некропол около църквата.²²

От изложеното до тук е повече от ясно, че гробовете в Западната пристройка явно са изкопани не по време на функционирането на манастира Великата лавра, а едва след неговото изоставяне. Когато църквата "Св. Четиридесет мъченици" е главен манастирски храм, т. нар. Западна пристройка всъщност е била масивен екзонартекс²³, над който се е издигала кула-камбанария, а в северния ризалит е имало две складови помещения или стаички, служещи за изтърпяване на наказания от пост и молитва на провинили се монаси. Определени гробнични функции са изпълнявали наосът и притворът, където в преизползваните мраморни и тухлени гробници без съмнение отново са погребвани членове на царската фамилия.²⁴

В следстоличния период на Търновград (и основно през XV-XVII в.) църквата се превръща в градски храм с голям светски некропол, три което в неизползвания по предназначение екзонартекс (Западната пристройка) са извършени няколко погребения - гробове №№ 43, 44, 46, 47, 48 по В. Вълв. Характер на истинска гробница Западната пристройка придобива едва когато

в нея са изкопани деветте гроба, които са правилно подредени в редици пред нейната източна и западна стена. Несъмнено това трябва да са били гробовете на най-видните търновски граждани, които с особена почит са положени в Западната пристройка-мавзолей на църквата "Св. Четиридесет мъченици".

Б Е Л Е Ж К И

¹ Берон, В. Археологически и исторически изследвания. Търново, 1887, 51-52; Москов, М. Разкопките в черквите "Св. Димитър" и "Св. 40 мъченици" в Търново. Търново, 1912, с. 26; Шкорпил, К. Църквата "Св. 40 мъченици" в град В. Търново - в-к Светлина, 03.1896, IV, кн. 3, с. 39; Грабар, А. Материали по средновековному исскуство в Болгарии - ГНМ, V, 1920, с. 148; Протич, А. Художествени паметници на Иван Асен II, - БИБ, т. 3, 1930, с. 177; Филов, Б. Старобългарската църковна архитектура, С., 1930, с. 41; Мавродинов, Н. Еднокорабната и кръстовидна църква по нашите земи до края на XIV в. С., 1931, с. 96; Старобългарско изкуство XI-XIII в. С., 1966, 92-93; Миятев, Кр. Архитектурата на средновековна България. С., 1965, 150-151.

² Игнатов, Б. Към въпроса за българската архитектурна школа във византийски стил. - Археология, V, 1963, 3, с. 59.

³ Кузупов, Б. Западната пристройка към църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - МПК, 1965, 4, 1-9.

⁴ Вълв, В. Новите разкопки на църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). - Археология, XVI, 1974, 2, 40-41.

⁵ Bojadziev, St. L'église des Quarante martyrs a Tarnovo. - Etudes Balcaniques, 3, 1971, 151-157; Бояджиев, С. Църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново - проблеми на архитектурата и експонирането и. в-к Арх и Арт, 07.02.1995, с. 11.

⁶ Тотев, К., Ив. Чокоев, Е. Дерменджиев. Църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново според последните археологически разкопки (1992-1995 г.). - Минало, IV, 1997, 2, 46-47 и 49.

⁷ За възможността да публикувам резултатите от архитектурните наблюдения на Западната пристройка дължа благодарност на ст.н.с. д-р К. Тотев.

⁸ Тотев, К. Е. Дерменджиев. За функциите на ранновизантийското укрепление край река Янтра във Велико Търново. - ИИМВТ, XII, 1997, 143-157.

⁹ Тотев, К., Е. Дерменджиев. Нови данни за архитектурата на Екзонартекса на църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - Трудове на катедрите по история и богословие. ШУ "Константин Преславски", 1998, 84-88, Обр. IV-XII.

¹⁰ Тотев, К., Д. Косева. Нови данни за стенописите от Екзонартекса на църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново. - ИИМВТ, XII, 226-242.

¹¹ Първоначално Б. Игнатов предположи, че сградата е имала по две кули над ризалитите на западната фасада, едната от които е била камбанария (Цит. съч., с. 60), а впоследствие Б. Кузупов изказа мнение, че покривът е бил двускатен с фронтони от изток и запад (Цит. съч., 3-4, Обр. 6). Н. Мавродинов допуска, че над пристройката е имало църквица (Старобългарско изкуство, с. 92), а Ст. Бояджиев издига над галерията в западната стена само една кула-камбанария (Op. cit., 152-156, Fig. 2, 3, 10).

¹² Според В. Вълв Екзонартексът и Западната пристройка са имали едно и също подово ниво (Цит. съч., с. 44).

¹³ Подът и на двете ниши е изцяло унищожен, а сегашното подизждане на малката ниша е късна реставрация.

¹⁴ Тези ниши са отбелязани за пръв път от Ст. Бояджиев (Op. cit., p. 151).

¹⁵ За съществуването на камбанария според едно предание споменава В. Берон (Цит. съч., с. 52).

¹⁶ Както беше отбелязано, в тази част от стената почти цялата зидария е разрушена, поради което не е възможно да се установи със сигурност съществуването на каменно стълбище, като не е изключено тук да е имало две дървени стълби.

¹⁷ Б. Кузупов допуска възможността между това помещение и разположеното под него да е имало връзка (Цит. съч., 2-3). Тъй като разстоянието между гредите, които са едновременно таван и под, е само 0,25-0,30 м, се изключва всякаква вероятност за направата на стълба и преминаването по нея.

¹⁸ **Тотев, К., Е. Дерменджиев.** Нови данни за архитектурата на Екзонартекса, 88-91, Обр. I.

¹⁹ Пак там, с. 88 и посочената в бележки 30 и 31 литература.

²⁰ **Вълов, В.** Цит. съч., с. 44, Обр. 9. Според него гробовете са изкопани преди изграждането на Западната пристройка.

²¹ **Москов, М.** Цит. съч., 27-28.

²² **Димитров, Ст.** Скритото християнство и ислямизационните процеси в Османската държава. - И. Пр., 1987, 3, 18-19.

²³ Използване на Западната пристройка за притвор отбелязва и Н. Мавродинов (Старобългарското изкуство, с. 92).

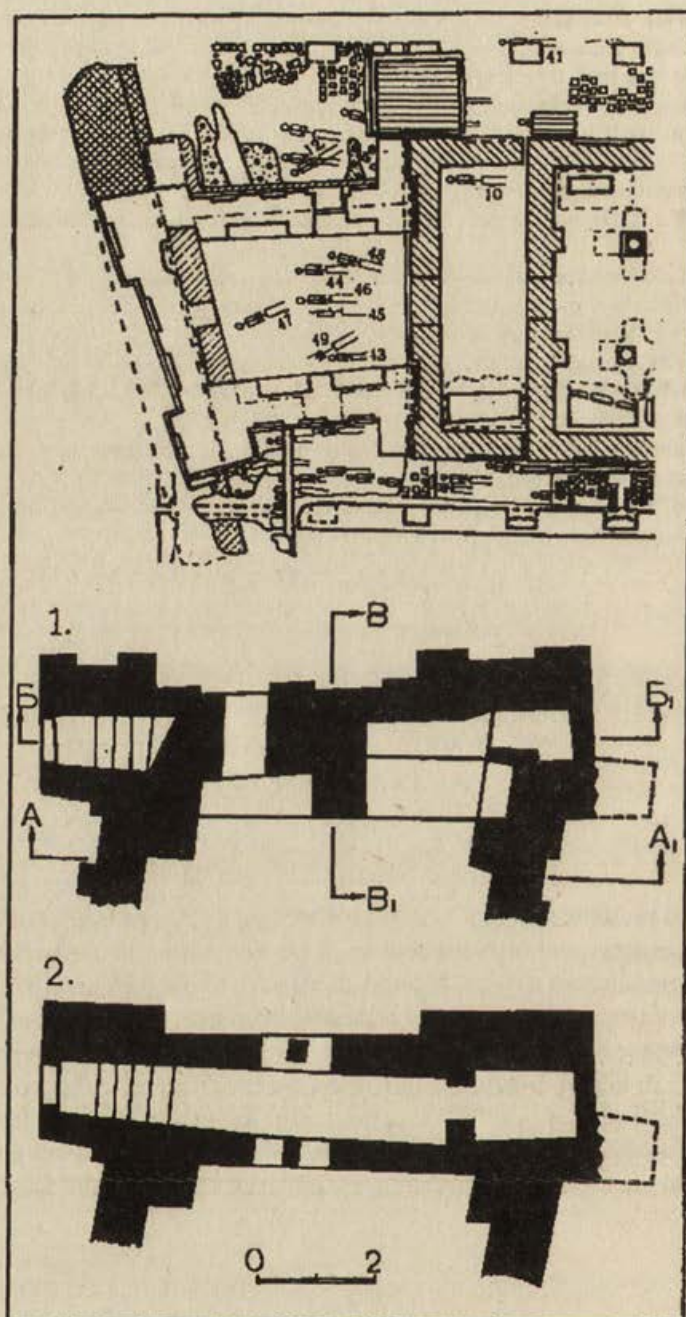
²⁴ **Овчаров, Н.** Ново разчитане на търновския надгробен надпис от църквата "Св. 40 мъченици". - Археология, XXXVII, 1995, 1, 46-52.

UNKNOWN RECONSTRUCTION OF THE WEST ANNEXE OF THE CHURCH OF THE FORTY HOLY MARTYRS IN VELIKO TARNOVO (Summary)

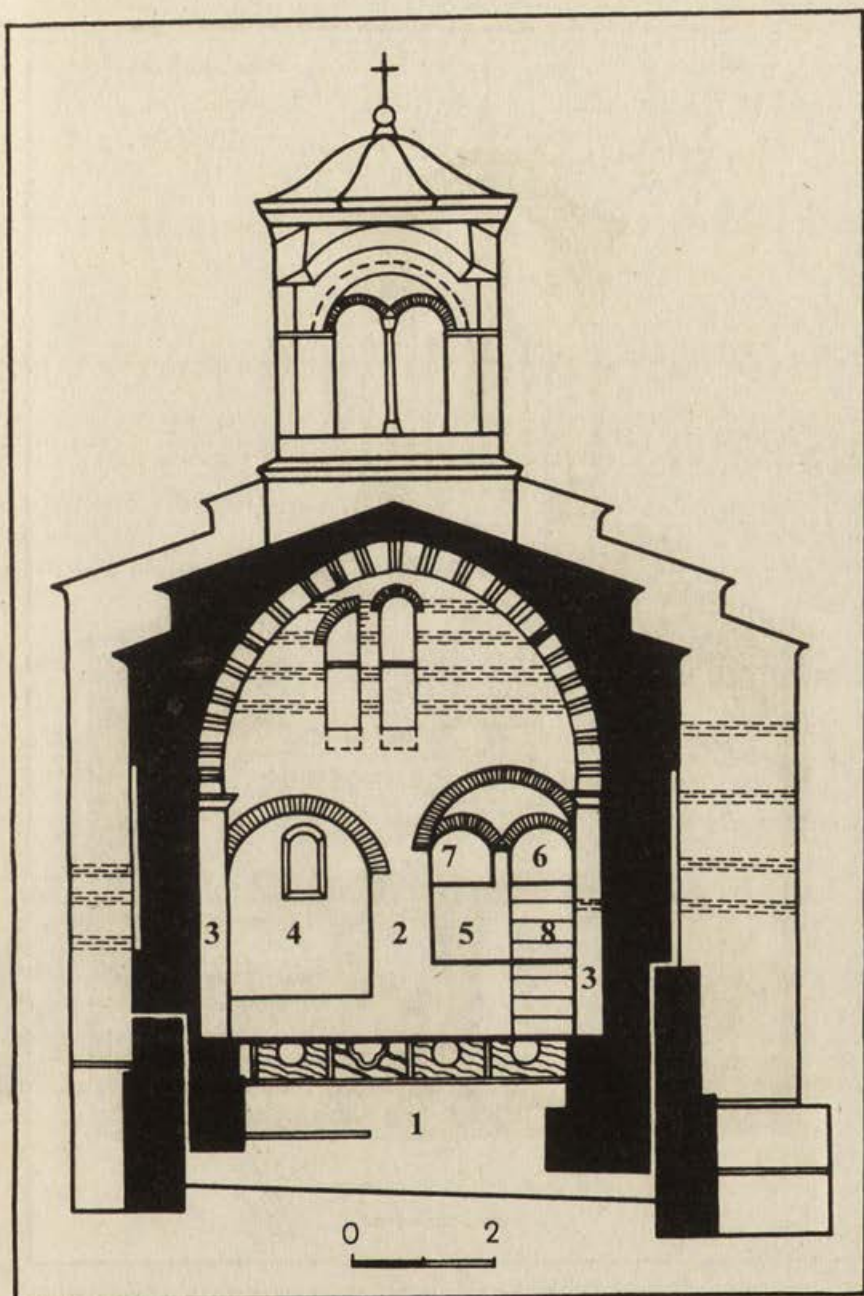
Evgeni Dermendjiev

This article presents the results of the architectural investigation of the west inside wall of the exonartex and the west annexe of the Church of the Forty Holy Martyrs conducted during the archaeological excavations carried out between 1992 and 1995. The article contains evidence for the re-use and the reconstruction of this wall of the annexe. During the reconstruction, the floor of the west inner loft had been rebuilt to a level about 1 m higher. The prevailing opinion about the use of the west annexe as mausoleum has been corrected because this construction was originally the exonartex of the church of the monastery known as The Great Laura - it was not until the 15th and 17th cc that the inside of the church was first used as burial-vault for the notables of Tarnovo.

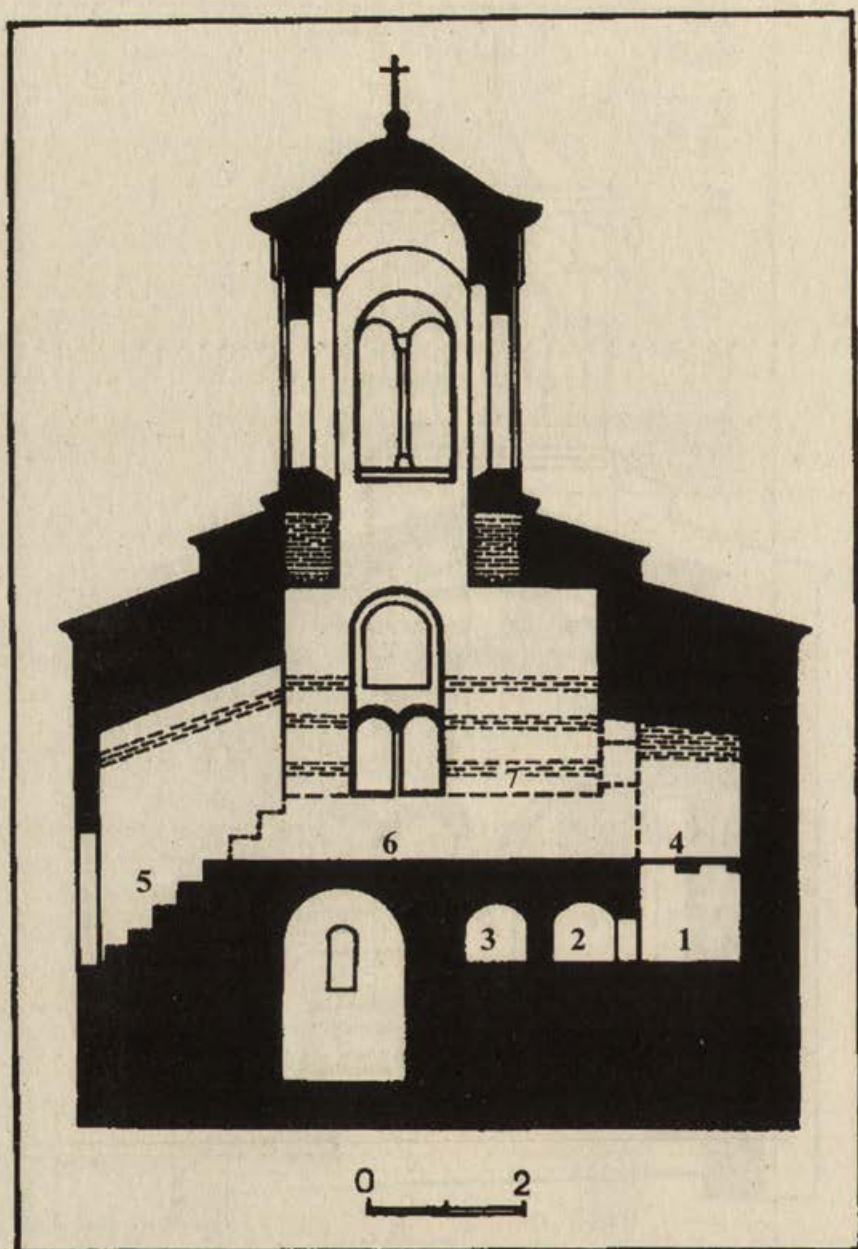
Translated by Yuliana K. Angelova

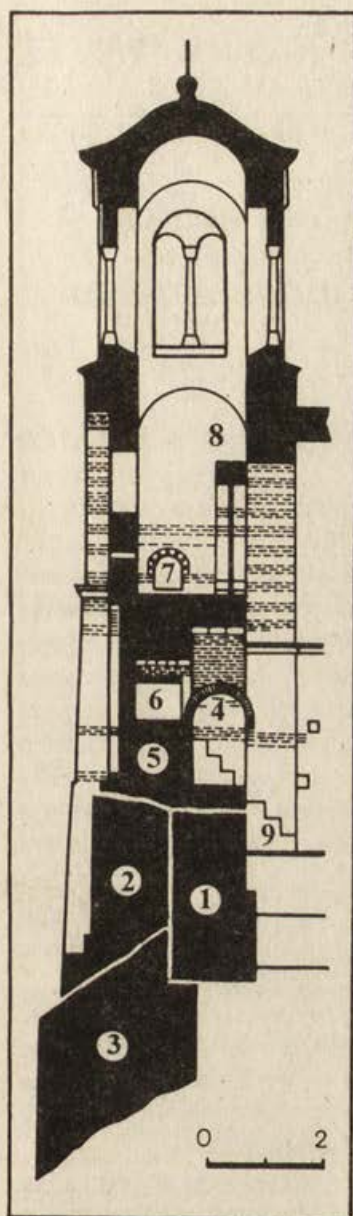
Обр. 1. Общ план на Западната пристройка (по В. Вълков).
 1. Хоризонтален разрез през нишите (по Б. Кузупов).
 2. Хоризонтален разрез през галерията (по Б. Кузупов)

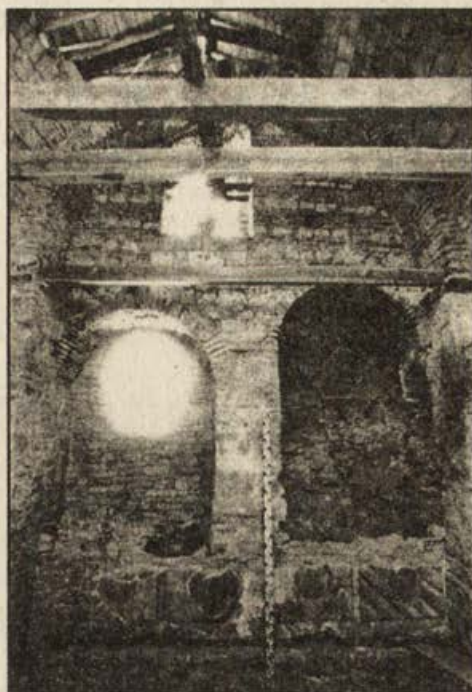
Обр. II. Западна вътрешна стена на Екзонартекса и Западната пристройка - изглед А-А₁ (Е. Дерменджиев)

Обр. III. Надлъжен разрез Б-Б, на западната стена с поглед на запад (Е. Дерменджиев)

Обр. IV. Напречен разрез В-В, на западната стена с поглед на север (Е. Дерменджиев). За да се получи по-ясна представа за разположението на отделните конструктивни елементи, разрезът върви първоначално по оста на свода, пресича арката на голямата северна ниша, а след това и по-малката ниша при входа на помещението в ризалита. Галерията, камбанарията и западната фасада са разрязани точно по оста

Обр. V. Западна стена - общ изглед

Обр. VI. Галерията - поглед на юг

ЗАПАДНАТА ПРИСТРОЙКА НА ЦЪРКВАТА “СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ” В ТЪРНОВ - ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ТЪЛКУВАНЕ И ПЕРИОДИЗАЦИЯ

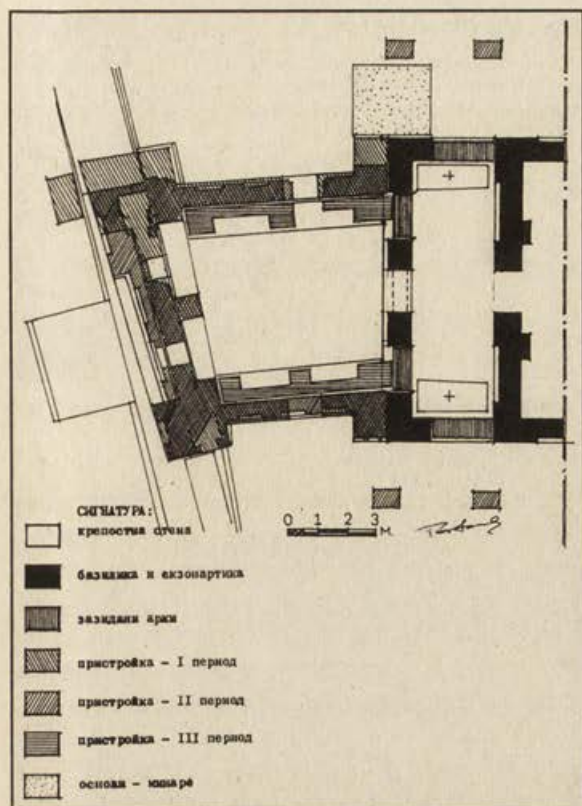
ТЕОФИЛ ТЕОФИЛОВ

Дълготрайно свидетелство за средновековната история на църквата “Св. Четиридесет мъченици” и превратната ѝ съдба до наши дни намираме в сравнително добре запазени физически останки от западната пристройка.

Нейният живот е тясно свързан с развитието на храма и основателно може да се предполага, че с разкриването на съхранените в тази постройка сведения може по-добре да се осветли истината за преминалите събития, станали на това място. След множество продължителни археологически и архитектурни “дисекции”, сондажи и измервания все още не е изградена една сравнително явна представа за ролята, значението и образа на тази добавена към западната част на църквата сграда. Като се основавам на моите преки изследвания и наблюдения върху паметника от началото на новите проучвания през 1971 година насам и известните ми резултати от направените по-рано разкопки и сондажи, съм стигнал до няколко заключения, които се различават от досега съобщените, поради което считам, че заслужава да бъдат съобщени.¹ Същевременно те разрешават в предположителен план да бъдат изградени съответни логически постановки-хипотези както за функциите, така и за образа на сградата в различните времена на съществуването ѝ.

Със сигурност знаем, че обемът от запад се добавя при съществуващи вече към изток църква и притворно пространство. Свидетелството за това твърдение се крие в липсата на самостоятелна източна стена на пристройката, но това обстоятелство не означава долепването да е станало безболезнено и да не е дало отражение върху състоянието на т. нар. вече “притвор”.

Моят прочит на данните за целия обект ми дава основание да твърдя, че първоначалната църковна постройка е била трикорабна засводена базилика с извисен среден кораб и масивна екзонартика към запад - състояние на паметника преди сериозните преустройства, настъпили с поставянето на масивните галерии от север и юг, свързани с големите строителни дейности от времето на цар Иван Асен, отбелязани с надписа от 1230 година.² Именно по времето, когато е градена пристройката, масивната екзонартика е била вече затворена и е добила значение на притвор. Арките, прехвърлящи интерколумниите между масивните стълбове, са били подзидани и са били превърнати в слепи ниши. Единствено арката по оста на храма е била оставена

Обр. 1. План с нанесена периодизация

ченото набиране на данни в ранните етапи на проучванията (Обр. 1).

Обстановката, при която започва строителството на пристройката, може да бъде представена приблизително така. По брега на река Янтра съществуват останки от ранна крепостна стена, която е в етап на възстановяване.⁵ По това време вече е започнало оформяне на манастир от север на изградената вече базилика. Пред екзонартиката ѝ съществува пространство, чието ниво е значително по-ниско от площадката, на която е стъпил храмът. Доказателства за това ми твърдение се извличат от засечените нива на съществуващата в старата крепостна стена потерна - южно от пристройката и използвана до края на живота на манастира Велика Лавра и от нивата на вратите, принадлежащи към първия период на пристройката. Проучвателят на тези останки - археологът Вълчо Вълков, ги е описал съвсем старателно.⁶ Ще си позволя да спра внимание само на онези съществени факти, които характеризират обемната структура на тази сграда през този период.

Запазените автентични структури свидетелстват за масивна четвъртита сграда с входи от север и юг, чиято западна стена стъпва върху руините на старата крепостна стена и частично по трасето ѝ. Повеждането по нейното

проходима и е била дооформена като врата. Отдавам този акт на необходимостта да бъдат извършени две последователни погребения в северната и южна части на това пространство. По всяка вероятност до това време в наоса вече са били извършени четирите погребения, известни още от първите разкопки, а около църквата от изток и юг е започнало оформянето на некропол.³

В живота на пристройката отчетливо ясно се забелязват три основни периода на преустройства, извършени още през време на Търновското царство и те не са убягнали от погледа на изследвачите⁴, но резултатите от тълкуванията са различни поради ограни-

направление довежда до изграждане на трапецовидно пространство значително по-тясно от фронта на тялото на базиликата, но търсещо пропорции, близки до квадрата. За сметка на този стремеж фронтът на храма е подпрян с двойка дълбоки пиластри от север и юг, които съответстват на двойка подобни образувания от запад. Вътрешното подово ниво на долния етаж на тази

Обр. 2. Фрагмент от северната фасада. Сн. авторът

постройка е съответствало на нивото на терена от двете ѝ страни и е значително по-ниско от нивото на екзонартиката и църквата. Този факт обстоятелствено насочва вниманието на изследвача да търси функционално предназначение на постройката, различно от другите ежедневни нормални и обичайни функции на основните църковни пространства. Именно този факт не позволява да се изгради предположение, че точно пристройката играе роля на екзонартика за църквата.⁷ Допълнително свидетелство, противостоящо на подобно допускане, намирам и в значително високо запазените надцокулни части зидария по северната фасада, принадлежащи към този период от живота на сградата. Там е съхранен дори маниерът на градивната техника - един плах опит за клетъчна зидария, споена с бял хоросанов разтвор⁸ (Обр. 2).

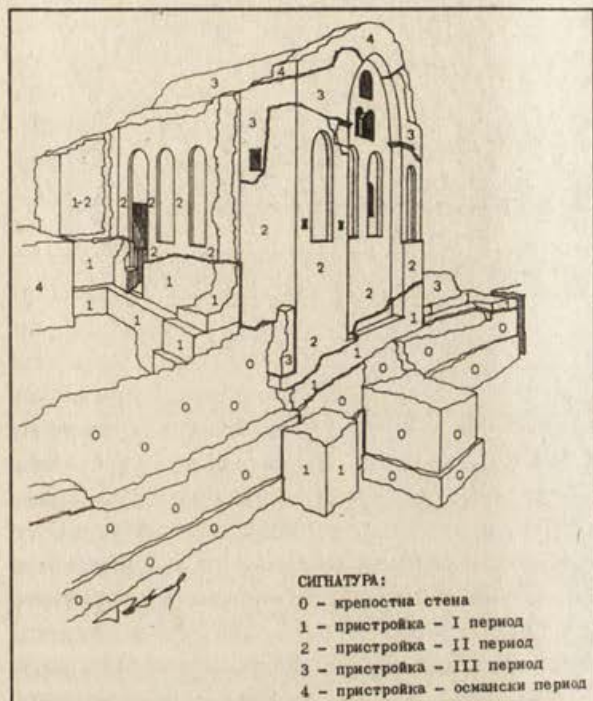
Във вътрешността на сградата останките от този период към запад са значителни, но неясни и трудно подават данни за тълкуване на фасадното и обемно-пространственото ѝ решение. По-късните преустройства и

Обр. 3. Интериор. Западна стена. Сн. авторът

напластявания са заличили възможността за лесен и точен прочит на тези следи. Все пак по аналогичен път може да се изгради една хипотетична постановка, която добре се свързва с податките. Пиластровидните издатъци от запад видимо лежат върху ивичен фундамент, успореден на крепостната стена. Върху него по средата на вътрешното пространство е изграден стълб, събираш

опорите на две нееднакво високи арковидни прехвърляния, характерни за опори на стълбище. В тази податка можем да търсим многоетажно развитие на обема на постройката, особено като го съпоставим със съществуващия вече от изток обем на храма (Обр. 3). Самите пиластровидни издатъци са имали квадратно сечение и са стъпвали върху останките от старата крепостна стена, включвайки

Обр. 4. Периодизация на архитектурните структури

на останалите пространства в храма. В горният етаж ще да се е помещавала библиотеката на вече основаващата се по това време обител.⁹ Върхният етаж е имал отбранително предназначение по примера на пирговете от манастирите в Атонската Света Гора, Рила и дори Патриаршията на Царевец. Същата кула служи и за звънарница в повечето от случаите. Етажите, освен покритието, са били отделени с дървени конструкции с дебела глинена изолация, строителен похват, запазен до късното средновековие. Отбранителната площадка е стъпвала върху арките, прехвърлени върху пиластрите и се е наддавала конзолно над долните етажи. Сериозно основание за изграждане на подобна хипотеза ми предоставя съпоставката с градивните характеристики на споменатите пиргове, чиито размери при основите значително си сходят (Обр. 5).

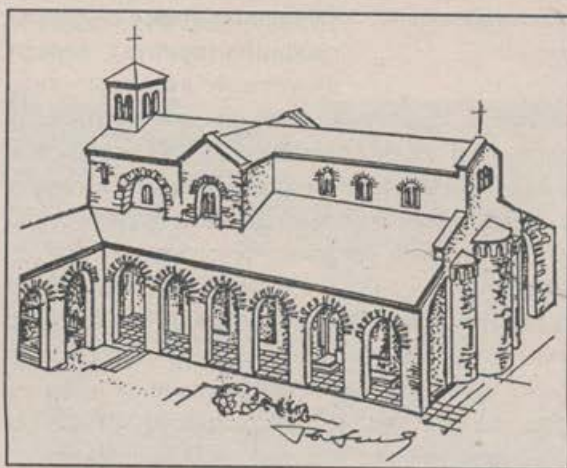
Второто лице на сградата е свързано със сериозно преустройство, започнало близо до основите на първата постройка. Следва да отбележа, че подобно нещо

в себе си части от имплектона ѝ. По това време стената е била значително съборена и е била загубила своето първоначално предназначение, за да може части от нея да не бъдат възстановени, какъвто е примерът с правоъгълната кула в подножието на западната фасада на пристройката (Обр. 4).

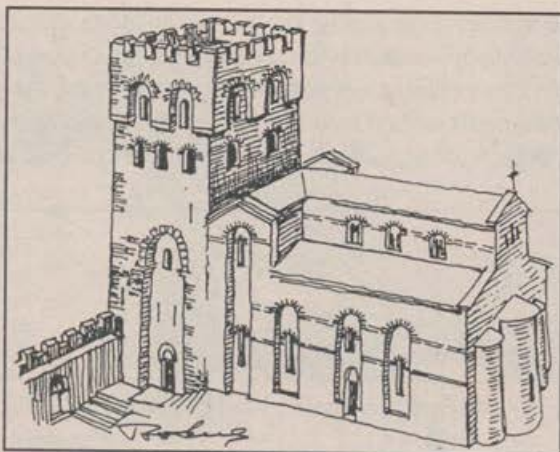
В хипотетичен план образът на пристройката за този период може най-общо да бъде представен така: масивно изградена кулообразна постройка (пирг), долепена към тялото на базиликата и включваща в себе си няколко функции. Основният етаж е служел за гробница (крипта), поради изчерпване възможностите

се е случило и с базиликата, при която преустройството също е започнало от ниво близо до основите и сигурно е станало в едно и също време.¹⁰ При този период градивната техника е променена, но в план общовзето сградата възпроизвежда до голяма степен заварената отпреди планова схема и възможно - част от обема, като обемно-пространствено решение, задължено да продължи старите функции на тази необходима съставна част на храма.

Измененията се отбелязват със затваряне на южния вход в приземния етаж, леко отместване на северния вход към запад и общо повдигане на вътрешното ниво, отразено в прага на вратата. Второто ниво създава нов хоризонт, където се извършват нови погребения и се поставя началото на нов пантеон. По това време е направено цялостно изписване на вътрешното пространство, което съответства с повсеместното изписване на възобновената базилика отвътре и отвън, действие което може да се свърже с предприетите от цар Иван Асен строителни и художествени дейности върху базиликата и манастира, отразени в надписа от западната колона на северната редица в наоса

Обр. 6. Хипотетична реконструкция - II период

Обр. 5. Хипотетична реконструкция - I период

на църквата с дата 1230 година. По същото време след сериозно преработване на страничните стени старата базилика се сдобива с масивни галерии от север и юг. Тези преработки значително са променили състоянието на храма. Те засягат важни надстроечни конструктивни части - сводовете над страничните кораби, емпорията и покритието над екзонартиката. Следва от това действие е запазена в преизградената, но невъзстановена арка между

стълбовете северно от вратата и видима от вътрешното пространство на пристройката. През същото това време северозападният масивен пиластър е бил президан от основи и стъпката му е била преместена към юг. Така е бил зазидан един от прозорците, чиито следи отвътре все още личат. Западната стена в нишата под голямата арка е била апликирана с нова декоративна зидария, а самата арка е получила нова геометрия. Нарушена е била и симетрията на фасадата (Обр. 6).

Отвън зидарията от този период се характеризира с включване на тухлени пояси между нерегулярни, сравнително високи полета от ломен камък - маниера "opus mixtum". Допълнително стените са декорирани със слепи аркирани ниши. Върху арките са изпълнени архиволти от зеленоглазирани кръгли керамопластични тела. Тези декоративни похвати са присъщи за края на XII век и остават в употреба до края на XIV. Те характеризират така наречения "живописен стил" в архитектурата на Второто царство и фиксират основните особености и параметрите на Търновската архитектурна школа.¹¹ Размерите на глазираните декоративни тела, както и маниерът на изпълнение на зидарията ме насочват да вмества това строителство във времето до първата половина на XIII век, след което декорацията добива нова сила и започва едно по-бурно развитие, което се проследява чрез запазените фрагменти от археологическите насипи около църквите на Царевец и по фасадите на по-късните църкви в Несебър.¹²

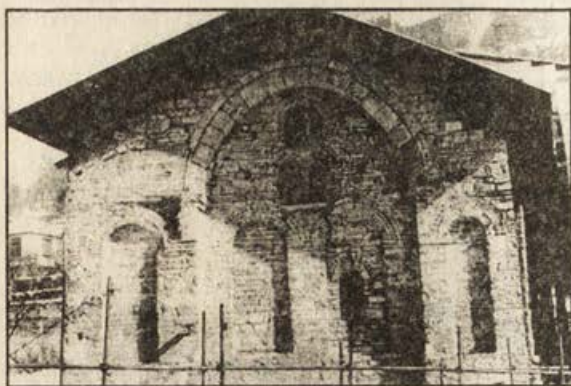
Третият период е сравнително късен и се отбелязва с внасянето на сериозни промени в интериора на основния етаж. Имам основание да предполагам, че те настъпват вследствие обезсмисляне функциите на горната част на пристройката. Цялата преработка показва, че големите странични арки от север и юг са били загубили смисъла си и сградата се е сдобила с масивен надлъжен заострен свод над основния етаж, който завършва обема ѝ. Отвътре в този етаж са били изградени два широки цокъла, успоредни на основите от север и юг. Върху тях са стъпили шест масивни пиластъра, прехвърлени със система от арки - при стените полукръгли, а върху помещението заострени, параболични. Последните играят роля на укрепителни ребра за конструкцията на също параболоидния свод над помещението, изграден от рязани бигорни блокчета с хоросанова спойка. Стените са били дублирани с тънка едноредна каменна зидария, зад която остава живописът от времето на цар Иван Асен. Явно по това време стенописите са били силно компроментирани като състояние и затова не е трябвало да се пазят. Така страничните фундаменти са затиснали краищата на цокълния живописен слой с геометрични фигури в подножието на западната стена, а от изток редица сцени са останали скрити зад новоизградените пиластри. За щастие и днес попълват колекцията от средновековна живопис в Историческия музей във Велико Търново и още веднъж потвърждават достойнствата на Търновската художествена школа от XIII-XIV век.¹³ За присъствие на живопис по страничните стени на помещението ясно свидетелства подвитият край на свалените от северната

страна на източната стена сцени, както и извършеният от художника Драгомир Пешев сондаж в дъното на североизточната ниша, където след отстраняване на тънката покривна зидария се откриха следи от мазилков пласт с живописен слой.¹⁴

Освен върху обема и вътрешното пространство преработката се е отразила и на оформлението на западната фасада, което е трябвало да съответства на новото покритие на вече едноетажната сграда. Следа от тази промяна се чете в горния край на южния пилон на фасадата. Видимо покривът е бил двускатен - по оста на свода над помещението. Засечката в зидарията посочва наклона на северния скат, но тя показва още, че над централната арка е имало надстроена част, каквато би могла да бъде само една звънарна кула, наподобяваща най-общо споменът за образа на фасадата от второто преустройство. Вътрешното пространство в запазената галерия зад арката доказва убедително само едно такова решение. Фасадната преработка от запад е започвала над арките на страничните пилони, където хоризонталният пояс от декоративни глазирани керамични тела е изчезнал заедно с части от ограничителните тухлени ленти в петите на архиволтата над централната арка и е бил заменен с триредов тухлен изравнителен пояс. Запазените оригинални очертания на архиволтата разрешават друго геометрично построение, каквото и самата арка трябва да е имала.¹⁵ Много е възможно при търсене на съответствие тя да е повлияла на формообразуването на арките във вътрешното пространство. Такова съответствие може да се прочете в профилирания бигорен корниз и в петите на арките и свода в интериора, при съпоставка с конзолите в петите на голямата външна арка. Забележително е още, че навсякъде този период се отделя от другите с употребата на голямо количество рязани бигорни блокчета в градивните структури.

Извисената заострена форма на арките и свода в интериора на пристройката насочва някои автори да търсят западни стилови влияния - готика и пр., и да ги свързват с историческите събития, протекли тук. Според мен подобно дирене е безсмислено, след като старото българско строителство ни посочва значителен брой примери на параболични сводове и арки, запазени до твърде късно време, какъвто е случаят с патронната ниша от Третата порта на Царевец.¹⁶

Изграждането на масивно покритие над гробничното пространство със сигурност показва стремеж към завършеност на постройката и категоричното ѝ сепулкрално предназначение, като единствен смисъл на бъдещето ѝ съществуване в манастирския комплекс. В този вид сградата е изпълнявала функцията си до обръщането на базиликата в джамия. Измененията от последния период са отразени в поредица фотографии от последната четвърт на XIX век. В повечето от тях ясно се чете внасянето на сериозни деформации в архитектурата на средновековния паметник. В стените на пристройката са проломени произволни отвори. Звънарната над западната фасада е била съборена. Поставен е нов двускатен покрив, чието било е застанало

Обр. 7. Западна фасада - днешно състояние.
Сн. авторът

югозападния ъгъл е била поставена каменна маса за обливане телата на покойниците. С тези действия би могъл да бъде свързан каналът от керамични тръби, открит при разкопките на Вьло Вьлов и останал необяснен.¹⁷ Нивото на канала е значително по-високо от прилежащия средновековен терен и може да бъде свързан единствено с този период. Тогава цялото ниво на терена отвън и в интериорите на храмовата постройка е било значително повдигнато.¹⁸

Значителни поражения върху сградата нанася и земетресението от 1913 година. Тогава отново пада връхната част на централната арка от запад заедно с части от сводовото покритие над помещението. Така паметникът доживява времето на реставрационните и проучвателни работи, започнати през 1964-65 година и продължаващи до днес (Обр. 7).

Б Е Л Е Ж И

¹ Библиографията за църквата "Св. Четиридесет мъченици" в Търнов е значителна. Цитирам само свързаните с въпроса съчинения, които посочвам последователно в хода на темата със съответен коментар. Освен това настоящото съчинение се явява съставна част от материалите ми, свързани с цялостното изследване на паметника, съобразно моя прочит на данните, съхранени в дошлите до наше време останки.

² Теофилов, Т. Архитектурни проблеми на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. В: Велико Търново и Великотърновският край през вековете. В. Т-во, 1983, 124-133.

³ Москов, М. Разкопките в черковите "Св. Димитрий" и "Св. Четиридесет" в Търново, В. Търново, 1912. Авторът съобщава за разкриването на двата гроба от двете страни на т. нар. "притвор". Четвъртият гроб в наоса, разположен в северозападния ъгъл, е вероятно споменатият от Васил Берон (Берон, В. Археологически и исторически изследвания, Търново, 1887). Този гроб на светия е бил набеден за временно упокойно място на Св. Сава Сръбски във връзка с неговите чествания през 1935 година. По този повод е изсечен нов надпис върху светлосива мраморна плоча, заварена на това място до 1971 г. Некрополът от юг е значително по-стар и началото му трябва да се свърже с първите години от съществуването на базиликата. Тук откриваме два отделни хоризонта погребения, затиснати от каменната

несиметрично на оста на сградата. Сигурно тогава е била преработена връхната заострена част на централната арка, а страничните пилони са били надстроени, следейки наклоните на покривните плоскости, и е бил образуван един нов фронтон, силно отклонен към юг. Вътрешното пространство е добило нова функция - място за измиване краката на поклонниците преди влизането им в джамията. В

основа на допълнително доградената от юг галерия, която отнасям към времето на преустройствата, извършени от цар Иван Асен.

⁴ **Вълов, В.** Новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. В: Археология, кн. 7, 1974, 37-54; **Попов, Ат.** Търновската Велика Лавра. В: В. Търново в историческата съдба на българския народ, В. Т-во, 1985, 61-70.

⁵ Въпросите, свързани с крепостната стена, съм разгледал в: Кой строи църквата "Св. Четиридесет мъченици" и манастира "Великата лавра" в Търнов? Доклад - Международна научна конференция в чест на проф. Йордан Андреев, В. Т-во, 1999 (Материалът е представен за публикация).

⁶ **Вълов, В.** Цит. съч. Потерните са проучени от Ат. Попов.

⁷ Тезата, че пристройката играе ролята на екзонартика е застъпена от: **Кузупов, Б.** Западната пристройка на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. В: МПК, кн. 4 - 1965; **Тотев, К., Д. Косева.** Нови данни за стенописите от екзонартекса на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. В: ИИМ В. Търново, кн. XIII, 1998, с. 226 и сл. Там е показана реконструкция и план, които аз оспорвам.

⁸ За съжаление, въпреки че бяха взети проби от хоросановите спойки по време на извършваните от мен архитектурни сондажи през 1978 година, не бяха направени минералогически анализи, които да потвърдят визуалните открития за различните състави на разтворите, които на място са отличими дори по цвят.

⁹ **Дуйчев, И.** Това мнение е съобщавано от него нееднократно, за съжаление остана непубликувано.

¹⁰ **Теофилов, Т.** Цит. съч.

¹¹ Пак там. Също: **Теофилов, Т.** За декоративното начало на архитектурата на XI-XIV век. В: В. Търново културен, исторически и туристически град, С., 1988, 144-160.

¹² **Ангелов, Н.** Царевград Търнов, Кн. 3 - С., 1980, 40-51. Част от материалите са в експозицията на Исторически музей В. Търново. Между тях са наситени архиволти от комбинирани керамопластични тела с разноцветна глазура.

¹³ **Божков, Ат.** Търновската средновековна художествена школа, С. 1985.

¹⁴ **Тотев, К., Д. Косева.** Цит. съч., с. 231.

¹⁵ Спорът за формата на тази арка е много стар. Вж.: **Миятев, Кр.** Архитектурата в Средновековна България, С., 1965, 147-150 и ил. 160 - реконструкция на **Игнатов, Б., Б. Кузупов.** Цит. съч.

¹⁶ Идеята е подсказана от **Москов, М.** в цит. съч. Тезата се подкрепя от Миятев и Игнатов. Аз намирам, че тази форма е дошла в Търнов по пътя на приемствеността и е имала продължителен живот.

¹⁷ **Вълов, В.** Цит. съч.

¹⁸ **Москов, М.** Цит. съч.

POSSIBILITIES FOR INTERPRETATION AND PERIODIZATION
OF THE WESTERN EXTENSION OF THE "STS. FORTY MARTYRS"
CHURCH, V. TURNOV
(Summary)

Teofil Teofilov

The autor examines the monument as a constituent part of the eastward-positioned, slightly older basilica with a nave and two aisles, having massiv arched exonartica. The building was built because of the necessity significant funeral rituales to be performed insid the interior of its grund floor. At the same time, it was enabled to perform other functions as well on its upper floors, which coued be possibly presumed on the basis of comparisons and analyses with other similar monuments.

Simultaneously with the complete reconstruction of the basilica, the extension underwent changes as well. At that time, the interior was covered with paintings. The author connects that period with the inscription on the Column of Tsar Ivan Assen II dating 1230 A. D. During the Middle Ages another reconstruction was done, in significantly later time, which affected the interior and the volumetric-spatial appearance of the building.

The last reconstruction was performed during the Osman domination when the church building was transformed into a mosque. Much later, the condition of the building was greatly affected by the strong earthquake in 1913. The remains available at present are being studies and preserved, arising scientific arguments. The author takes stand on his studies and readings on the documental remains and authentic materials, and provides the article with illustrations proving his thesis.

НАКИТИТЕ ОТ ПОГРЕБЕНИЯТА В МАНАСТИРА “ВЕЛИКАТА ЛАВРА” И ЦЪРКВАТА “СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ”

МАРИЯ ДОЛМОВА

Един обзор върху откритите при дългогодишните разкопки накити в църквата “Св. Четиридесет мъченици” и манастирския комплекс “Великата лавра” показва малко, но разнообразни ювелирни изделия от различни векове и производствени ателиета. За разлика от монетите, ползвани от много хора, накитите по-трудно сменяли своя притежател и често го съпътствали в неговите странствания през целия му живот. В този смисъл накитите имали особена роля и значение, тъй като могли да се залагат, продават и плячкосват. Накитните находки от територията на комплекса са едно потвърждение на факта, че в него са пребивавали различни богомолци по време на неговото съществуване.

ВИДОВЕ НАКИТИ

Както споменахме, откритите накити не се отличават с голямо разнообразие в сравнение с тези от градските квартали на Търнов. Причината за това е в затворения характер и особености на всяко едно монашеско обществено.

1. ТОКИ, АПЛИКАЦИИ И ПРЕШЛЕНИ ЗА КОЛАНИ

Малкото токи от културните пластове на комплекса принадлежат към няколко типа: двете лировидни токи - бронз с позлата, са двусъставни, отливани в едностранен калъп (дълж. 2,6 см, диам. 2,5 см, шир. рем. 1,6 см). Броят им в града особено от края на XII и началото на XIII в. е значителен и тяхното местонамиране не противоречи на стратиграфската картина на комплекса, където има следи от интензивен живот, далеч преди неговото изграждане. От двусъставните токи с правоъгълна форма и прикачена пластина има само една, изображението на която е лъв в ход наляво. Откритите три бронзови пафти с позлата са кръгли, с кука или халка за закачане, пластина за ремък на опаката и украсена лицева страна с розета от гранули (дълж. 4,7 см, диам. 3,2 см, шир. рем. 3 см). Срещат се в много от столичните квартали през втората половина на XIV в. и стават прототип на по-късните пафти.¹ Работени чрез отливане, те били част от женските аксесоари през XIV в. по българските земи. Различна от тях по форма и стил е бронзовата позлатена пафта с правоъгълна форма - в единия край с издължена кука за закачане, а на опаката с 4 шифта за приковаване към кожен ремък. Украсена е с S-овидно изрязани орнаменти, характерни повече за късноготическите изделия, отколкото за местните, тя

издава западноевропейско влияние, намерило почва в Търнов през XIV в. (дълж. 6 см, шир. 1,4 см).

Металните коланни апликации от територията на комплекса са единични, за сметка на определяните доскоро като "коланни" малки токи и бронзови кинджали, които в комплект представлявали чудесни закопчалки за дървените корици на книгите.² Отделните екземпляри от коланните апликации са: кръгли полусферични аплики в центъра с отвор за прикачане към ремъка, работени от бронз с позлата (диам. 1,7 см): бронзови розети с щифт на опаката страна за приковаване: осмоъгълни аплики с отвор между двете кръгчета, украсени с псевдогранули. Работени са от бронз с позлата в едностранни калипи (вис. 2,2 см, шир. 0,8 см, шир. рем. 1,7 см) и цилиндрични, открити при по-ранни разкопки на църквата. Металните коланни апликации са от мъжки колани, предимно кожени, популярни в града през XIV в., каквито няма в некропола на църквата и манастирския комплекс, което се обяснява донякъде със строгия монашески статут.

Освен метални, в комплекса са открити костени токи и прешлени. Трите костени токи наподобяват метални, двусъставни, каквито не са открити в други манастирски комплекси на Търнов.³ Едната е правоъгълна, двусъставна - неподвижна с трапецовидна предна част, украсена с "птиче око". Втората тока е едносъставна с овална халка и правоъгълна куха плочка за втикване на ремък с ширина 1,5 см. От продължителна употреба украсата е поизтрия (дълж. 2,2 см, шир. 3,1 см). Другата едносъставна тока е трапецовидна, в широкия преден край с правоъгълен отвор (дълж. 3,5 см, шир. 2,5 см). Токите имат стилово сходство с костените прешлени, работени едновременно в същотсателие. Два от тях са правоъгълни и кухи за нанизване на ремъка, с украса от прави линии и кръгчета (дълж. 2,7 см, шир. 2,2 см, шир. рем. 1,6-1,8 см). Несъмнено са използвани от монаси през първите десетилетия на XIII век.

2. КРЪСТОВЕ, МЕДАЛЬОНИ И ВЕРИЖКИ

Въпреки основателните очаквания за една богата колекция от кръстчета и медальони-иконки такива почти нямаше. От 5-те намерени кръса единият е оловен, носен на връв, докато седефените са пришивани към аксесоари.

Малко са намерените медальони - листовидни и кръгообразни с напречно разположени петлици, предимно от мед и бронз с позлата, повече отливани, както един сребърен с изображение на орел (диам. 2,1-4,2 см). Светският им характер и сравнителен анализ с други такива ги отнасят към края на XII - началото на XIII в.⁴

Верижките, за съществуването на които съдим главно от части или от отделни звена, са малко, причината за което трябва да е слабата им популярност сред монашеската общност. По-добре запазена е част от бронзова верижка, чиито звена са сгънати на осмици. През XIV век верижките били широко разпространени, за което свидетелстват много съкровища от вторта половина на XIV в., но в града те са редки находки.

3. ОБИЦИ

Обиците, открити в некропола на църквата и манастирския комплекс, са разнообразни, въпреки неголемия брой, с отлични качества и изработка, предоставящи интересни сведения за погребаните и за ателиетата, в които са работени. Повечето обици в некропола на църквата са от средата и втората половина на XIII в., докато тези от комплекса са предимно от XIV век.

а) Халки

Особен интерес представляват двата чифта златни халки от гроб № 10 и 32 на църквата.⁵ Изящно и прецизно изработени, те се състоят от 2 дъги, захванати с шарнир и затворени със специален раздвояващ се нит до получаване на пълен кръг (диам. 1,5-1,9 см). Други подобни обици няма в града или страната, но известно сходство срещат някои византийски изделия от края на XII-п. пол. XIII в.⁶ Освен че са работени в едно и също ателие далеч от Търнов, те са купени едновременно, в града или в чужбина. Всичко това, както погребаните в един и същ некропол жени, сочи несъмнено родство между тях и близка по време кончина. В различните културни пластове на комплекса са намирани нееднократно медни и бронзови халки от тел, каквито са носени в града и страната. В зависимост от вида на украсата, поставяна на халките, са създадени различни типове и варианти обици.

б) Обици с гроздовидна украса

Единичните екземпляри от комплекса представляват овална халка, закопчана с петлик, в долната част със спираловидно навита тел, подобяваща грозд, вероятно изгубена в първо десетилетие на XIV в., когато са носени с успех в Търнов (диам. 2,4 см).

в) Обици с призматична украса

Поединично намерените 2 сребърни обици в комплекса били на мода в града от втората четвърт до 70-те години на XIV в. Работени са в едно ателие, за което говорят стилите и технологични белези между тях и останалите екземпляри в Търнов. На закопчаването с петлик овално кръжило е нанизана призма от множество запоени гранули (диам. 1,9 см, дълж. укр. 0,6 x 0,8 см).

г) Обици със сферично топче

Чифт златни обици са открити в гроб № 41 с общо тегло 4 грама. През центъра на сферичното топче минава филигранна жица с телени намотки, скриващи шева между двете полусфери. По правило този тип е без закопчалки. Среща се през XIII и XIV век.⁷ Многобройните екземпляри от мед и бронз са позлатявани и посребрявани.⁸ Те са типичен пример за следване модата на аристократичния накит повсеместно от гражданството през разглежданата епоха.

д) Обици с две филигранни сфери

Намерените единични екземпляри от този тип в комплекса имат овална отворена халка, в долната част на която през интервал от намотки са запоени по 2 полусфери до получаване на едно тяло. Стават особено модни в началните десетилетия - докъм третата четвърт на XIV в. За повечето от тях може да се

твърди, че са дело на едно и също ателие, работило между 40-60-те години на XIV в.

е) Висящи обици

Към тях се отнасят 3 подтипа, някои реконструирани въз основа на други цялостно запазени образци от града или страната: за отворена халка е захванато кухо конично тяло, от което висят метални верижки, всяка със закачена филигранна луница или кухо конусче. На територията на комплекса са открити фрагменти от такива обици и наушници, изработени от мед с позлата, каквито са намерени в некрополи от XIV век в Габровско, а също намират аналогии с висулките и огърлицата от II-ро Никополско съкровище. Съществуват достатъчно образци у нас и в чужбина, които независимо от производственото ателие следват общия за южнодунавската група накити, стил.⁹

- малка отворена халка е прикачена квадратна плочка с вложени в центъра и около него стъклени кабошони, от долната основа на която се спускат три конусчета. Бронз с позлата. Техен прототип е един чифт златни обици от Трапезица с перли и аметисти от първа четвърт на XIV в., чиито западноевропейски произход е несъмнен.¹⁰

- отворена халка със спускащ се отвесно край, на който е нанизано метално топче (плътно или фиригранно) или мънисто. В руската литература са известни като обици с "форма на въпросителна", а в румънската ги наричат "тирбушон", поради специфичната форма.¹¹ Въпреки че в града добиват популярност от 30-те години на XIV в., те се появяват по-рано сред всички обществени слоеве. Един от най-хубавите търновски екземпляри е намерен в южния двор на комплекса в пласт от XIV век. Работена от злато, обичата има филигранна сфера, укрепена с телени намотки.

4. ПРЪСТЕНИ

Сред накитните находки най-голям е броят, около 100, на пръстените както в некропола, така и в комплекса. Вярата в магическата, лековита и защитна функция на пръстена, на която разчитал средновековният човек, им придал тази изключителна популярност сред всички слоеве на обществото. Именно от откритите пръстени започна преди повече от 20 години продължителна и мъчителна дискусия за строителната история на църквата "Св. Четиридесет мъченици", краят на която се вижда. Пръстените издават освен художественото и техническо ниво на средновековното златарство, така и вкуса на притежателите - боляри и граждани.

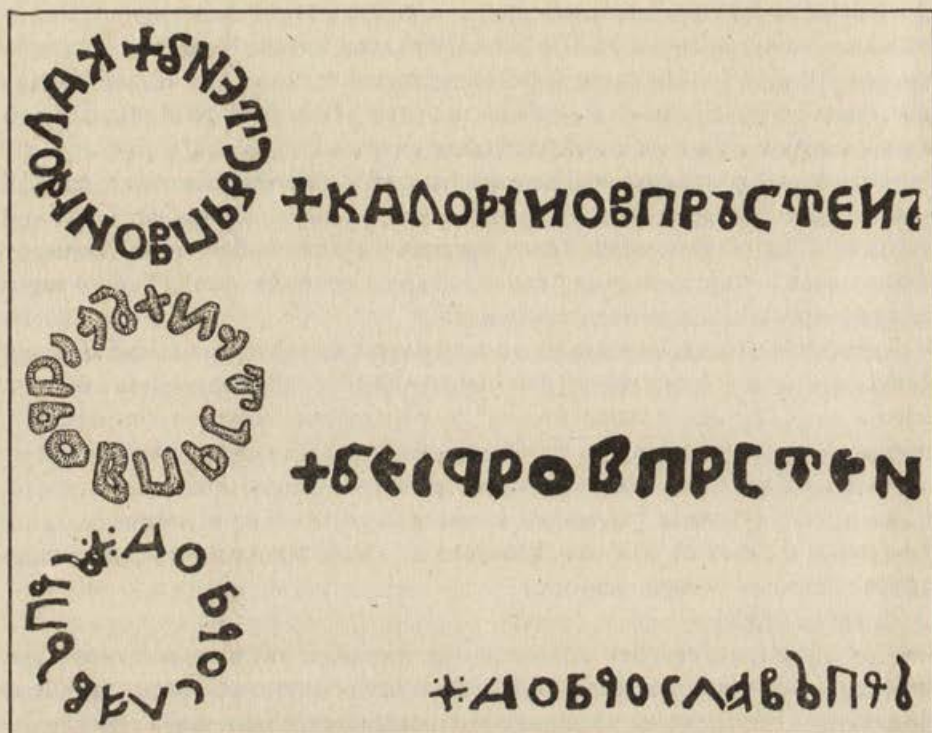
а) Халки

Една голяма група едносъставни пръстени образуват халките от метална пластина - сребърна, медна или бронзова, някои с уширение в горната част, където има незначителна украса или буквени означения (диам. 2 см). Повечето халки от комплекса са от втора половина на XIII-XIV в. Някои от монасите носели костени халки, каквито са откривани неведнъж в търновските комплекси (диам. 1,7-2,4 см). Сравнително по-късни са бронзовите халки с клетъчен емайл, работа на полски ателиета от късно средновековие.¹²

Освобождаването в началото на XIII век на балканските накити от пряко византийско влияние, довело до уширяване на халката и щита, докато се създават нови типове пръстени.

б) Пръстени-печати

Златните пръстени-печати в некропола на църквата са открити както е известно във от нея, в гробни ями, и културен пласт след 30-те години на XIII в.,

Обр. 1. Кръгови и разгънати надписи на пръстените-печати

а) Калоянов пръстен;

б) Бесаров пръстен;

в) Доброславов пръстен

доказано отдавна от археологическите проучвания. Стилното единство и сравнителен анализ подсказват, че са дело на търновско ателие, работило между 1230-80 г., по индивидуални поръчки, с восьмични модели, след което са подлагани на допълнителна обработка.¹³ Теглото на пръстените е между 3,15 при Сеновия и до 61 грама при Калояновия. Всички са с кръгъл щит, свързан с халката, и кръгов надпис на кирилица, с името на собственика, вписващ съответен символ, който би могъл да се определи и като емблема. При Калояновия това е хералдичен лъв, при Бесаровия - орел с разперени криле, също определящ се като хералдичен, при Доброславовия - крин. Често

изследователи, захванали се с тях, се опитват да ги датират по орнаменталните мотиви, което е не само най-дългият, но и най-трудният път за подобно дело. Всяко от представените изображения има по-ранен произход, което позволява при интерпретацията да бъдат отнесени в XIII в., но и в XIV в., когато представянето на лъвовете и орли в приложните изкуства зачестява. Колко дълго е живяла дадена композиция върху пръстените, е трудно да се каже, той като при някои срокът не е в години, а в столетия. Въпреки това, всяко време оставя по нещо свое върху орнамента, което помага при определянето на неговия произход и дата. Ето защо пръстените не бива да се разглеждат изолирано от останалите ювелирни изделия както в комплекса, така и в града. Всеки пръстен е с малък диаметър на халката (1,7-1,9 см), което означава, че са носени на малкия пръст на ръката. Върху щитовете са изписани имена на реално живели и погребани в този некропол мъже (Обр. 1 а, б, в). Те са могли да поръчват такива пръстени, защото се нуждаели непрекъснато от тях в своето ежедневие. Този факт предопределил те да бъдат погребани с тях.

Доказано е, че в некропола на църквата след 1230 г., в продължение на десетилетия са погребвани видни търновски боляри и членове на техните семейства. Не е изключено в същинската църква да са намерили покой останките на не една царствена особа, за което можем само да гадаем, тъй като църквата е била ограбена отдавна. Не е невъзможно върху пръстените да са представени фамилните емблеми на някои по-видни болярски родове, които възникнали вследствие на контактите с Латинската империя, макар че хералдика в истинския смисъл на думата става възможна едва в първа половина на XIV в. във всички балкански страни.

в) Печатни пръстени

Те проникват сред гражданството главно под влияние на пръстените-печати, откъдето е тяхното наименование, през втората половина на XIII в., но главно в началните десетилетия на XIV в. Това е причината за множеството пръстени с изображения на лъв, орел, крин и дървото на живота, върху които не е изписано име. Явно, че съчетанието на двете не било в прерогативите на всеки гражданин. Тези пръстени не са типичните пръстени-печати с хералдичен знак, макар че биха могли да послужат за такива. Те били модни до края на XIV в. у нас, а на други места и до по-късно.¹⁴

От манастирския комплекс има 3 масивни сребърни пръстена с профилиран външен обръч на халката, врязани прави линии по раменете и овални щитове на къси шийки, всички износени от продължителната употреба. Върху единия се вижда лъв с повдигнати предни лапи, обърната наляво глава и извита над тялото опашка, чиито край е трилистна палмета (т. 11,5 г, диам. х. 2,1 см, диам. щит. 1,5 см). Силно схематизираното изображение стига до линейно очертаване на фигурата. Той намира сходство с бронзов позлатен пръстен, където врязаната лъвска фигура е със завита на гърба опашка, напомняща тази от Калояновия пръстен. Много общи черти с други такива пръстени ги датират в края на XIII в. и първите години на XIV в. Според размера на халката и тези пръстени са

носени от мъже на малкия пръст на ръката. Изобразените върху пръстените животни са отражение на един общ за южнодунавската група накити стил през XIII и XIV в. Засилването на тяхната употреба се дължало на идващото от Запад влияние.

Автори като М. В. Седова считат, че лъвските изображения на тези пръстени са свидетелство за проникването на византийски образци сред населението, което може да е валидно за Новгород и Русия¹⁵, но не и за Търнов, където ювелирите вече следвали модата на пръстените-печати, в чиито съсловен характер не може да има съмнение, откъдето и големият брой наречени от нас печатни пръстени, разпространението на които се обуславяло от търсенето и предлагането, от материала и стила, но преди всичко от модните тенденции.

В тази група пръстени попада още един - бронзов, позлатен с профилирана халка от овални издътци, на късата шия на който е поставена октоagonalна плочка с еврейски надпис, силно изтрит от дългото носене. Не може да не забележим приликата му с някои специфични за сръбските ателиета пръстени от XIV-н. XV в., когато добили популярност сред търговско-занаятчийското съсловие и други по-богати граждани, които ги ползвали за скрепяване на търговски документи.¹⁶ Ако приемем, че този пръстен е работен в Търнов, то със сигурност майсторът е разчитал на чужд прототип, съгласно желанието на клиента, откъдето разликата във форма и композиция спрямо местните.

Интересни са пръстените с халки от вити телове, работени от сребро със висока проба 800-900. Такъв е пръстенът от гроб № 54 на манастирския комплекс (т. 8,1 г, диам. х. 2,2 см, диам. щит. 1,2 x 1,8 см). Изработката, формата на халката и високата проба на среброто е известно указание за сръбско или дубровнишко ателие.¹⁷ Неговият щит, макар да е силно изтрит, го отнася към печатните пръстени. Върху щита на друг пръстен е представено дървото на живота, което е характерно повече за XIII в. Особеното е удебелението в долния край на халката, което не е рядкост в търновските пръстени от XIV в., но също при сръбските особено от 40-те до 60-те години на века. Отливан по восъчен модел, технология навлязла широко във златарството от средата на XIV в., той е допълнително позлатен и украсен с растителен мотив по раменете, вече поизтрит.

г) Пръстени "брачен съюз"

Сред по-значимите находки в комплекса е златен пръстен с щит от две преплетени ръце. Неговото откриване повдигна ред въпроси и породило съмнения главно поради непознаването на този тип пръстени във страната. На горната ръка, във случая мъжката, е очертан пръстен върху малкия пръст, докато на женската има 4. Известно е, че през разглеждания период в Западна Европа четирите пръстена символизирали правда, вяра, предпазливост и благодет.¹⁸ Този тип пръстени бил известен в Англия още от XII в., но станал популярен едва във Фландрия и Италия, откъдето преминал в източноевропейските страни, за което говорят намерените в Търнов, Румъния, Сърбия и Русия екземпляри.¹⁹ Не е изключено местонамирането му да е свързано с

пребиваването на западноевропейец в комплекса, но не е изключено да е на местен гражданин, който го закупил в чужбина. Несъмнено, двойно сплетените ръце в Западна Европа символизират вяност и брачна връзка, поради което се възприемат като годежни. Подобни пръстени от други страни и колекции, както стратиграфските индикации на търновския, позволяват отнасянето му към третата четвърт на XIV в., което засега обяснява липсата на други подобни и той остава епизодична находка.

д) Пръстени с щит

Количествено те са сред най-многобройните в културните пластове на комплекса, единици от които са намерени в гробове. Повечето са медни и бронзови, някои с позлата или посребряване, носени от мъже и жени. Върху щитовете на някои (повечето кръгли) има гравирани букви, на други растителни орнаменти или животни и птици (диам. х. 1,7-2,2 см, диам. щит. 0,9-1,4 см). Орнаментиката на тези пръстени се развивала в едно и също направление с тази на другите приложни изкуства от XIII и XIV в. И все пак композиционно темите зависели и от личното предпочитание на потребителите, както и от предназначението на пръстена.

По-малко са сребърните пръстени с леко повдигнат над халката щит при проба 500-600. Продължителното носене е изтрило горната повърхност, което става само при дълго носени пръстени. Това поражда съмнението, че може да са имали за гражданите символичен характер, подобно годежни и венчални пръстени (диам. х. 1,9-2,1 см, диам. щит. 1,4 см). Тяхна разновидност са екземплярите с профилирана халка, докато щитът запазва същите украси или означения като при останалите пръстени (диам. х. 1,9-2,3 см, диам. щит. 1,2-1,4 см). Малкото екземпляри са от втората половина на XIV в., но такива са намирани в други столични квартали и комплекси, както в много градове от същото време.²⁰ От този тип пръстени към средата на XIV в. се появява нов тип, известен от погребения в некропола на църквата. Сребърни или бронзови с позлата, те имат обла халка, украсена с филигранни жици и октогонална до кръгла плочка с 9 гранули - една в центъра, останалите околоръст, около всяко филигранно кръгче (диам. х. 2,3 см, диам. щит. 1,8-2 см). Тези пръстени имали дълъг живот, докато в XVII-XVIII в. от тях изкристализира пръстена-арпалия.²¹

е) Пръстени със сърцевидна плочка

В южният двор на комплекса са намерени 2 сребърни пръстена, единият от които е изключително изящен, с проба 800 и тегло 5,30 грама, необичаен за търновските ателиета. Широка му халка е с удебеление в долната част, на което е гравирана розета. Сърцевидният щит е от две слепени части, горната с гравирани волути и линейно очертаване на щита (диам. х. 2,1 см, дълж. щит. 1,2 x 1,4 см). Откритите у нас и в чужбина подобни пръстени са от вт. пол. XIV в., а стилово принадлежат на южнодунавската група накити.²²

Несъмнено, сърцевидната форма е следствие от западноевропейското влияние, най-вероятно италианско, което преминало през Дубровник, Сърбия

и достигнало до България. Възможно е този път да е по-кратък, но следвайки движението на находките в града и страната, засега остава най-достоверен. Те били не само модерни, но се отличават с красота, оригиналност и изящество, причини които подтикнали някое местно ателие да започне производство.

ж) Пръстени с камъни

Откритите единични екземпляри от пръстени имат стъклени кабошони, с изключение на един златен с аметист от некропола на църквата. Захващането на камъка е с 4 шифта, прием използван през XIV в. Този тип пръстени ясно отразява социалната диференциация във средновековното общество и културата на своите притежатели.

5. ГРИВНИ

Техният брой в комплекса е незначителен. Работени от мед и бронз, някои с позлата, те са лати, ковани и плетени. Най-разпространени са гривните от четворно вит тел с овални петлици. Освен тях има части от отворени пластинчати гривни със стеснени и уширени краища от XIII в.²³ Стъклените гривни са фрагментирани и застъпват всички типове от XII-XIV в., с явно преобладание на черни и тъмносини с обло сечение, усукани, както и с триъгълно сечение и канелюри в син цвят.

6. МЪНИСТА

Сред ограничения брой стъклени мъниста от комплекса има: многоцветни сферични мъниста от VI-VII в., цилиндрични и сферични мъниста с малки размери от дълги огърлици, стъклени тръбички, крушовидни, всички от края на XII-XIII в. Освен от стъкло са намерени мъниста от карнеол с бипирамидална форма, сферични от планински кристал и седефени от молитвени броеници, всички от XIV в.

Откритите 2 глинени поти, малката сгъваема везна, ползвана през XIII и XIV в. предимно във златарството и единствения глинен калъп не са достатъчни, за да потвърдят съществуването на златарската работилница в манастирски комплекс "Велика лавра".²⁴

Като цало откритите в некропола на църквата и манастира накити повдигат въпроси, отговора на които се крие в притока от български и чужди богомолци в него през XIII и XIV в., привлечени както от престижа на този комплекс, така и от намиращите се в него свети мощи и царски погребения. Намерените накити се отличават с високо техническо изпълнение, а някои от тях отразяват модните тенденции както на епохата, така и на други водещи златарски центрове - Константинопол, Дубровник, Венеция и т. н., с които Търновското царство е поддържало широки търговски контакти през цялата история от своето съществуване.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Георгиева, С. Накити и части от тъкани от Двореца на Царевец. Царевград Търнов. 2. С., 1974, с. 398, обр. 4.; Койчева, К. Средновековният некропол на Габрово. В: Приноси към българската археология, С., 1992, с. 266, обр. 3_{3,6}.

² Корзухина, Г. Ф. Русские клады, М-Л, 1954, с. 128, т. XI, VIII-14. Наречени са така от цитирания автор, откъдето повече от 30 години те бяха приемани като такива. Датировката им е край на XII-средата на XIII в. по автора.

³ Известно сходство намират в токи от Новгород. Вж. Колчин, Б., В. Янин, С. Ямщиков. Древний Новгород, М., 1985, с. 86, обр. 161.

⁴ Седова, М. С. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв), М., 1981, рис. 14_{1,4,5}. Авторката ги датира в рамките на XII-XIV в.

⁵ Вълв, В. Новите разкопки на църквата "Св. Четиридесет мъченици" във В. Търново. - А. XIV, 1974, кн. 2, с. 44, обр. 11.

⁶ Подобни закопчалки имат някои обици и наушници в известни руски съкровища. Вж. Корзухина, Г. Ф. Цит. съч., с. 116, т. XXXVI-8.

⁷ Георгиева, С., Р. Пешева. Средновековен български некропол край гр. Ловеч. - ИАИ, XX, с. 516, обр. 39; Бъчваров, Ив. Янтренските некрополи, В. Търново, 1993, с. 23, т. VII.

⁸ Сръбските и дубровнишките златари получили правото да работят с чисто сребро и позлата едва в 1327 г., което може да е валидно и за българските. Вж. Ковачевич, Й. Средновековна ношна балканских словена, Б., 1953, с. 139.

⁹ Такива наушници има открити на Царевец - сектор XXXIX, както в с. Градница, Габровско, сведенията за което дължим на К. Койчева. Откритите в съседни страни са сребърни. Вж. Корзухина, Г. Ф. Цит. съч., с. 141, т. I X-1,2; Радойкович, Б. Накит код Срба, Б., 1969, обр. 68, като приликата им с търновските е пълна; Popescu, M. Podoabe medievale in Tarile Romane, B., 1970, cat. 14, fig. 4. От всички тези находки се вижда, че този тип се появява в началните десетилетия на XIII в., но е особено популярен през XIV в.

¹⁰ Инв. № 775 на НАМ - София.

¹¹ Бобчева, Л. Некропол от XIII-XIV век в Калиакра. - ИНМВ, XIV, В., 1978, с. 156, с. XVI-348; Седова, М. В. Цит. съч., с. 16, рис. 3_{1,2}; Spinel, V. Moldava in the 11th-14th centuries, B., 1986, FIG. - 22₃₁₋₃₃.

¹² Popescu, M. Op. cit., p. 64. № 127.

¹³ Вълв, В. Цит. съч., 44-46; Сотиров, Ив. Проблемът за Калояновия пръстен и неговия притежател. - ГНАМ, VIII, 1992, с. 349.

¹⁴ Георгиева, С., Д. Бучински. Старото златарство във Враца, С., 1959, с. 22; Ковачевич, Й. Цит. съч., с. 161; Popescu, M. Op. cit., p. 29, FIG. 21.

¹⁵ Седова, М. В. Цит. съч., с. 137, рис. 52-53.

¹⁶ Пак там, 138-139, рис. 52; Георгиева, С., Д. Бучински. Цит. съч., с. 22; Ковачевич, Й. Цит. съч., с. 139.

¹⁷ Ковачевич, Й. Цит. съч., с. 139.

¹⁸ Пак там, с. 158.

¹⁹ Колчин, Б., В. Янин, С. Ямщиков. Цит. съч., с. 66, обр. 105; Радойкович, Б. Цит. съч., с. 195; Popescu, M. Op. cit., cat. 28; Dalton, O. M. British museum. Franks Bequest Catalogue of the Finger Rings, London, 1912, pl. XVI-1006, 1007.

²⁰ Подобен златен пръстен с т. 6,30 гр. е открит в некропола на църквата от Юрд. Господинов през 1914 г.; Георгиева, С., Р. Пешева. Цит. съч., обр. 40; Радойкович, Б. Цит. съч., 57-58; Diaconu, P., S. Bdraschi Pascuil Soare, II, B., 1977, p. 121, FIG. 96₁₃.

²¹ Подобни пръстени от Средновековието публикуват: Седова, М. В. Цит. съч., с. 128, обр. 49₁₉; Радойкович, Б. Цит. съч., обр. 116; Георгиева, С., Д. Бучински. Цит. съч., с. 23, т. XIX-3,4.

²² Подобен пръстен е открит в некропол по поречието на р. Лева. Вж. Георгиева, С., Д. Бучински. Цит. съч., с. 111, т. XVIII-7; Станчева, М., В. Писарова. Колекция от пръстени в музея за история на София, Сердика, 2, С., 1989, с. 107, обр. 10-д; Радойкович, Б. Цит. съч., с. 43.

²³ Този тип гривни били широко разпространени през XIII в. както в страната, така и в

съседни държави. Първите гривни от некропола на църквата са намерени при разкопки в 1940 г. Инв. № 4374 на НАМ-София. Цит. съч., с. 97, рис. 34₁₂, като авторката ги поставя в по-големи хронологически рамки средата на XIII-средата на XIV в.

²⁴ Поради липсата на възможност да бъдат обработени по-рано тези материали, в предишна наша публикация Златарството в Търновград. В: Културата на средновековния Търновград, С., 1985, с. 86, приехме безрезервно казаното от Ат. Попов мнение в Търновската "Велика лавра". - ИБИД, XXXIII, 1980, с. 85, което се оказва погрешно.

THE DECORATIONS FROM THE BURIALS IN THE GREAT LAVRA MONASTERY AND FORTY HOLY MARTYRS CHURCH (Summary)

Maria Dolmova

Various jewellery have been found during the excavations in the necropolis of the church and the monastery complex. They have been made in different time and working shops. They are distinguished for their high technical and artistic qualities. Some of them represent the fashional trends of the epoch and others - the traditionas of the leading goldsmith centres Constantinopole, Thessaloniki, Dubrovnik.

Their general review is a contribution to the following research of the culture and art of the capital Turnovo.

Translated by Yanka Serafimova

ПРОИЗВОДСТВО НА СТРОИТЕЛНА КЕРАМИКА В ТЪРНОВО ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА XII ВЕК

МИРКО РОБОВ

Археологическите проучвания в Търново като цяло, проведени в продължение на десетилетия на хълмовете Царевец и Трапезица, в техните подножия по двата бряга на Янтра, а също и в западното подножие на Момина крепост, ясно свидетелстват, че още през XII век градът функционира вече като пълноценен организъм с територия, а вероятно и население в очертаните рамки на неговия по-сетнешен столичен период (XII-XIV век).

Нуждите не само на града, но най-вече ежедневните потребности на неговите обитатели са основната предпоставка за възникване и развитие на един широк кръг от производствени дейности, очертан в резултатите на досегашните археологически проучвания, а също засвидетелстван в някои писмени източници от този период. От основно значение е било тяхното суровинно обезпечаване, така както и наличието на технологична традиция или формирането и усъвършенстването на определени технологични умения до степен осигуряваща качествено задоволяване на развиващия се мащабен градски пазар.

Придобитите данни на досегашния етап на проучванията сочат наличието на една широка гама от производствени дейности, но най-категорични и сравнително точни резултати свидетелстват за организирането и развитието на производство на битова и строителна керамика. И това е напълно логично, защото тази продукция е най-тясно свързана с ежедневието на населението както в самия град, така също и в чертите на неговата близка околност. Значителна е била нуждата от строителна керамика, а също и от елементи на керамопластичната украса, предвид предприетото широко църковно и представително светско строителство.

Съвкупността от тези предпоставки, а също в определяща степен и общата суровинна и технологична база като условия за организиране на производство показват в източното подножие на хълма Трапезица, че в рамките на един производствен комплекс, а също и в хронологичен порядък без прекъсване, в последователност се организира производство на кухненска и сграфито керамика, а след това и на строителна керамика за нуждите на изграждащия се тук храм "Св. Димитър". Подходящата даденост, като наличието на суровини и определени производствени условия, както и на широк, стабилен и гарантиран пазар, при това в непосредствена близост, са извикали на живот последователно

тези две сходни производства.

Самият комплекс възниква в предстоличния период на Търново в близост до голямо находище на висококачествена глина, от една страна, а от друга - недалеч от река Янтра. От своя страна поречието на реката е осигурявало постоянно въздушно течение. Безспорно, оформеният вече пазар е гарантирал рентабилността на въпросното производство в големия вече град.¹ Установената тук производствена технология е идентична с познатата ни от проучванията на хълма Царевец, както и в неговото източно подножие.

Установеният производствен комплекс, предшества изграждането на църквата "Св. Димитър" и на манастира около нея, е от съществено значение не само относно характера на това производство, като предпоставки, технология, занаятчийски и художествени умения и др., но също и относно структурата на стопанския облик на тази част от градското подножие още в предстоличния период на Търново.

В края на XII век производственият процес бил преустановен. Тъкмо на мястото, където е функционирал производственият комплекс, започнало изграждането на църквата "Св. Димитър", а малко по-късно и на голям манастир около нея. Невъзможното съвместяване на манастира с керамичното производство тук е очевидно основната причина за спирането на тази несъмнено рентабилна дейност или по-скоро за преместването на комплекса на друго подходящо за функционирането му място в подножието на вече столичния град.

Създаването на самата тухларска работилница, която всъщност е предметът на настоящото съобщение, е наложено от възникналите на място нужди от строителна керамика и вероятно елементи на керамопластична украса за новостроящия се храм на Асеновци. Именно тази църква е първият значим представител на зараждащата се Търновска архитектурна школа и носител на всички ония елементи на художествен колорит, определени като "живописен стил" в архитектурата.

Самата работилница за строителна керамика е разкрита при проучването на източното крило на манастира и установените резултати са от съществено значение в няколко посоки.

Важно е нейното датиращо значение по отношение на църквата "Св. Димитър" поради установената в резултат на проучванията пряка връзка на самата тухларска работилница със задоволяване нуждите от строителна керамика тъкмо при нейното изграждане.²

Самото функциониране на керамичната работилница непосредствено до църковния строеж свидетелства и за начина на организация при подготовката и осигуряването на определен специфичен строителен материал. Такава е била вероятно строителната практика³ и на други места в столичния град.

Важен момент в проучването на тухларската работилница северно от църквата "Св. Димитър" е установената керамична пещ, в която именно се е изпичала и самата продукция.⁴ Нейните размери, устройство и начин на

действие ясно свидетелстват за съхранената многовековна традиция в тухларството по нашите земи.

Разкритата пещ се намира в очертанията на голямата северна сграда на източното крило на манастира.⁵ Съоръжението е частично разрушено и затрупано, очевидно след приключването на строителните работи по храма, когато нуждата от него вече не е съществувала. Слой над него е от сбита, жълтеникава на цвят пръст, която след трамбоване е служела за под в приземието на манастирската сграда. Разкритият над пода слой, дебел около 0,40 м, изобилства със средновековна кухненска и сграфито керамика, а също и монети, сечени след 1204 г.⁶ Всичко това, а също и запазената на място в пещта продукция ясно и убедително свидетелстват за датировката на самото съоръжение, а също и на църковната постройка, за която са били предназначени.

Като съоръжение пещта е от типа на "полувкопаните".⁷ Под пода на помещението нейната основа е на дълбочина от 2,70 м. Формата ѝ е елипсовидна, с размери 3,40/3,12 м. Височината, до която са съхранени стените на пещта, е 2,30 м.

В надлъжната си ос пещта е ориентирана в посока югоизток-северозапад, като префурниумът с работната площадка пред него остават към югоизток.

Като устройство пещта следва принципа на познатите ни още от античността тухларски пещи, а също и на разкритите такива от времето на Първото българско царство.⁸ Сходството в устройството на тези производствени съоръжения е очевидно не само от установените за тях данни по нашите земи, но също и в един сравнително широк ареал на тяхното разпространение.⁹

Пещта до църквата "Св. Димитър" е оформена в два етажа, първият от които представлява горилната камера. Нейното предназначение е да провежда и да разпределя горещия въздух, който се подгръва до необходимата температура от огъня пред префурниума и чрез тягата, предизвикана от отвора в купола на пещта, преминава през подредената за изпичане продукция в горната камера.

Подът, подобно и при други известни ни тухларски пещи¹⁰, не е равен, а е оформен като корито. Самият той представлява отухлена до червено глина, наслоена обилно с дървесна пепел, в която има и въглени. Пепелта като продукт на изгарянето е попаднала вътре с тягата на нагорещения въздух, но в по-голямата си част както и въглените, най-вероятно и остатък от изгарянето на поддържащата конструкция на пещта при нейното първоначално изграждане дървен кофраж.

Дебелината както на пода, така и на стените на долната камера не е установена, тъй като пещта в основата си, както споменахме, попада дълбоко в терена.

Префурниумът е с приблизително кръгло сечение и се намира в югоизточната част на съоръжението. Той, както и куполът на горната камера, са получили своята форма след направата на дървен кофраж, върху който се е наслаждала глината до нейното окончателно втвърдяване след опалването на

пещта, когато и самият кофраж е изгарял.

В прехода към префурниума стената на пещта извива плавно и равномерно, като отворът в посока навътре постепенно се стеснява, добивайки форма на пресечен конус. Така префурниумът е с установени размери: ширина 1 м; височина 1,10 м; дълбочина 1,35 м. В стеснения участък към пещта височината на отвора става 0,70 м, а ширината му - 0,64 м. Основата е обилно наслоена с бяла дървесна пепел и въглини, което свидетелства за непосредствената близост с огнището и пътя на горещия въздух към пещта.

При самото изграждане на тухларската пещ са използвани различни похвати и средства. Така например северната стена на долната камера е изградена от вертикално положени кирпичи с размери 0,27/0,15 м. За спойка е използвана глина. Върху кирпичите е положена глинена замазка, дебела 0,01-0,02 м. Всъщност, разкрит е само един ред от този градеж, там където е опадала замазката. Той е разположен на ниво тъкмо под междинната сграда. В останалата част от стените на горилната камера друг кирпичен градеж не е установен, а вероятно не е употребен, а стените са направени плътно от глина.

В северната част на пещта преходът от стената към дъното е съвсем плавен, докато в северозападната ѝ част е оформен стъпаловидно.

От скарата, която е отделяла двата етажа на пещта, е запазен само малък участък в северната ѝ част. Дебелината е значителна - 0,23 м. Този факт, заедно със солидната конструкция, върху която е стъпвала скарата, ясно свидетелстват за голямото натоварване при зареждането на пещта с продукция за изпичане.

Малкият запазен фрагмент от скарата всъщност не съдържа допълнителни елементи, по които да съдим за нейното точно устройство, т. е. какви са били размерите и формата на отворите за преминаване на горещия въздух и каква е била тяхната гъстота и разпределение по цялата ѝ повърхност.

Всъщност ролята и характера на скарите, които са отделяли двете камери на керамичните пещи, са известни.¹¹ Разликата е не толкова във формата и количеството на отворите, колкото в начина на закрепване на самите скарите.

При тухларската пещ до църквата "Св. Димитър" за подпорна конструкция на скарата е служела система от четири аркирани, носещи ребра. Тяхната височина е 1 м, измерено от пода на пещта, а разстоянията между тях варират от 0,26 до 0,34 м. Между аркираните ребра и вдлъбнатото като корито дъно на пещта се получава широк елипсовиден канал, по който се движел горещият въздух от префурниума.

Три от ребрата са разрушени. По-цялостно е запазено най-северното от тях. По неговото устройство и по общия му вид съдим и за начина, по който са били направени и останалите три.

В двата ѝ края арката започва от стъпка с триъгълно напречно сечение. Заработени са в пода на пещта от глина, като тази форма им е предадена, за да се хоризонтира основата, върху която стъпва петата на арката, тъй като подът на горилната камера е наклонен. Височината на стъпката е 0,07-0,08 м. Между петата на арката и стената на горилната камера са изградени пилони от

хоризонтално положени кирпичи, за да се предаде допълнителна устойчивост на арката. Кирпичите са в три-четири реда, с височина от около 0,50 м и дължина 0,45 м. Споени са с глина с дебелина на фугата 0,02-0,03 м.

Аркираното ребро е с ширина от 0,40 м и дебелина от 0,38 м, която всъщност представлява дългата страна на отделния кирпич, така както са положени в градежа.

При изграждането на реброто кирпичите са поставени радиално, споени са с глина, след което върху градежа е положена глинена замазка с дебелина около 0,01 м.

От втората от юг арка е запазен западният пилон, стъпката и част от южното лице на градежа. При направата на този пилон, както всъщност и на места в пода и стените на горилната камера, са използвани каменни плочи, споени също с кал. Дебелината им тук е 0,06 м.

От останалите две арки са запазени единствено стъпките и част от подпиращите пилони, в които освен кирпичи са употребени също и каменни плочи. Под втората от юг арка на място в пода на пешта и в разрушенията на самата арка е запазена част от продукцията, силно обгоряла и деформирана - несъмнено брак, останал непочистен очевидно от последното зареждане на пешта. Тухлите са с щемпеловани знаци - **†**, а също и буквите **А, В, Г**. Такива тухли са открити в руините на църквата "Св. Димитър" при проучванията още в началото на 70-те години.¹²

Кръглият план на пешта и самото ѝ оформление до височината, на която е запазена, ясно свидетелстват за съществуващото куполно покритие на горната ѝ камера. Това е камерата, в която е била подреждана предназначенията за изпичане продукция. Горещият въздух от огнището е преминавал от префурниума към долната камера, след което равномерно се е разпределял през отворите на междинната скара. Добрата тяга се е получавала в резултат на отток на въздуха през отворстие в горната част на купола. След достигането на необходимата температура в пешта отворът е бил запушван, а огънят - спиран, след което продукцията е продължавала да се изпича равномерно. Бавното и равномерно изстиване на пешта е било постигано не само чрез нейните дебели стени и масивна вътрешна конструкция, но също и чрез термичния ефект в резултат на вкопаването на основната част от обема ѝ.

Измерено от пода, горната камера на пешта до църквата "Св. Димитър" е запазена на височина от 2,30 м. Стената тук е с дебелина от 0,20-0,30 м, като по обясними причини е по-тънка от тази на долната камера.

Тухли, като упоменатата по-горе бракувана продукция, установена в пешта, са открити и описани за пръв път при разкопките на църквата "Св. Димитър", проведени в началото на 70-те години под ръководството на доц. Я. Николова. Всъщност на отделни екземпляри от тази продукция очевидно е попаднал още М. Москов в организираните и проведени от него първи проучвания на паметника през 1906 г.¹³, но не им е обърнал необходимото внимание, поради което останали неупоменати при обнародването на резултатите. Това е така,

защото тухли с щемпеловани на тях знаци са преупотребени в осъществяването по-късно от Т. Николов частично укрепване на градежите на църквата.

Тухлите с щемпеловани знаци, употребени в изграждането и оформлението на църквата, са направени от почти еднакво глинено тесто. Глината е неутаявана предварително, общо взето е чиста от примеси, а структурата ѝ е ситнозърнеста.¹⁴ Тестото е примесено с по-дребна и по-едра слама, която обаче не е добре омесена в глината.

По форма, а също и по технология на тяхната изработка тухлите със знаци не се отличават съществено от тухлите без знаци, използвани също в строежа на църквата, които без съмнение са били произвеждани от същата тухларска работилница.

Формуването на продукцията е ставало само в рамкови калъпи (без дъно), след освобождаването на които съхненето на глината е продължавало върху опесъчена подложка.

Нанасянето на знаци върху част от тухлите е ставало с предварително направени щемпели. Те се впили сравнително дълбоко - 0,006-0,007 м - след изваждането на тухлата от рамковия калъп тя не е била обръщана.

Тухлите със знаци, открити в насипите от разрушенията на църквата "Св. Димитър", а също и запазените такива на място, които са преупотребени при направата на подовата настилка на другата, разкрита по-късно църква¹⁵, непосредствено южно от "Св. Димитър", нямат полепнал хоросан нито по широките плоскости, нито по околостъпните им тесни стени. Липсват и запълвания с хоросан и в гнездата на самите връзани знаци. Това очевидно свидетелства, че въпросната продукция не е била предназначена за градежа на самата църква, а с определено друга функция при нейното оформление.

Установените данни сочат, че тази функция несъмнено е самото подово покритие на църквата "Св. Димитър", като след нейното разрушаване и изоставяне материалът е бил пренесен и употребен със същото предназначение в съседната от юг по-късна църква. Това всъщност в значителна степен обяснява и факта, че *in situ* в тухларската пещ, несъмнено от последното ѝ зареждане, се установи продукцията тъкмо с въпросните щемпеловани знаци, предназначена за довършителните работи в оформлението на интериора на самата църковна постройка.

Пещта за строителна керамика до църквата "Св. Димитър" е единствената установена досега в чертите на средновековно Търново (XII-XIV в.). Въпреки и полуразрушена, тя дава значителна информация по отношение на своето устройство, както и на самия технологичен цикъл; по отношение на конкретното си предназначение (строежа на църквата "Св. Димитър") и ясната хронологична рамка, в която е изградена и е действала. Очевидна е приемствеността в устройството и технологията с тухларската традиция в един доста широк хронологичен период.¹⁶

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Робов, М.** Новите проучвания в западното подножие на хълма Момина крепост във Велико Търново. ИИМВТ, IX, 1993, с. 145.

² На място в пещта е намерена част от продукцията, останала като брак след последното зареждане на съоръжението - тухли с щемпеловани знаци, откривани в руините на църквата "Св. Димитър", както и друга църква, непосредствено южно от нея, която е градена със строителни материали, взети от разрушенията на средновековния храм. Вж.: **Квинто, Л.** Средновековни тухли с клейма и знаци от църквата "Св. Димитър" във Велико Търново, Археология, 1978, 2, 40-57; **Робов, М.** Знаци върху тухли от църквата "Св. Димитър Солунски" във Велико Търново, Археология, 1983, 3, 53-61.

³ Установената ситуация при строителството на църквата "Св. Димитър" в Търново е напълно идентична, а и по време синхронна с изграждането на средновековен храм и организацията на производството на строителна керамика тъкмо за неговите нужди в Смоленск. Вж.: **Раппорт, П.** Из истории строительного производства в древней Руси, Зограф, Часопис за средновековни уметност, 13, Београд, 1982, 49-50.

⁴ **Николова, Я., М. Робов.** Разкопки на манастирския комплекс при църквата "Св. Димитър" във Велико Търново. Археологически открития и разкопки през 1984 година, Сливен, 1985, с. 211.

⁵ Манастирът при църквата "Св. Димитър" е един от най-значимите култови комплекси, разкрити в чертите на средновековно Търново. Вж.: **Николова, Я.** Църквата "Св. Димитър" и въстанието от 1185 г. Културата на средновековния Търнов, С., 1985, с. 16. Самият манастир се състои от три крила - южно, западно и източно, като последните две затварят голям вътрешен двор северно от църквата.

⁶ **Дочев, К.** Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в., В. Търново, 1992, 26-39.

⁷ **Султов, Б.** Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха, Археология, IX, 1969, 4, с. 14.

⁸ **Рашенов, А.** Пещ за глинени изделия в Мадара. Мадара, Разкопки и проучвания, кн. II, С., 1936, 25-29.

⁹ **Раппорт, А.** Пос. съч., 49-52.

¹⁰ Пак там, с. 50.

¹¹ **Султов, Б.** Антични центрове за производство на художествена, битова и строителна керамика. Векове, 1979, 3, с. 25; **Тотев, К.** Керамични пещи в чашата на язовир "Виница" край Преслав. Археология, 1973, 4, с. 59.

¹² Разкопки на Я. Николова. Вж.: **Квинто, Л.** Пос. съч., с. 40.

¹³ **Москов, М.** Разкопките в черковите Св. Димитрий и Св. Четиридесет мъченици в Търново, В. Търново, 1912, 3-13.

¹⁴ **Квинто, Л.** Пос. съч., с. 43.

¹⁵ **Робов, М.** Знаци върху тухли ..., пос. съч., с. 53.

¹⁶ **Султов, Б.** Новооткрит ..., пос. съч., 12-16; От същия автор: Антични центрове ..., пос. съч., 15-16.

BUILDING POTTERY PRODUCTION IN TURNOVO
DURING THE SECOND HALF OF THE XII CENTURY
(Summary)

Mirko Robov

To the north of the "St. Dimiter" church in Turnovo, within the outlines of the eastern wing of the monastery (2,70 m under the wing) a big furnace for building pottery was found. It's structure and technological capacity follows the productional tradition, well-known from the Antiquity and the time of the First Bulgarian Kingdom, as well as from some models dating back to the same period from a wider geographical areal.

The furnace is two-storied. The grate is propped up with 4 gills like arcade. The preburnium is on the south-eastern side.

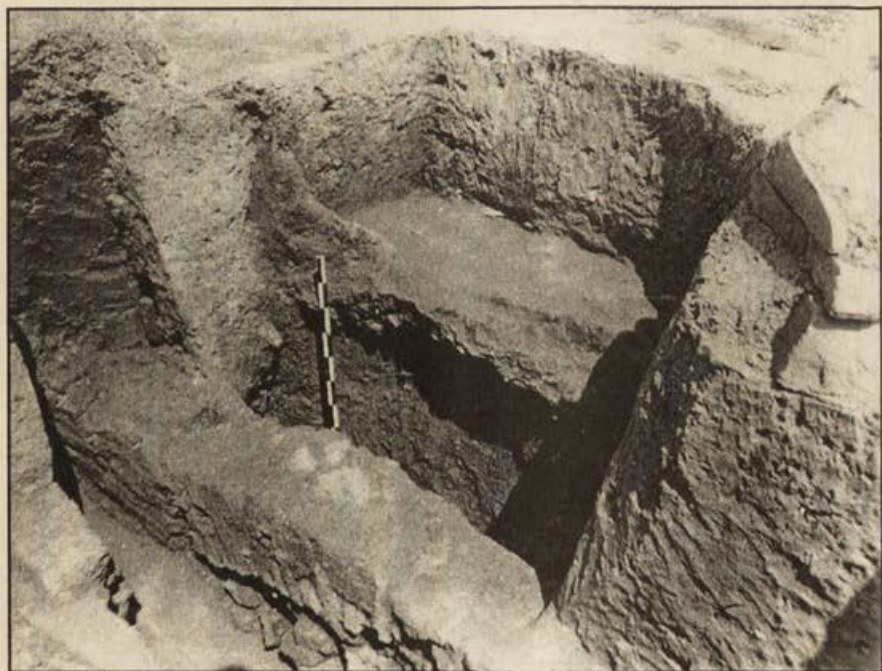
The ceramic production preserved "in situ" - bricks with stamps and different signs on them, shows that the equipment has been designed for the building of the church "St. Dimiter". The furnace, that has been found under a stratum with finds, dating back to the first half of the XIII c., has a great significance for the determining the period of existence of the temple, for the needs of which the furnace has been used.

Обр. 1. Общ изглед на пещта (към север)

Обр. 2. Общ изглед на пещта (към юг)

Обр. 3. Аркирано носещо ребро и фрагмент от междинната скара

Обр. 4. Пета на арката на третото ребро (към север)

Обр. 5. Префурниум

Обр. 6. Дефектна продукция в пещта (тухли с щемпеловани знаци)

Обр. 7. Тухла с щемпелован знак от църквата "Св. Димитър"

Обр. 8. Тухлен под на по-късната църква, южно от "Св. Димитър"

Обр. 9. Тухли с щемпеловани знаци от пода на по-късната църква

ХОТНИЦА ПРЕЗ СРЕДНОВЕКОВИЕТО

ЙОРДАН АЛЕКСИЕВ

Село Хотница се намира на около 17 км северозападно от Велико Търново, на пътя В. Търново - Павликени. Разположено е по долината на малката и буйна река Бохот. Плодородната почва, благоприятните условия и умереният

Обр. 1. Скица на землището на с. Хотница.

континентален климат са добра предпоставка за интензивен живот през всички исторически епохи, оставили значителни следи от неолита до Средновековието.

Останки от ранновизантийски крепости. Регистрирани са в м. "Чуката" и "Калето", две възвишения западно от района на Водопада. Там личат останки от крепостни стени, порти и кули. По повърхността се намират фрагменти от характерната за епохата сиво-черна керамика с едри пясъчни зърна в глинено тесто, профилиран ръб на устието и канелирани дръжки, както и части от амбалажна керамика - амфори с гребенчат орнамент и канелюри (и керамиката и градежите имат пълни аналогии с ранновизантийските материали от

Търново). И двете крепости са използвани през Второто българско царство, за което свидетелства намерената обикновена и сграфито керамика. На Калето личат останки от хоросанови зидове, които биха могли да принадлежат на средновековна църква.

Средновековни селища са няколко: ранносредновековно селище и грънчарски пеши от IX-X в. в м. "Барата"¹, в м. "До село"²; източно от пещерата, в м. "Калиманица", в м. "Караорман", няколко малки селища, разпръснати по долината на р. Бохот (по възвишенията на левия бряг), от които най-голямо е в м. "Каманърлъка", средновековната църква в м. "Каябунар".³

В м. Мечата дупка, на левия бряг на малко поточе (със сезонни води) се разкриха 5 вкопани в скалата ями на пеши с крушовидна форма. Общият обем на петте пеши е 2,72 м³. Ако приемем, че при зареждането на пещите е спазвана обичайната практика на съотношение руда-дървени въглища 1:1, то е било необходимо около 1,36 м³ руда.

Пещите имат най-близки паралели тези от средновековния град Червен.⁴ Западно от тях, при обхождане на терена се откриха голямо количество некови (крици) - около 1000 кг. На нековите от Хотница, Великата лавра и Царевец бяха направени анализи, които дадоха много близки показатели. Най-вероятно този център е задоволявал напълно необходимостта от сурово желязо на средновековните селища в Хотница, а голяма част от продукцията му и нуждите на столицата. Този център е най-близко до средновековното селище в м. "Източно от пещерата".

РАННОСРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ В М. "БАРАТА" (Грънчарски пеши и жилища - полуземлянки от IX-X в.)

При спасителни разкопки в м. "Барата" на 1,5 км източно от с. Хотница (и около 1 км от средновековното селище в м. "До село") през 1973-1974 г. бяха разкрити две двуетажни пеши за изпичане на съдове и жилища - полуземлянки.⁵

Пеш № 1. Горната камера, където са подреждани съдовете за изпичане, има елипсовидна форма, ориентирана запад-изток. Запазена е на височина 0,35 м от скарата, която има 14 отвора-канали с диам. 0,05-0,06 м. Размерите на горната камера при скарата са 0,86/0,83 м, като най-големите размери са на 0,15 м над скарата - 0,96/0,85 м. Дебелината на скарата е 0,12-0,15 м, а на стените 0,06-0,08 м. Долният етаж-огнище е изцяло вкопан в здравата почва (жълтеникава глина) и има сплескана сферична форма с размери 1,08/0,98 м и височина 0,46 м. Огнището бе запълнено с дребни въглени и дървесна пепел. Входът на огнището е от запад и има размери: шир. 0,53 м и вис. 0,43 м. Площадката пред пещта е с неправилна крушовидна форма.

Пеш № 2. Отстон на 12 м югоизточно от първата. Горната камера е с неправилна елипсовидна форма, ориентирана югозапад-североизток и има размери 1,15/1,10 м. Запазена е на височина 0,56 м от скарата, която има 13 отвора-канали във формата на петогълници или шестогълници с размери 0,07-0,09 м. Дебелината на скарата е 0,20-0,25 м. Тя не е засводена, а лежи

като равна плоча върху изсечените стени на долния етаж-огнище. Има крушовидна форма - по-тясна към входа и разширена навътре. Огнището е вкопано изцяло в здравата почва, като при входа изсичането и по-грижливо, а навътре по-грубо и по-неравно. Входът има овална форма с размери: шир. 0,55 м и вис. 0,46 м. Обмазан е с дебел пласт от глина. Подът на огнището е отухлен от продължителното опалване и високата температура. Размери на огнището: дълж. 1,26 м, ширина 1,39 м. Площадката пред пещта има неправилна крушовидна форма с размери: най-голяма дълж. 2,30 м и най-голяма ширина 1,56 м.

Двете пещи от с. Барата при с. Хотница спадат към типа двуетажни пещи със свободна скара (нямат подпорен стълб - б. м. Й. Ал.), най-опростен в конструктивно отношение.⁶ Като най-близък паралел на пещите можем да посочим разкритата пещ от IX-X в. при античния керамичен център в м. "Каябунар" ("Извора").⁷ Подобно е устройството и на пещите в м. Асардере, при които горният етаж е бил засводен, а на свода е оставен голям отвор, през който са нареждани съдовете за изпичане.⁸ С подобни малки размери са и пещите за изпичане на съдовете в чашата на язовир "Виница" край Преслав⁹, селището Джежови лозя, с Попина, Силистренско¹⁰, с. Вълчедръм и др.

Керамиката от пещите е средновековна (IX-X в.). Тя е представена от известните две групи ранносредновековна керамика: 1) керамика с по-едри пясъчни зърна в глиненото тесто, по-дебели стени и врязана линейна украса в различни варианти 2) без силикатни примеси, с масленосив цвят и излъскани ивици. Запазените по-големи фрагменти от керамиката от втората група принадлежат на кани, стомни и котли, които имат вътрешни дръжки (уши). Върху дъната личи пясъчната подсипка върху гърнчарския кръг или релефни печати, които се срещат по-често при съдовете от втората група.¹¹

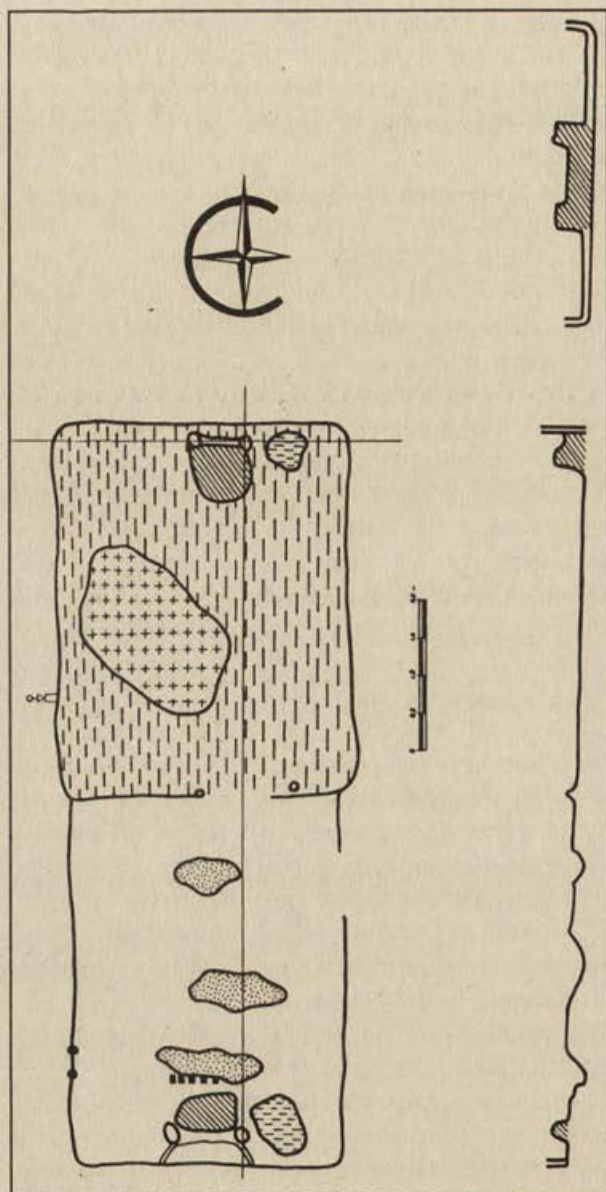
Изпичането на керамиката от двете групи е ставало в едни и същи пещи, но при различен режим и начин на опалване. Цветът на готовата продукция зависи от температурата, от начина на опалването и от наличните в глината неорганични вещества, които за разлика от органичните не изгарят, а действат винаги оцветително.¹²

Близко до пещите бяха разкрити останки от жилища-полуземлянки.¹³

Жилище № 1. Вкопано в здравата почва (жълтеникава глина) на 0,60 м. Размери: 4,30/4,20 м. В северната част бе разкрита купчина камъни, а след тяхното разчистване - печка, оградена с дребни и средноголеми камъни (размери на печката: 1,10/0,84). При почистването пред печката се разкриха 8 дупки от колове с размери 0,12-0,15 м, които очертават неправилна елипса, големият диаметър на която е перпендикулярен на оста на печката. Размерите на елипсата са 3,60/1,80 м.

В жилището се намериха само отделни фрагменти от ранносредновековна керамика.

Жилище № 2. Вкопано на около 0,50 м в здравата почва. По-добре запазена е северната му част. Северната стена има дълж. 3,20 м, а запазените дължини

Обр. 2. Жилище от ранносредновековното селище в м. "Барата" при с. Хотница (планове и разреди)

с елипсовидна форма (размери 0,80-0,60 м). Жилището бе запълнено със сиво-черна, пепелива пръст, примесена с дървесна пепел и дървени въгленчета. В очертанието на жилището се откриха сравнително малко фрагменти от битова керамика.

на източната и западната са около 2,40 м. В източната част на жилището се разкри печка от дребни и средно-големи камъни, като по-добро е подреждането от южната страна. Печката има подковообразна форма (размери: 1,05/0,80 м). До южната страна на печката бе намерен прешлен за вретено, а пред нея - купчина от дребни въглени и пепел.

Жилище № 3. Вкопано в здравата почва на 1,35-0,80 м. Има правоъгълна форма, със заоблени ъгли. Ориентирано по дължина изток-запад. Има дълж. 3 м и ширина 1,80/2 м. Запълнено е с пепелявосива дребно-зърнеста пръст, дребни въгленчета и дървесна пепел. В очертанията на жилището се откриха малко фрагменти от ранносредновековна керамика от двата типа.

Жилище № 4. Вкопано в здравия терен на около 0,60-0,65 м. Има правоъгълна форма и размери: дълж. 3,15-3,20 м и ширина 2-2,20 м. В северната част се разкри отухления под на огнище

Жилище № 5. Вкопано в здравия терен на около 0,60 м. Има правоъгълна форма с размери: дълж. 3-3,10 м и ширина около 2 м. Ориентирано по дължина изток-запад. Жилището бе запълнено с пепелявосива, зърнеста пръст, примесена с дървесна пепел и дребни въглени. Откриха се малко фрагменти от битова керамика, една стрела.

Жилище № 6. Вкопано в здравата почва на 0,50 м. Приблизителни размери: на южната страна 2,10 м, на източната 2,60 м. В източната му част се разкри печка, изградена от средноголеми камъни. Има подковообразна форма (0,82/0,48 м). Около печката се разкри тънък слой от пепел и дребни въглени.

Жилище № 7. Вкопано в здравата почва на 0,46 м. Приблизителни размери: на южната страна 3 м, на източната 2,30 м. В южната и източната част на жилището, близо до стените, се разкриха две печки - първата върху подравнения под на жилището (размери 0,60/0,40 м), а втората (навярно останки от разрушена пещ) има под от глинена замазка (дебел 0,04-0,05 м) и размери 0,65/0,42 м. Пред нея има петно със сиво-чер цвят, слабо опалено, вероятно от изгребването на жарта от пещта. До нея се откри прешлен за вретено, а други два бяха открити в очертания на жилището. Те имат сплескана сферична форма, гладки стени и опушеночер цвят. Само един прешлен има врязани линейна украса и точки. В жилището се откри и обеща - незатворена халкичка от тънък меден тел с кръгло сечение (диам. на кръжилото - 0,10 м). Подобни обеща са намирани в голям брой средновековни некрополи IX-XI в., а така също в селища и градища от същата епоха.

Пред пещите се откриха: 1) три железни пластинки с правоъгълно сечение - едната леко подвита от едната страна, а другите две - заоблени. Другият край на трите пластинки е заострен. Те вероятно са свързани с грънчарското производство - за направата на врязаната линейна украса (единични линии) и ямички; 2) огниво, направено от желязна пластинка с правоъгълно сечение; 3) обеща-халкичка от тънък меден тел. Върху кръжилото има намотки от по-тънка медна тел.

Грънчарските пещи и жилищата-полуземлянки, разкрити в м. "Барата" при с. Хотница се отнасят към IX-X в. Керамиката от двете групи етнически се свързва: от първата група - със славяните, а от втората - с прабългарите.

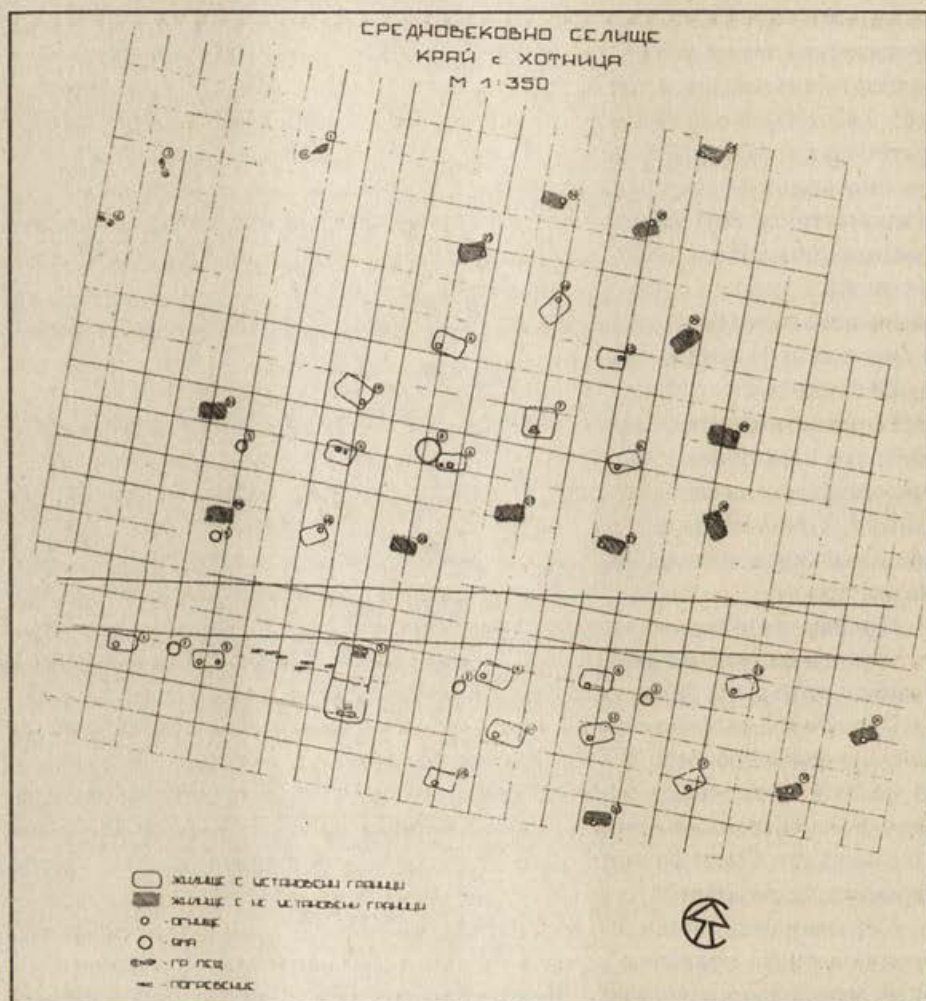
През IX-X в. завършва процесът на образуването на българската народност, който се засилва особено много след налагането на християнството. Керамиката от пещите и жилищата показва, че двата етноса, образуващи българската народност, съхраняват някои традиции в материалната си култура и конкретно в керамиката. Специфичните особености, които характеризират двете групи керамика, се запазват.¹⁴

Керамичните пещи от м. "Барата" при с. Хотница показват, че благоприятните природни условия - добра, пластична глина и обилна вода, били рационално използвани през Средновековието и че при с. Хотница е имало значителен керамичен център. Свидетелство за това е и разкритата ранносредновековна пещ при античния керамичен център в м. "Каябунар"

(Извора), където е налице и топографска приемственост.

СРЕДНОВЕКОВНО СЕЛИЩЕ ПРИ С. ХОТНИЦА (XIII-XIV в.) м. "ДО СЕЛО"

Средновековното селище се намира в м. "До село", източно от селото, като западната му част е засегната от новото строителство. Разположено е на равно място, със слаб наклон на север, недалече от р. Бохот, на около 10-12 дка площ. Най-напред материали от това селище бяха открити през 1970 г. при дълбока оран. Тогава се очертаха разрушенията на 9 жилища. Във и около тях се откриха фрагменти от средновековна керамика (обикновено сграфито), от

Обр. 3. Скица на разположението на жилищата и ямите от средновековното селище в м. "До село"

които по-късно бяха възстановени около 30 съда. През 1972 г. при изправяне на участък от пътя Велико Търново - Павликени новото трасе премина през южната част на селището. Разрушените при изкопните работи жилища и гробове бяха проучени и започнаха спасителни разкопки, които продължиха и през следващите години (1973 и 1974). Разкриха се 35 жилища, 6 ями и три гърнчарски пещи.¹⁵

Разкритите останки от жилища, ями и гърнчарски пещи, керамиката и останалият археологически материал дават възможност да се очертаят хронологическите рамки на живота в селището и стопанската дейност на неговите обитатели.

Средновековното селище е еднослойно. Най-ранната керамика в него се отнася към края на XII и началото на XIII в., а най-късната, заедно с една крупна находка от монети на цар Иван Шишман (1371-1393), към края на XIV в.

При проучването на селището се установи, че жилищата са изградени без предварителна планировка. Те са разположени едно от друго на 7-8 до 20-25 м. Некрополът се разкри в югозападната¹⁶, а гърнчарските пещи в северозападната част на селището. По-късно, при разрастване на селището, са построени жилища и в югозападната част, като някои от тях нарушават гробове от некропола.

Жилища. Всички жилища са наземни, вкопани на 0,30-0,40 м от сегашния терен. Конструкцията е от дървета с диам. 0,20-0,25 м, а стените са изградени от плет: тънки клонки с дебелина 0,02-0,03 м. Общата дебелина на стената със замазките е около 0,10-0,15 м.

Подът на жилищата е глинена замазка или трамбована глина. Всички жилища имат по едно или две огнища, разположени обикновено в някои от ъглите или близо до някоя от стените.¹⁷

Конструкцията на жилищата предполага лека покривна част - най-вероятно от слама или друга растителност.¹⁸

Жилищата са едноделни (само едно - № 5 е двуделно) обикновено с правоъгълен план. По-голяма част от тях са ориентирани по дължина изток-запад, понякога с малки отклонения на север или юг. Само 5 жилища са ориентирани в посока близка до север-юг. Жилищната площ е около 10-12 м² за най-малките и 16-20 за големите (само двуделното № 5 има 50 м²).

Жилище № 1. Ориентирано изток-запад, със слабо отклонение североизток-югозапад. Запазена е южната му част. Близо до южната стена се разкри огнище с правилна кръгла форма (диам. 0,65 м). Подът на огнището е глинена замазка, отухлена от продължително опалване. Около него се откриха дребни въглени и дървесна пепел. В очертанието на жилището се откриха много фрагменти от битова керамика - обикновено и сграфито, прешлен за вретено, натрошена стенна мазилка.

Размери: на южната стена (запазена цяла) - 3,90 м и запазени: на източната - 1,10 м, на западната - 2,30 м.

Приблизителни размери: 3,90 x 3 м.

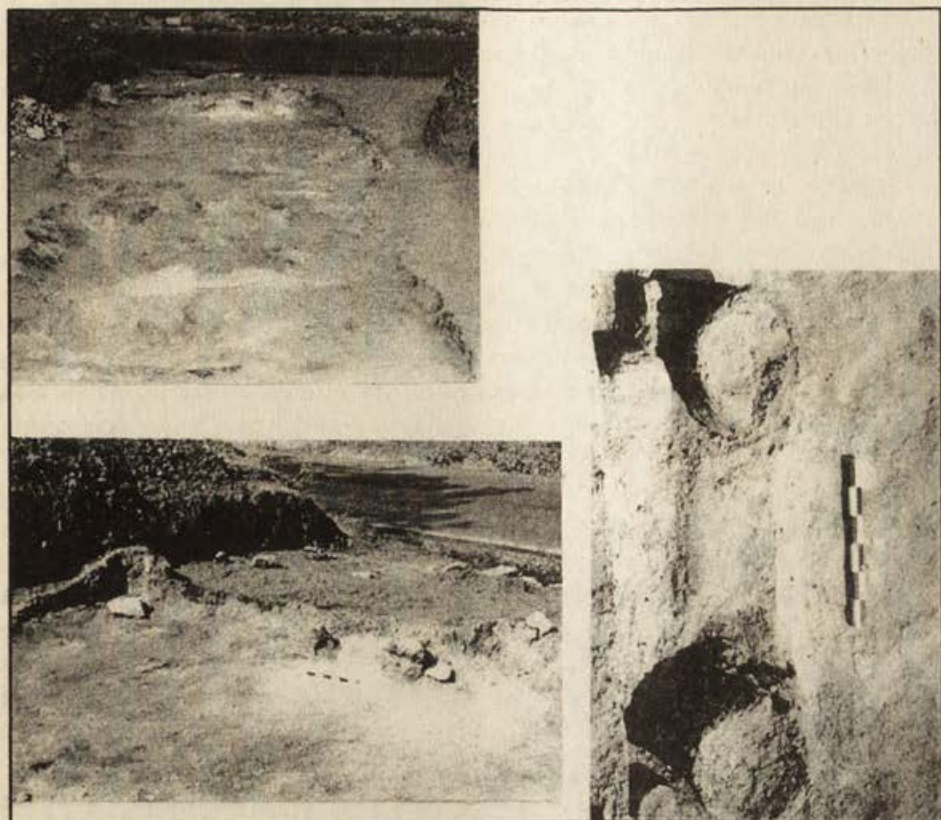
Жилище № 2. На 7,20 м източно от първото. Разкрита е южната му половина. Подът му е от трамбована глина. Разкриха се две огнища с кръгла форма - едното в западната част, а другото - в източната. В очертанията на жилището се откриха фрагменти от обикновена и сграфито керамика и натрошена стенна мазилка.

Размери: на южната стена (запазена цяла) - 3,70 м и запазени: източна - 1,20 м, западна - 2,35 м. Размери: 3,70 x 2,80 м.

Жилище № 3. По-добре запазена е южната му част. Подът е от глинена замазка с дебелин. 0,03-0,04 м. В южната част се разкриха две огнища (размери: 0,65 x 0,55 м; 0,90 x 0,80 м). Първото огнище има от запад глинена стеничка (дебел. 0,05-0,06 м), което ни дава основание да приемем, че става дума за битова пещ, а второто да е открито огнище. В очертанията на жилището се откриха фрагменти от обикновена и сграфито керамика, железни гвоздеи, дребни парчета железен шлак и натрошена стенна мазилка. Размери: 4,10 x 2,80-3 м.

Жилище № 4. Разкрита е малка част от пода на жилището - трамбована глина и огнище с неправилна кръгла форма (размери 0,70 x 0,50 м). В очертанията на жилището, установени по пласта от натрошена стенна мазилка, се откриха фрагменти от обикновена и сграфито керамика, 3 железни ножа, железен шлак и части от хромел в югоизточния му ъгъл. Размери: 4,40 x 3,10 м.

Жилище № 5. Най-добре запазено. Двуделно, ориентирано север - юг. В ъглите стените са запазени на височина до 0,35 м. Разделено на две равни части. В очертанията на жилището, по време на разкриването, се очерта слой от натрошена стенна мазилка (дебел. 0,20-0,30 м) След ѝ се разкри подът на жилището - на северното помещение глинена замазка, а на южното - трамбована глина. Входът на жилището е в източната част на южното помещение (ширина 0,80 м), а входът между двете помещения е в източната половина на преградната стена. Основание за входовете ни дават прекъснатите стени и гнездата на дървени греди. До северната и южната стена се разкриха по една двойка глинени стълбчета, като по-добре запазена е северната двойка. Двата стълба са на разстояние един от друг 1,05 м, имат правилна цилиндрична форма (диам. 0,20-0,22 м) и височина 0,22-0,24 м от пода на жилището). Горната част на стълбчетата завършва с коритообразни ями, дълбоки 0,06-0,07 м. Двата стълба са свързани с малко "прагче", което се издига над пода на 0,15 м. Пред двойката стълбове има по едно огнище (размери 0,85 x 0,80 м). Върху огнищата се разкри слой от чиста дървесна пепел. До десния стълб на северната двойка се откриха: изправена тънка каменна плоча, две остриета на ножове, глинени предмети, подобни на тежестите за стан (има форма на четиристенна пирамида със заоблен връх, но без отвор за прикачване). Двойката в южната страна е по-лошо запазена. Пред нея има огнище, а пред него коритообразна яма. До ямата личат овъглени гредички (с размери 0,06-0,07 x 0,03-0,04 м), наредени една до друга на разстояние 0,20 м. Близо до огнището се откри малка стомна, а в северозападния ъгъл на помещението голям еленов рог и части от други.

Обр. 4. Жилище № 5 а) общ вид, б) северната стена с двойката глинени "стълбове", в) двойката глинени "стълбове"

Жилище № 5 е имало продължителен живот. Най-напред то е било двуделно, като до северната и южната му стена са стояли двете двойки глинени стълбове. След това южното помещение навярно е изоставено: върху двойката стълбове е изградено ново огнище-пещ с подковообразна форма, оградено с добре подредени средно големи камъни. То има размери 0,90 x 0,82 м. Подът е от глинена замазка с дебелина 0,06-0,07 м, отухлена от продължително опалване. По-късно върху разрушената пещ е построена нова (на около 0,20-0,25 м над пода на първата). навярно при преустройството е използвано само първото (северно) помещение, а на мястото на южното е имало открит навес, под който е била пещка, обърната на север. В северозападния ъгъл на северното помещение се откриха 26 медни монети на Иван Шишман, увити в парче плат или платнена кесийка. Монетите са от два типа: а) монограм на царя и изправена лъвска фигура и б) монограм на царя и равнораменен кръст.¹⁹ Част от помещението е била застлана с рогозка, от която се разкриха следи в западната част на северното помещение.

Западната част на помещението е разрушила долните крайници на скелет, ориентиран запад-изток, положен по гръб. Около гръбначния стълб бяха открити две медни сферични копчета. Прорязването на гроба показва, че жилището е свързано с разширяване на селището на югозапад. Най-вероятно разрастването му се отнася към края на XIII - началото на XIV в.

Размери на жилището: дължина 10 м, ширина 4,85-5 м.

Жилище № 6. Запазена е западната му част. Подът е от трамбована глина. Близко до югозападния ъгъл се разкри огнище, което от запад има малка стеничка (размери на огнището 0,60 x 0,55 м); дебелина на стеничката - 0,06 м). Западно от него се разкри второ, по-малко (размери 0,50 x 0,40 м), оградено от изправени плочести камъни. То е по-слабо опалено и запълнено с чиста дървесна пепел. Би могло да се допусне, че огнището със стеничката е битова пещ, а второто открито огнище до пещта, където е събирана и дървесната пепел. Размери: на южната стена 3,20 м.

Северозападно от жилището се разкри голяма яма с неправилна форма, запълнена с дървесна пепел, животинки и птичи кости и фрагментирана керамика.

Жилище № 7. Разкри се южната му част. Подът е от трамбована глина. На

Обр. 5. Жилище № 8 а) общ вид на жилището с ямата, б) съдове върху пода на жилището

0,30 м от южната стена се разкри огнище, което има малка глинена стеничка (размери 0,35 x 0,30 м; дебелина на стеничката - 0,06 м). Върху пода на жилището се откри разпиляно зърно от пшеница, просо, лен, бакла, като на места пластът достигаше до десетина сантиметра дебелина.

Размери: на южната стена - 4,10 м; запазени: на източната - 2,30 м, на западната - 3,20 м. Размери: 4,30 x 3,10 м.

Жилище № 8. По-добре запазена е само западната част. По разрушенията могат да се установят приблизителните му размери. В

североизточния ъгъл се разкри огнище с неправилна форма.

Приблизителни размери: 4,30 x 3,10 м.

Източно от жилището се разкри яма с неправилна кръгла форма (диам. 1,60 м, дълбочина - 1,50 м), запълнена с пепелявосива пръст, парчета отухлена мазилка, едри животински и птичи кости, фрагменти от битова керамика, железни предмети: два ножа, два пробоя, счупени подкови.

Жилище № 9. По-добре запазена е северната му част. Подът е от трамбована глина. Близко до северозападния ъгъл се разкри огнище с правилна кръгла форма (диам. 0,70 м). В жилището се откриха два железни ножа за кожа и желязна губерка, което ни дава основание да го определим като "жилището на кожаря".

Размери 3,20 x 3,10 м.

Жилище № 10. По-добре запазена е южната половина. Подът му е от трамбована глина. Близко до югозападния ъгъл се разкри огнище с неправилна кръгла форма (размери 0,65 x 0,60 м). Размери: 3,40 x 3 м.

Жилище № 11. По-добре запазена е западната част на жилището. Подът е от глинена замазка (дебелина 0,03-0,04 м). До западната стена има огнище с неправилна кръгла форма (диам. 0,72 x 0,60 м). Близко до него се откри прешлен за вретено. Размери: 3,40 x 3 м.

Жилище № 12. По-добре запазена е северозападната му част. До западната стена се разкри огнище с правилна кръгла форма (диам. 0,65 м). В очертанията на жилището се откриха фрагменти от битова керамика - обикновена и сграфито. Размери: 4 x 3 м.

Жилище № 13. По-добре запазена е южната част на жилището. В очертанията му се откри значително количество битова керамика - обикновена и сграфито. Размери: 4,40 x 3,50 м.

Жилище № 14. По-добре запазена е северната част. Подът е от трамбована глина. В северозападния ъгъл се разкри огнище с неправилна кръгла форма (размери 0,65 x 0,57 м). Размери: 4 x 3,10 м.

Жилище № 15. Има малко по-издължен план и по-добре запазена северна част. В североизточния ъгъл се разкри огнище с правилна кръгла форма (диам. 0,65 м). Подът е от трамбована глина. Размери: 4,60 x 2,60 м.

Жилище № 16. По-добре запазена е източната част. Близко до северната стена се разкри огнище с правилна кръгла форма (диам. 0,58 м). Подът на жилището е глинена замазка (дебел. 0,03-0,04 м). Ориентирано север-юг, със слабо отклонение североизток-югозапад. Размери: 3,90 x 3 м.

Жилище № 17. По-добре запазена е северната част на жилището. Подът му е от трамбована глина. Близко до североизточния ъгъл се разкри огнище с неправилна кръгла форма (размери 0,65 x 0,54 м). Ориентирано е север-юг. Размери: 4,20 x 3,20 м.

Жилище № 19. По-добре запазена е източната половина на жилището. В средата се разкри огнище с правилна кръгла форма (диам. 0,65 м). Размери: 4,30 x 3,40 м.

Останалите жилища (от № 20 до № 35) са установени по техните

разрушения, предимно натрошена стенна мазилка и битова керамика: обикновена и сграфито. При описанието им даваме само приблизителните им размери.

Жилище № 20. Ориентирано изток-запад. Запазена малка част от пода и огнището в северозападния ъгъл. Размери 4,70 x 3,50 м (4,20 x 3 м).

Жилище № 21. Ориентирано изток-запад. Огнище в западната част и разкрита малка част от пода. Размери: 5,10 x 3,90 м (4,60 x 3,40 м).

Жилище № 22. Ориентирано изток-запад. Разкрити част от пода на жилището и огнище в югозападната му част. Размери: 4,60 x 3,90 м (4 x 3,40 м).

Жилище № 23. Ориентирано североизток-югозапад. Огнището е в югоизточния ъгъл. Размери 4,50 x 4 м (4 x 3,50 м).

Жилище № 24. Ориентирано югоизток-северозапад. Следи от огнище се разкриха в североизточния ъгъл. Размери: 4,90 x 3,70 м (4,40 x 3,20 м).

Жилище № 25. Ориентирано изток-запад. Следи от огнище се разкриха в югозападния ъгъл. Размери: 5,10 x 3,90 м (4,60 x 3,40 м).

Жилище № 26. Ориентирано изток-запад. Следи от огнище се разкриха в южната част на жилището. Размери 4,70 x 3,50 м (4,20 x 3 м).

Жилище № 27. Ориентирано югоизток-северозапад. Следи от огнище се разкриха в западната част на жилището. Размери: 4,80 x 3,90 м (4,30 x 3,40 м).

Жилище № 28. Ориентирано североизток-югозапад. Следи от огнище се разкриха в североизточния ъгъл. Размери: 4,50 x 3,50 м (4 x 3 м).

Жилище № 29. Ориентирано изток-запад. Следи от огнище се разкриха в североизточния ъгъл. Размери: 4,70 x 4,10 м (4,20 x 3,60 м).

Жилище № 30. Ориентирано север-юг. Следи от огнище се разкриха в северната му част. Размери: 4,70 x 4,50 м (4,20 x 4 м).

Жилище № 31. Ориентирано североизток-югозапад. Следи от огнище се разкриха в южната му част. Размери: 4,70 x 3,70 м (4,20 x 3,20).

Жилище № 32. Ориентирано североизток-югозапад. Следи от огнище се разкриха в средата на жилището. Размери: 4,90 x 3,70 м (4,50 x 3,20 м).

Жилище № 33. Ориентирано изток-запад. Следи от огнище се разкриха в южната му част. Размери: 4,80 x 3,50 м (4,30 x 3 м).

Жилище № 34. Ориентирано североизток-югозапад. Следи от огнището се разкриха в североизточната част на жилището. Размери: 4,60 x 3,70 м (4,10 x 3,20 м).

Жилище № 35. Ориентирано изток-запад. Следи от огнище се разкриха в югоизточния му ъгъл. Размери: 4,50 x 3,70 м (4 x 3,20 м).

ЯМИ. При проучването на средновековното селище се разкриха 6 ями. Те имат различна големина и са разположени на различно разстояние до жилищата. Имат обикновено правилна цилиндрична форма (долу са малко по-тесни), и достигат дълбочина до 1,20-1,50 м. Някои от тях навярно са обслужвали 3-4 и повече жилища. Всички ями са запълнени с дървесна пепел и дребни въглени, натрошена стенна мазилка, птичи и животински кости, фрагментирана керамика - обикновена и сграфито; остриета на железни ножове, пробои и

Б Е Л Е Ж К И

¹ **Алексиев, Й.** Грънчарски пеши и жилища-полуземлянки от IX-X в. край Хотница, Великотърновски окръг, Археология, XIX, 1977, 4, 55-60.

² **Алексиев, Й.** Средновековно поселение близ с. Хотница, Великотърновского округа, В: Rapports du III-e Congrès International d'Archeologie Slave, Bratislava, I, 1980, 5-13.

³ **Алексиев, Й.** Средновековна църква и некропол при с. Хотница, Великотърновски окръг, Археология, XXII, 1980, 44-55.

⁴ **Георгиев, Г. Ил.** Археологически денни за железодобива в Североизточна България през средните векове, Природа, IV, 1955, кн. 5, с. 67.

⁵ Първата пещ бе разкрита при дълбока оран. За нея бе съобщено от Иван Кокоров. След това бяха проведени спасителни разкопки под ръководството на автора с участието на Ив. Кокоров.

⁶ **Митова-Джонов, Д.** Пеши за керамика и керемиди от Нове, Археология, VIII, 1966, I, с. 39.

⁷ **Султов, Б.** Новооткрит керамичен център от римската и старобългарската епоха, Археология, XI, 1969, 4, 22-23, обр. 13.

⁸ **Милчев, Ат.** Археологически разкопки и проучвания в Асар дере-Плиска през 1959 год., ГСУ, ФИФ, I, III, 1960, 35-54, обр. 1, 4, 6 и 8; същият, Проучване на раннославянската култура в България и Плиска през последните двадесет години, Археология, VI, 1964, 3, с. 29. При пещите от Асар дере скалата лежи върху малки глинени стълбчета.

⁹ **Тотев, Т.** Керамични пеши в чашата на язовир Виница край Преслав, Археология, XV, 1973, 4, 59-60; същият, Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир Виница, ИНМШ, VI, 1973, с. 162 и сл., обр. 2 б. Според Т. Тотев горната камера е изграждана временно и е разрушавана при изваждането на съдовете след тяхното опалване.

¹⁰ **Въжарова, Ж.** Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI-XI в., С., 1965, с. 88 и сл., обр. 56.

¹¹ За знаците вж. **Рыбаков, Б. А.** Ремесло Древней Руси, М., 1948, с. 97 и 176; **Дончева-Петкова, Л.** Знаци върху археологически паметници от средновековна България (VII-X в.), С., 1980; **Аладжов, Ж.** Опит за определяне на знаците от прабългарските некрополи в структурно и хронологично отношение, В: Проблеми на прабългарската история и култура, С., 1989, 269-274; същият, Проучвания върху старобългарските знаци (В търсене на закономерности), В: Разкопки и проучвания, кн. XXII, С., 1991, 71-147.

¹² **Дончева-Петкова, Л.** Технология ..., с. 22.

¹³ По-подробно за жилището вж. **Димитров, Д. Ил.** Някои въпроси във връзка с изграждането на старобългарското масово жилище през VI-XI в. в Североизточна България, В: Архитектура на Първата и Втората българска държава, С., 1975, 212-245 и особено с. 216.

¹⁴ По този въпрос вж. **Артамонов, М. И.** Тюрко-болгары и славяне в Западном Причерноморье, В: Славяните и Средиземноморският свят ..., с. 270.

¹⁵ Предварително съобщение за резултатите от проучването на средновековното селище бе прочетено на III международен конгрес по славянска археология в Братислава през 1975 г. Вж. **Алексиев, Й.** Средновековно поселение близ с. Хотница, Великотърновского округа.

¹⁶ По-голямата част от некропола остава под съвременните постройки на селото и частни дворове. Непосредствено до жилища № 1 и 2 и разкритите южно от тях гробове в частен двор, по сведения на собственика, при оран се достигнало до хоросанови зидове. Това ми дава основание да допусна, че там би могла да бъде и църквата на селището, а в близост до

нея да се е намирал и некрополът.

¹⁷ Споделям мнението на П. А. Раппорт, че в много случаи е трудно да се разграничи огнището от долната част на пеща. По въпроса вж. **Раппорт, П. А.** Древнорусское жилище, СИИ, Е₁₋₃₂, Л., 1975, с. 40, бел. 70.

При проучването на селището наред с безспорно разкритите останки от пещи и огнища се откриват и подове, които трудно могат да се определят. Пещта или огнището обикновено са разположени в ъглите на стената срещу входа. Подобно разположение установява и П. А. Раппорт, Древнорусское жилище народов Восточной Европы, М., 1975, с. 135.

¹⁸ **Чангова, Й.** Средновековното селище над тракийския град Севтополис (XII-XIV), С., 1972, с. 35; **Гатев, П.** Средновековно селище и некропол от XII в. край с. Ковачево, Пазарджишки окръг, С., 1985, РП, XII, с. 11.

¹⁹ **Мушмов, Н.** Монетите и печатите на българските царе, С., 1924, 144-146, табл. IV и 146-149, табл. V; **Дочев, К.** Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в., В. Търново, 1992, с. 237 (табл. XXXVI, тип III, плоски ядра и с. 239 табл. XXXVIII - първо и второ билоново монетосечене.

HOTHITZA DURING THE MIDDLE AGES (Summary)

Yordan Alexiev

The results from the investigation of the early medieval sites are treated in the study. Great attention is paid to the already investigated medieval settlement in the locality "Doselo" (on the east of the present day village). Treated in detail are the planning of the settlement and the unearthed dwellings (the plan - by the author, the graphic reconstruction - by architect Th. Theofilov).

The medieval settlement in the "Doselo" locality is one few archeologically sites near the capital Turnov from the period of the Second Bulgarian kingdom.

Translated by Yanka Serafimova

МОЛИВДОВУЛ НА НИКЕЙСКИЯ ИМПЕРАТОР ТЕОДОР I ЛАСКАРИС

ХРИСТО ХАРИТОНОВ

През 1998 г. Историческият музей във Велико Търново направи откупка на византийски моливдовул, заведен във фонда на музея под инвентарен номер 4166 М.¹ Той предизвиква оправдан интерес за сфрагистиката. Не е проучван и не е публикуван.

Лицевата страна на печата представя владетел, прав, фронтално на зрителното поле. Овенчан е със стема с препендулии. Чертите на лицето са

Обр. 1. Моливдовул на Теодор I Ласкарис (1204-1222). Лицева страна. Исторически музей - Велико Търново, инв. №4166 М. Снимка: М. Христова

Обр. 2. Лицева страна на моливдовула. Рис. Хр. Харитонов

неясни и най-вероятно не са моделирани. С брада е, която отпред е подчертано раздвоена. Облечен е в дивитисион с маниакион, украсен с бисери и наметнат с хламида. В дясната си ръка държи лабарум на дълга дръжка, опрян на земята и стигащ на височина до нивото на очите. В лявата ръка - кълбо с двоен патриаршески кръст, украсен с бисери.

От двете страни на фигурата са разположени по един няколкоредов надпис. Някои от буквите на надписа откъм лявата ръка не се разчитат поради общото изместване на отпечатъка. При това състояние надписа добива следното изражение, като в пунктир са предадени възстановените букви:

ΘΕ
 Ο
 ΔΩ
 ΡΟC
 ΔΕC
 ΠΟ
 ΤΗC

Ο
 ΚΟΜ
 ΔΑC
 ΚΑ
 ΟΗC

Сходен надпис носят един тип билонови скифати на Теодор I Ласкарис (1204-1222).² Той гласи:

ΘΕΟΔΩΡΟC ΔΕCΠΟΤΗC ΚΟΜΝΗΝΟC Ο ΛΑCΚΑΡΗC

Според проф. д. ист. н. Йорданка Юркова надписа се изразява по следния начин:³

ΘΕΟ
 ΔΩ
 ΡΟC
 ΔΕC
 ΠΟ
 ΤΗC

ΚΟ
 ΜΗ
 ΝΟC
 ΛΑC
 ΚΑ
 ΡΗC

Всички изобразени сюжетни елементи са обкръжени в зрънчест кръг. В някои места той се слива до степента на плътен кръг, целият изместен към лявата хералдическа страна.

Другата страна на моливдовула представя правата фигура на Иисус Христос. В нимба има украса от бисерни зърна. Облечен е в туника и с мантия. Стъпил

Обр. 3. Моливдовул на Теодор I Ласкарис (1204-1222). Обратна страна. Исторически музей - Велико Търново, инв. №4166 М. Снимка: М. Христова

Обр. 4. Обратна страна на моливдовула. Рис. Хр. Харитонов

е върху супедион. Дясната ръка е прегъната в лакътя и е отпред на нивото на гърдите, навярно в благославяща позиция. В лявата ръка държи евангелие. Корицата му е украсена с пет бисера.

Зад фигурата на Исус Христос, на нивото до към коленете - престол с бисерна украса.

От двете страни над раменете е надписът $\overline{\text{IC}} \overline{\text{XC}}$.

Тези сюжетни елементи също са обгърнати от зрънчест кръг, преминаващ в непрекъснат релефен кръг. Отпечатъкът е центриран.

Моливдовулът има следните метрични данни. Тежи 31,986 грама. Диаметърът е 33,5 X 36 мм. Дебелината е 3,5 X 5 мм.

Местонамирането не може да се уточни, както и обстоятелствата, при които е станало. Споменава се най-общо района западно от Велико Търново, вероятно в непосредствена близост до сегашния квартал "Чолаковци", но също на запад от него и откъм десния бряг на река Янтра.

Всички сюжетни и иконографски белези отнасят печата към групата на владетелските. Раздвоената брада отпраща към никейските императори, а текста с името към Теодор I Ласкарис. Аргументите са следните:

Теодор I Ласкарис се оженва за Ана през 1199 г., дъщеря на Алексий III Комнин (1195-1203). В резултат на брака се сдобива с титлата "деспот" Приема и фамилното име "Комнин". То се съдържа в десния надпис в съкратен вариант. По времето когато Алексий III Комнин абдикира (нощта на 17 срещу 18 юли 1203 г.), Теодор I Ласкарис е в Константинопол, но престолът многократно се заема и опразва. Още на 18 юли евнухът Константин докарва на трона ослепения Исак II Ангел (1185-1195). На 1.VIII.1203 г. синът на Исак II Ангел бил коронясан за негов съимператор под името Алексий IV. През януари 1204 г.

Алексий IV бил удушен и на негово място идва Алексий V Дука Мурзуфъл (4.II.-12.IV.1204). На 12 срещу 13 април 1204 г. латинците атакуват Константинопол. Алексий V избягва, а Константинопол е превзет. По несигурни данни на 13 април 1204 г. за император е провъзгласен Константин, брат на Теодор I Ласкарис. От своя страна Теодор I Ласкарис поема мисията да воюва извън Константинопол за запазването на Византийската империя. През цялото това време той продължава да носи титлата "Деспот".

След като заема мястото на брат си, на два пъти търси помощ от българския цар Калоян (1197-1207). При първия случай цар Калоян се озовава на молбата му, стига с войската си при Адрианопол и там на 14.IV.1205 г. побеждава латинците. Непосредствено след това, в резултат на тази битка, Теодор I Ласкарис слага началото на т. нар. Никейска империя и заема пръв нейния престол.⁴

През 1206 г. латинците отново потеглят срещу Теодор I Ласкарис. Той повторно се обръща за помощ към цар Калоян, който дислоцира военната си сила край Адрианопол. Навярно точно този повод е предизвикал посланието за помощ на никейския владетел до българите, скрепено с настоящия печат. Военното сътрудничество е осъществявано между двете държави и по други поводи.

За датировката на печата към 1206 г. съществува още един аргумент. Той е във факта, че по това време Теодор I Ласкарис все още не е коронясан официално. Церемонията се извършва едва през март 1208 г., след като е избран никейският патриарх Михаил IV Автореан (1208-1214). В противен случай иконографията и надписите щяха да бъдат подчинени на по-различна съдържателност в някои нейни аспекти.

Друго мнение по отношение на датировката на печата споделя проф. д. ист. н. Иван Йорданов.⁵ Той счита, че моливдовула може да се датира в периода преди 1222 г. Времето съвпада с управлението на цар Иван Асен II (1218-1241) и по-специално след първите му дипломатически контакти с Никея. Те именно довеждат до получаването на документ, скрепен с този печат. От тук следва, че датировката на печата се отнася най-общо от първата година на управлението на Иван Асен II (1218 г.) до последната на Теодор I Ласкарис (1222 г.).

В българската специализирана литература няма сведение за друг моливдовул на Теодор I Ласкарис. Не се открива и в най-авторитетната колекция на Г. Закос.⁶ Няма сведения и в аукциони от търгове в Западна Европа. Това условие определя високата сфрагистична стойност на паметника. На този етап му се отрежда степента на уникат.

Моливдовулът на Теодор I Ласкарис притежава важно историческо значение. Предоставя изворова информация за активна дипломатическа кореспонденция между владетелите на Никеиската империя и на Второто българско царство.

С висока художествена стойност се отличава печатът. В съпоставка с

монетите и печатите от коментирания период художествената трактовка на сюжетната идея е отнесена на високо равнище. Изображенията се отличават с майсторски рисунък, което говори за ателие с висококвалифицирани гравьори, каквото може да има в столичния и големите византийски градски центрове. Акцентът е към всички онези елементи, които изтъкват на преден план основната идея - владетелската същност на изображението. Потърсена е комуникация със зрителя за по-впечатляващо въздействие върху него. Има известни наценки на моделиране в сравнение с инак линейния и схематичен художествен стил за дребната металопластика от този период. Всичко това прави печата една добра творба с висока художествена стойност. Към всичко останало несъмнено трябва да се прибави общо взето добрата съхраненост и правилното отпечатване на изображенията. Все в този аспект е оценката за композиционното съвършенство на съжетните елементи.

Очаквано е като уникален паметник моливдовулът да е обект на многократни проучвания. Това условие наложи по-бързото въвеждане на печата в научно обръщение. Затова вниманието беше насочено към изнасянето на основните данни за него, на обобщена характеристика, оценка и изводи, както и формираните становища за надписите и датировката при първоначалното му проучване.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Моливдовулът беше издирен от директора на Историческия музей - Велико Търново, Петьо Пенков, на когото изказвам благодарност за предоставената възможност да публикувам сфрагистичния паметник.

² Sear, D. R. Byzantine coins, L., 1974, p. 362, № 2022.

³ Проф. д. ист. н. Й. Юркова е запозната с печата посредством снимка, като направи текстово тълкуване по повод експертизата на печата (7.XII.1998 г.). Изказвам ѝ благодарност за възможността, която ми предостави да изразя нейното становище по надписа.

⁴ Божилов, И., И. Билярски, Х. Димитров, И. Илиев. Византийските василевси, С., 1997, с. 352.

⁵ Мнението е изразено в експертна оценка на проф. д. ист. н. И. Йорданов и в личен разговор, за което му изказвам благодарност за възможността да отразя неговото мнение.

⁶ Zakos, G., A. Vegler. Byzantine Lead Seals, B., 1972.

THE MOLIVDOVUL OF THE NICAean EMPEROR
THEODORE I LASCARIS
(Summary)

Christo Charitonov

The Museum of History in the town of Veliko Turnovo bought in 1998 a molivdovul of the Nicaean emperor Theodore I Lascaris, which was filed in the museum inventory under № 4166. In the sphragistic literature printed in Bulgaria and the world so far there is no record found about another seal of a similar kind, and this fact bestows the item in question with a unique value. The present publication is the first attempt made at describing the molivdovul scientifically. It can serve as a basis for further research work since it comprehends an exposal of the most essential data about the seal, a general characteristics, evaluations and conclusions, as well as speculations expressed as to its inscriptions and dating.

ПЕЧАТ НА ТЕОФИЛОПУЛ ОТ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIII ВЕК, НАМЕРЕН ВЪВ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

ИВАН ЙОРДАНОВ

В Археологическия музей на град Пловдив се съхранява моливдовул, заведен в инвентарната книга под инв. № 893 и за който сведението е, че е намерен във Велико Търново преди 1936 г. и подарен на музея в Пловдив от д-р Назлъмов.¹ Интересът ни към този рядък сфрагистичен паметник е оправдан от няколко обстоятелства:

а) отнася се до рядко срещан иконографски сюжет, представен от лицевата му страна;

б) до непознатата от другаде личност, стояща зад този печат и която е изпратила своята кореспонденция до тук;

в) не на последно място поради намирането на този моливдовул в старата българска столица.

Ето неговото описание:

На лицевата страна е представен права фигура на св. Никифор, като воин във фас. Лицето е с всички подробности: закръглена брада, мустаци и дълга коса, вчесана назад. Облечен е в люспеста ризница. На раменете си носи наметало, падащо на гърба. В дясната ръка светецът държи копие на рамо, а в лявата меч. От двете му страни във вертикални редове е изписано:

Ο || KV-ΦΩ-ΡΟ-. = 'Ο [ἅγιος Νυ]κηφόρο[ς]

На опаката страна е изписан четириредов вертикален надпис, от които последният ред е изрязан.

СΦΡΑΓΙΣ

ΜΑΓΡΑΦΩΝ

ΤΟΝΘΕΟΦΙΛ.

ΠΟΥΛΟΥ.

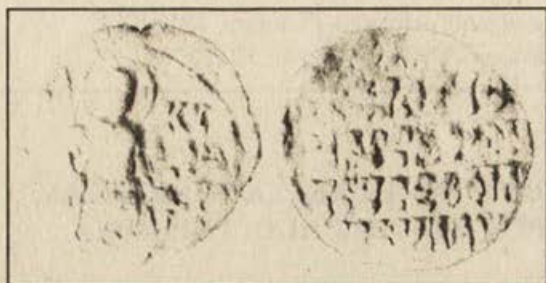
Σφράγις-

μα γραφῶν

τοῦ Θεοφιλ[ο]-

πούλου [+]

+Σφράγισμα γραφῶν τοῦ Θεοφιλοπούλου

Обр. 1.

Надписът е метричен (стихотворен), съставен от 12 срички и в превод гласи: "Запечатвам писанията на Теофилопул".

Моливдовулът има следните размери: диаметър на ядрото 32-33 мм, на самия печат 28 мм и дебелина 4 мм. Отпечатъкът не е бил добре центриран и е зле съхранен,

което затруднява четенето на текста.

Сигурност в четенето придобиваме от сравняването му с друг по-добре съхранен екземпляр, отпечатан чрез същия булотирион и който принадлежи на все още непубликуваната колекция с печати на Г. Закос с фамилни имена. Фотос на същия екземпляр прегледах преди няколко години във фототеката на Комисията по византистика във Виена под № 1398/99-4², а напоследък същият екземпляр е бил предложен на Аукцион в Лондон.³

В колекцията на Fogg. A. M. под № 1350 се съхранява друг екземпляр, който има същия текст, като буквите са разположени малко по различно от гореописаните, но най-важното в него е, че изображението върху лицевата му страна е съвсем друго. В момента печатите от тази колекция се намират в Центъра по византистика в Дъмбъртън Оукс във Вашингтон, където прегледах въпросния моливдовул по време на специализацията си там през 1989 г.⁴

При този печат на лицевата страна е представен не св. Никифор, а традиционно, конвенционално изображение на св. Георги като войн, прав във фас. В дясната ръка държи копие на рамо, а в лявата придържа щит. От двете страни на изображението е изписан вертикален надпис:

Ο-Α-ΓΙ-Ο-С || ΓΕ-ΩΡ-ΓΙ-Ο-С = 'Ο ἅγιος Γεώργιος

Надписът на опаката страна е също четириредов:

СΦΡΑΓΙΣΜΑ

Σφράγισμα

ΓΡΑΦΩΝ

γραφῶν

ΤΟΝΘΕΟΦΙΛΟ

τοῦ Θεοφιλο-

ΠΟΥΛΟ

πούλου

Очевидно е, че двете групи печати принадлежат на едно и също лице, представено единствено чрез патронимът си Θεοφιλοπούλους, в превод син на Теофил. Отнася се до византиец, носещ прозвището или патронима Теофилопул.

Обр. 2.

Кой е този Θεοφιλοπούλους, какво знаем за него и как можем да обясним намирането на моливдовула му във българската столица Търново.

Данните от текста, които предлагат единствено може би вече фамилното име Теофилопул, са недостатъчни за издирване в достигналите до нас наративни източници.

Необходимо е да се върнем към печата и направим опит да извлечем от него повече информация.

При публикацията на екземпляра от колекция Закос, който е великолепно съхранен, проф. Шейне акцентира на няколко констатации:

1. Датировката на печата е от първата половина на XIII в.;

2. Изображението на св. Никифор е изключително рядко срещано върху византийските печати, а чрез тази иконография е непознато. При нашия екземпляр това не личи добре, но при този от колекция Закос се виждат изключително фината гравировка на образа на светеца, детайли от неговата фигура, лице и облекло. Представени са твърде отчетливо дори и отделните плочки по ризницата му, а също и диплите на наметалото.

3. Тази иконография на светеца войн и цялостният външен вид на печата дават основание на Шейне да предположи, че собственикът на печата Теофилопул е бил един от малкото византийци, преминали на служба при латинците, след като те са завладели Константинопол и създали своята империя тук.

Констатациите и предположенията на проф. Шейне заслужават внимание и вероятно отговарят на действителността. За нас е от по-голямо значение как да обясним намирането на моливдовула в българската столица Търновград?

Екземплярите от колекцията на Г. Закос и Fogg. A. M. по всяка вероятност са намерени в Истанбул, така че не ни помагат особено. Интерес представлява екземплярът от Fogg Art Museum. Неговото традиционно византийско изображение подсказва, че би могло тази група печати да са скрепявали кореспонденцията на Теофилопул преди падането на Константинопол под ударите на латинците, т. е. преди 1203/1204 г., а втората група, чиито представител е и търновският печат, е повлиян от западната иконография и новото служебно положение на Теофилопул.

Все пак как да обясним намирането на моливдовула на този византийски

сановник, преминал на служба при латинците, в българската столица Търновград.

Би могло да се предположи, че Теофилопул е имал някаква мисия в българската столица по поръка на водачите на латинската империя. През първата половина на XIII в. и най-вече през периода до 1230 г. твърде често между българската държава и Латинската империя се реализират контакти на различни нива⁵, които безспорно са били реализирани чрез посредници и пратеници. Навярно един от тях е бил и Теофилопул. Не случайно в Търново е намерен моливдовул и на един от латинските императори - Робер дьо Куртене (1221-1228).⁶

Целта на настоящото съобщение бе да се предоставят данните от този сфрагистичен паметник на вниманието на българските медиевисти. Навярно бъдещите проучвания ще изяснят по-добре личността на неизвестния за нас Теофилопул. Факт е обаче, че в края на XII и първата половина на XIII в. в българската столица е била получавана кореспонденция на различни лица: като се започне от императорите на Византия - Исаак II Ангел (1185-1195), на нейните приемници Латинската империя - Робер дьо Куртене (1218-1221) и на Никейската империя - Йоан III Дука Ватаци (1222-1254), а също и на различни светски и църковни сановници.⁷ Тяхното присъствие тук още веднъж подчертава ролята и мястото на Търновград в тогавашния свят.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Ползвам се от възможността да благодаря на колегите от АМ-Пловдив, които ми предоставиха тази находка, и най-вече на г-жа Росица Морева, тогава уредник на отдел Археология.

² Ползвам се от възможността да благодаря на проф. Вернер Зайбт за възможността да работя с фототеката на комисията.

³ Spink, Auction 127. Byzantine Seals from the collection of George Zacos, Part I, 7 October 1998, no. 92. Автор е изтъкнатият френски византист и сигилограф проф. J. Cl. Cheynet, комуто благодаря за изпратените отпечатыци.

⁴ Ползвам се от възможността да благодаря на администрацията на Дъмбъртън Оукс и специално на проф. Н. Икономидис и д-р Джон Несбит за възможността да работя с материалите от тази най-богата в света колекция.

⁵ Преглед на събитията и литературата за тях виж у Василева, А. България и Латинската империя (1204-1261), С., 1985.

⁶ Овчаров, Т. Новооткритият печат на Царевец. - Нумизматика, 4, 1979, 5-8.

⁷ Dochev, C. Byzantine Lead Seals (12th-13th c.) in the Bulgarian Capital Turnovgrad. - VI Международен симпозиум по византийска сфрагистика, 16-18.09.1998 г. (резюме), с. 24.

SEAL OF THEOPHILOPULUS FOUND IN VELIKO TURNOVO
DATING FROM THE FIRST HALF OF THE 13th C
(Summary)

Ivan Yordanov

In 1936 in Veliko Turnovo was found a lead seal (inv. № 893) which is preserved at the Archaeological museum in the town of Plovdiv. It is interesting because of the fact that rarely represented iconographical theme - St. Nicephorus as a warrior is in its obverse. The seal has belonged to Theophilopulus, personality unknown from other sources.

Translated by Yanka Serafimova

ПРИНОС КЪМ ИСТОРИЯТА НА ПЪРВИЯ ГЕРБ НА ГРАД ВЕЛИКО ТЪРНОВО

СВЕТЛА АТАНАСОВА

Първият градски герб на Велико Търново е приет през 1921 год. и поставен през сградата на Общинския съвет през 1927 год. Той е бил обект на частични проучвания от Т. Драганова и Цв. Генчева.¹ Проблемът относно съставянето и приемането му се развива по косвен път в контекста на документите за развитието на Търновската община в периода 1878-1944 год. В местния периодичен печат Ю. Денчева представя графичното му изображение с кратки бележки за художествената идея на неговия автор Димитър Багрилов.² Липсва едно цялостно проучване на първия герб на града. В изброените публикации той е включен като елемент от хронологията на събитията, свързани с общинските инициативи, без да е поставен акцент върху неговата значимост като исторически документ, символизиращ икономическата самостоятелност и просперитет на града.

Настоящото изследване е опит за по-цялостно представяне на събитията по изработването и приемането на герба от 1927 год., базирайки се на протоколните книги и кореспонденцията на Търновската община, както и на публикациите на художника Димитър Багрилов от периода 1916-1927 год. Въпросът за изработване и приемане на герб на Търновската община е поставен за първи път през 1916 год. На извънредна сесия на градския общински съвет от 22 декември кметът Борис Мокрев внася за обсъждане проекта за герб на търновския художник Димитър Багрилов. В изложението към общинските съветници той очертава идейния замисъл на художествения проект. Гербът представя исторически символи, свързани с миналото величие на града и архитектурните постройки, представляващи отличителен белег на Търново. В него са включени стилизирани геометрични и растителни орнаменти (Обр. 1). В няколко поредни заседания общинските съветници разглеждат предложения проект, но до решение не се стига. Най-вероятната причина за отлагане на въпроса е създалата се политическа обстановка в страната в резултат на Първата световна война, мобилизацията в армията и липсата на кворум в местния парламент. Авторът на герба внася предложение за подновяване на дебатите към 12 юли 1917 год. Този въпрос, отложен във времето, е решен едва през 1921 год. От съхраняващите се документи в Държавен архив - Велико Търново, откриваме писмо от Софийската търговско-индустриална камара, адресирано до кмета на община Велико Търново от 14

Обр. 1. Градски герб на Велико Търново от 1927 год.

приемането на герба изиграва интересът от страна на Европа към градската ни хералдика и родовите традиции. Интересът към България не е случаен. Той се поддържа през вековете на османското владичество. Във всички западноевропейски и южнославянски сборници от XV-XIX век са помествани гербовете на България и нейните области от средновековието. Но сега за първи път е проявен интерес към градските гербове и символи. От 7 юли 1921 год. следва ново запитване от страна на Софийската търговско-индустриална камара за предоставяне на градския герб. В отговор следва заседанието на Търновския общински съвет от 11 юли 1921 год. с председателстващ кмета Алекси Попов. На него е приет и одобрен съставеният герб от художника Димитър Багрилов без допълнителни корекции. За съжаление не съществуват сведения дали гербът е предоставен на фирмата, проявяваща интерес към градската история, и дали този сборник е излязъл от печат.³

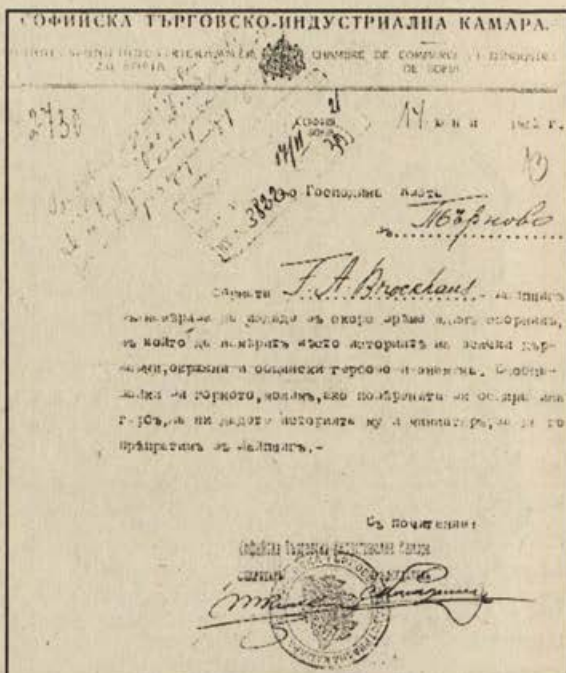
Заслужава адмирации обаче градската управа от този период, която реагира бързо и адекватно на ситуацията, отчитайки ефекти, които ще произведе

юни 1921 год. Този документ не е изследван и публикуван до момента. От него става ясно, че немската фирма "F. A. Brockhaus" със седалище Лайпциг възнамерява да издаде хералдически сборник, в който да намерят място историите на всички държавни, окръжни и общински гербове и знамена. Индустриалната камара отправя молба към общината, ако има герб, да предостави неговата миниатюра с кратка историческа справка, за да бъде препратена в Лайпциг. Интерес представлява резолюцията на заведеното под № 2730 писмо в общинския архив. Тя гласи: "В съвета да се внесе за одобряване проекта за герба, а след това да се прати на камарата миниатюрата и кратка историческа справка." (Обр. 2). От този текст става ясно, че решаваща роля за ускоряване на процедурата по

отпечатването на търновския герб в едно илюстрирано научно западноевропейско издание. Градският герб и неговата история според управата ще получат популярност в цяла Европа. Стози хералдически знак ще се идентифицира Велико Търново като български град с богато историческо минало и съхранени традиции. Ще се утвърди авторитетът на градското общинско управление като институция. Популяризирането на българския град се изразява и в стремежа към обмен на културни ценности и научни постижения с развитите държави. Тази тенденция е силно изразена в България в началото на века.

Гербът е изработен в големи размери върху метална повърхност, художествено изпълнение с клетъчен емал и поставен пред сградата на общината през 1927 год. Изпълнението му е възложено на "Художествено фирмописно, бояджийско и металографьорско ателие - Стоян Тонев" - гр. София (Обр. 3). С по-малки размери и позлатена верижка е изработен за кмета при посрещане на високопоставени гости. За нуждите на общината са направени печати с кръгла форма, върху чието изобразително поле е поставена същата емблема с кръгов надпис. Издадени са множество херолди, клишета, фирми.⁴ Гербът на Търновската община е публикуван в Общински вестник, град Велико Търново, от юли 1927 год. Неговата официална поява съвпада с юбилейните чествания на 50-годишнината от освобождението на града на 7 юли 1877 год. Отправена е покана към Димитър Багрилов да нарисува целия град върху табло с дължина близо 10 м, което ще бъде поставено в голямата зала на Пощенската палата.⁵

Авторът на герба в едно свое изложение обяснява заложената идея в гербовите изображения. Основните символи са представени върху испански щит на бял (сребърен) фон. Лентата, върху която е изписан девизът, е в бяло, отговаряща на изобразителното поле на щита. Девизът е кратък и изразителен: "Твърдост, бодрост, вяроност, постоянство". В долното поле на щита е изписано "Велико Търново". Девизът изяснява значението на хералдическите фигури.

Обр. 2. Писмо от Софийската търговско-индустриална камара до кмета на община Велико Търново от 14.06.1921 год.

В двете средновековни крепости Царевец и Трапезица е бил съсредоточен политическият и културен живот на средновековната държава до падането ѝ под османска власт. В тази историческа част на града са включени реката Янтра, мостът, църквите "Св. Димитър", патриаршеската църква "Св. Петър и Павел" и "Св. Четиридесет мъченици". Тези архитектурни и исторически паметници са свързани с важни политически събития през средните векове, с църковните борби през Възраждането и с новата история след Освобождението. Художникът акцентира върху църквата "Св. Четиридесет мъченици", където полагат клетва за вяност първата българска войска, първият и вторият български княз.

Обр. 3. Писмо от "Художествено, фирмно, бояджийско и металографьорско ателие - Стоян Тонев" до кмета на община Велико Търново

Старата царска и патриаршеска корона символизират административната и духовна власт на Второто българско царство. Царският и патриаршеският жезъл свързани в кръст с родния триколюр и украсени с лаврови и дъбови листа, символизират единството на държавата и църквата. В основата на "стария войнишки щит", както го определя Багрилов, е поставен българският държавен герб: златен коронован лъв, изправен на задните си крака, обърнат надясно върху червен фон. В горната част на щита е новата царска корона. И на последно място в своето изложение той изтъква основанията, на които се базира при поставяне на девиза на града.

Твърдост, проявена в борбата за запазване на политическата независимост на Второто българско царство и естественото географско положение на града като природно защитена твърдина. Бодрост, отзивчивост и дейно участие на търновските граждани в църковните и революционни борби през Възраждането.

Вярност към Търновската конституция и постоянство, неизменно обладавало борчески дух и стремеж към прогреса. Венецът от дъбови и лаврови

клонки е емблема за слава, вечност и надежда за бъдещето, защото съхраняването на историческата традиция е залог за осъществяване идеалите на бъдещите поколения.⁶

Заложената идея намира конкретна проява и в художествената изработка на герба в цветовете. Червеният цвят, присъстващ като фон на държавния герб, символизира храброст, решителност, пролята кръв за политическо освобождение. Градските крепости, мостът и църквите в квартал Асенов са представени в синьо - цветът на аристокрацията и божествената вечност. Синият цвят се допълва с пурпурен: императорския цвят, белег на първите служители на властта. Царската и патриаршеската корона са представени в жълто - символ на божествения произход на властта, цветът на вярата и религията. Зелените хълмове, опасващи двете крепости, са символ на красотата и надеждата, съпътстващи земния живот. Черният цвят, който подчертава или тушира отделни елементи в емблемата е знак за мъдрост, благоразумие и постоянство.⁷

Лъвът се явява символ на духовната бдителност и покровителство над града. Старата царска корона, принадлежала на търновските владетелски династии, е представена с растителна и геометрична украса. Патриаршеската е петовърха с бисерни висулки. Върховете ѝ са с кринообразна форма. Съществен детайл в горната част на щита е крепостната корона. Според автора тя е елемент от първата порта на крепостта Царевец. Художникът се придържа към хералдическите изисквания в композиционно и цветово отношение. Фигурите на лъва, царската и патриаршеската корона са разположени в централната част на изобразителното поле. Архитектурните постройки са в подножието на щита. Художествената интерпретация на паметници от средновековния град води до нарушаване на композиционната схема, наложена от стилизиращата линия на останалите фигури. Девизът, разположен в горната и долната част на щита, е украсен със стилизирани лаврови и дъбови клонки.

Проследявайки художествения замисъл на автора при съставянето на градския герб, се налага изводът, че той е подчинен на една основна идея - историческа приемственост и съхраняване на родовите традиции. В този аспект първият великотърновски герб се явява документ с несъмнена историческа и хералдическа стойност. Той се запазва до 40-те години на XX век.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Драганова, Т., Цв. Генчева. Към историята на градския общински съвет - Велико Търново (1878-1944), Годишник на музеите от Северна България, XV, 1989, 197-198.

² Денчева, Ю. Заслужава градът ни по-добра участ, в. "Неделник", бр. 12, 20-26.03.1996.

³ ОДА, В. Търново. Ф. 29К, оп. 1, а. е. 58, л. 1, 12, 13; а. е. 81, л. 187, 188.

⁴ Пак там, а. е. 58, л. 35.

⁵ Общински вестник В. Търново, бр. 5, 1927, с. 34.

⁶ Пак там, с. 34.

⁷ Матковски, А. Гърбовите на Македонја, Скопје, 1970, 19-20; Лакиер, А. Б. Русская геральдика, М. 1990, 32-33.

CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE FIRST
COAT OF ARMS OF VELIKO TURNOVO
(Summary)

Svetla Atanassova

The first coat of arms of the city Veliko Turnovo was approved in 1921. The graphic design was developed in accordance with the principal idea of historical continuity and the family traditions preserved over the centuries. The city's first coat of arms was in use until the 1940s.

Translated by Yuliana K. Angelova

ПРАЗНИКЪТ ТРИФОН ЗАРЕЗАН В СУХИНДОЛ

ИВАЛИН ЦВЕТКОВ

Град Сухиндол се намира в Централна Северна България, разположен амфитеатрално в полите на последните разклонения на Средна Стара планина. Географските, климатичните и почвени условия благоприятстват развитието на лозарството като основен поминък, съдействал за издигането на селището до значим лозаро-винарски център, известен и далеч зад пределите на страната. Съвсем естествено е за жителите на Сухиндол с най-голяма почит и уважение да отбелязват празника, свързан с този поминък - Трифон Зарезан.

По темата има няколко публикации, които са използвани при написването на този материал.¹ Настоящата работа си поставя за цел на базата на лични теренни проучвания и на наличните публикации да разкрие локалните и регионални особености на празника и да проследи динамиката в неговото развитие за времето от края на XIX век до наши дни.

Празнично-обредната система се заражда и се формира от конкретните житейски нужди на хората, в тясна връзка с техния труд и съобразно с начина на мислене и с общия им мироглед. Най-общо празниците и обредите са символични действия за достигане на определени и желани резултати в трудовата дейност. Тяхната стопанска основа неизменно е свързана с космическия цикъл, тоест живота на природата, сред която хората живеят и от която зависят. В общото си историческо развитие тези празници се променят, обогатяват се и се групират около определени моменти от кръговрата на природата.

Според писмени документи празникът се отбелязва в Сухиндол повече от 130-години, но тъй като лозарството е основен поминък и лозата е отглеждана по тия места още от римско време, навярно празникът е по-стар. Многогодишната традиция го превръща в общонароден, обичан и очакван. Дълбоко и неразривно е свързан с бита на сухиндолчани, затова е необходимо да се види как го празнуват, за да се усети празничната атмосфера, силната обич към земята и слабостта към винената лоза. За този празник Хр. Вакарелски пише, че няма по-тачен и по-важен празник от Трифон Зарезан. Дори Бъдни вечер, Коледа, Великден и Гергьовден не се ползват с такова признание, както се очаква и празнува денят на лозаря.² На всеки друг празник може да се излезе на работа в полето, лозето, нивите или другаде. Сред сухиндолчани битува поговорката "Празникът торба не пълни", затова те се отнасят почти равнодушно към всички останали празници от народния календар. При други

празници (календарни и семейни) местните жители обикновено празнуват въщи със семейството си, роднини и приятели, но в деня на Трифон Зарезан всички излизат на улицата с празнично настроение.

Участниците в празника са облечени в характерната за Сухиндол носия, която дава възможност да се изяснят етнографски, исторически и социални процеси. Местните жители спадат към етнографската група на полянциите, наричани "ерлии" (тур. "местен жител, кореняк"). При тях до средата на XIX век се запазва белодрешното облекло при мъжете, в което преобладават интересните преходи в кройката към навлизащото чернодрешно облекло. Женското облекло е комбинирано (двупрестилчено и сукманено), свързано и с употребата на тесни дълги коланни пояси и шевици по ризата. В края на XIX век облеклото на сухиндолчани вече е чернодрешно.³ Н. Мънков дава подробно описание на елементите в мъжкото и женското облекло на сухиндолските жители: "Мъжете носят зимно време: долна риза и гащи (памучни или конопени), шаячени потури, шаячена или басмени антерия, шаячена касачка (вид елек) подплатена с кожи, червен пояс, шаячени калцуни и калеври или навуца с цървули, калпак и шуба. Жените носят зимно време: дълга памучна или калчишна (конопена тъкана) риза с шити поли, шаячена къса фуста или пък сукмани, шаячени калцуни или дебел чорапи с калеври или цървули, шаячена или басмена антерия, шаячена подплатена касачка и подплатено джубе (шуба без ръкави), шарена престилка и на главата си мумия (басмена забрадка). За украшение жените носят на шиите наниз от златни монети, а на ръцете си сребърни гривни."⁴

Половин век по-късно Хр. Вакарелски дава свое описание на празничното облекло на сухиндолските жители: "... по-голяма част от жените и девойките са облечени в старата селска носия, в тъй хубавите на едри плисета отстриани сухиндолски "сукмани" - черни с червени апликации и извезани поли с характерни корави червени престилки. Явяват се дори пазените из раклите стари женски търпошлии шапки с бели забрадки."⁵

Промяната в традиционното облекло е естествен резултат от динамичните социално-икономически процеси, протичащи в началото на XX век. Налице е тенденцията за възприемане на градския начин на обличане и носията като народен костюм вече придобива обредно значение. В празника Трифон Зарезан тази архаичност в облеклото се спазва строго и е още едно доказателство за силната традиция в ритуалите, съпътстващи деня на лозаря. И днес участниците в празника се обличат в традиционната сухиндолска носия. Промените в облеклото са незначителни. Сукманите са без горна част, само от пола с украса в долния край от апликирани сукнени парчета.

Седмица преди празника се организира етнографска изложба в стъклена витрина в центъра на Сухиндол. Върху червено сукно се подреждат неизменните атрибути: традиционна женска носия, специално омесената за празничния ден пита, тънкокората вита баница, препечена до златисто кокошка, шарена бъклица с вино и непременно шарена домашно тъкана торба, с която

всичко това се отнася до мястото на зарязването.

В самото навечерие на празника сухиндолчани се събират в големия салон на читалище "Трезвеност" на традиционна зарезанска вечеринка. Тържествено свири самодейният духов оркестър, пеят се песни, играят се хора и ръченици под звуците на фолклорни напеви. Някои от автентичните сухиндолски народни песни са преработка на фолклориста Крум Русев⁶ като:

Продава се черно грозде
във чершия сухиндолска.
Не ми било черно грозде,
най ми било малка мома
черноока, русокока ...

За веселото настроение допринасят и песните с хумористични напеви. Ето един пример:

Не по мене падай,
аз си либе имам.
Ей го край хорото,
де съй разсъдило,
де съй нацупило,
защото му рекох:

Бре луда гидио,
по малко загребвай
честата коприва,
съ кривата лъжица,
от щърбата паница.

Зарезанската вечеринка е едно неповторимо тържество със своята непретенциозност, спонтанност и весело настроение.

Основните моменти на празника Трифон Зарезан в Сухиндол са: събиране на участниците сутринта на площада, шествие до лозята, обредно зарязване с молебен, обща трапеза и хора в местността "Върбака" близо до река Росица, връщане до източния край на селището, тържествено преминаване по главната улица до центъра на Сухиндол, хора на стадиона зад кооперация "Гъмза", празникът завършва отново с хора на площада.

В историческото развитие на празника част от елементите отпадат, а други търпят промени. До средата на XX век в обредното зарязване, на трапезата след него и в хората са вземали участие само мъже и младежи. В тези моменти от празника жени не се допускали. Те се събирали в източния край на селото, на площада, където дочаквали мъжете и тогава се включвали в шествието.⁷ По-късно постепенно и жените, и деvojките започват да участват в празника.

На 14 февруари сутринта музиката тръгва от западния край на селището и стига до центъра, като събира след себе си участниците в празника. Всеки от участниците носи през рамо шарена торба с варена или печена кокошка, тлъста баница, голяма погача и шарена бъклица с вино. На кръста закачат дъсчица с джобно ножче и сухо мезе (суджук, луканка, пастърма) за замезване след всяко отпиване от виното. Всички се отправят към лозята за извършване на

традиционния ритуал на зарязване.

До първото десетилетие на XX век зарязването на лозето и обичаите около него се извършвали по махали. Селяните се разделяли на няколко големи групи, тъй като лозята им се намирали на различни места. По-късно мъжете от цялото село започнали да се събират в местността "Водешница", където се намира голям римски жертвен камък. На него свещеникът извършва молебен. Днес този камък се намира на 3 км източно от Сухиндол, на разклона за село Димча и град Павликени. От 50-те години молебенът отпада като елемент от празника и е възобновен след 1989 г. с типичната за църковния ритуал тържественост. От средата на века се променя и мястото на трапезата, и хората след зарязването, които вече се правят в местността "Върбака", на 4 км от Сухиндол.

Зарязването става, като върху отрязаните основи на пръчките, върху пънчето, се полива с вино от бъклицата или бутилката, която носят със себе си, и благославят тази година да се роди и прероди новата реколта в този край. Отрязаните пръчки се свиват на обръчи, от които един или два се слагат през рамо, а един по-малък - върху шапката. Окичени по такъв начин с лозови пръчки, мъжете се събират около свещника, който отслужва молебен. Прочита се нарочена молитва за лозята и плодородието по тях, свещеникът ръси всички присъстващи и намиращите се наоколо лозя. След водосвета всички се отправят към местността "Върбака", където сядат на обща трапеза. Прието е да не се отказва при черпене с вино.

Народните песни и хора са неделима част от празника. Хорото като общоселска забава е престанало да съществува още в началото на XX век.⁸ На празника Трифон Зарезан обаче хорото е неразделна част от празненството. Хоро се играе след трапезата и след шествието. Типично за Сухиндол зарезанско хоро е "Как се чука чер пипер", което се изпълнява от 20-30 мъже, наловени в кръг и един в средата. Всички пеят и играят в ритъма на песента.

Я ставайте, юнаци,
с кривнати калпаци!
Как се чука чер пипер?
С лявото ушенце.
Тъй се чука чер пипер.
Я ставайте, юнаци,
с кривнати калпаци!
Как се чука чер пипер?
С дясното ушенце.

Тъй се чука чер пипер ...
С нос се чука чер пипер.
...
С лявото коляно...
С дясното коляно...
С гъз се чука чер пипер.
Тъй се чука чер пипер.
Кой ще яде дървото?
Който води хорото.

При изпълняването на стиховете "С лявото ушенце" и т. н. играчите заемат съответното положение като лягат на земята. Играещият в средата на кръга следи кой не се допира и го удря с пръчка. Това хоро се играе и днес, но вече участват и жени. Съществува вярване, че играта на зарезанското хоро осигурява добра реколта. Те играят хорото, като някои от тях се търкалят и премятат по

поляната. Това също е ритуал, свързан с плодородието през годината. Пиенето на този ден е задължително. Жените, като изпращат мъжете сутринта, им поръчват "трезви да не се връщат у дома", но и те също пият. На пиенето в този ден се придава магическо въздействие и сила за лозата. Затова и тя се залива обилно с вино, всички трябва да пият, за да преливат от грозде лозята и за да преливат бъчвите с вино.

След трапезата, около 13 - 14 часа, всички се отправят към източния край на Сухиндол, където в определен ред започва шествието. То е важен момент от празника. Участниците в него се движат пеш, с коне, каруци (конски и магарешки), трактори с ремаркета, камиони и леки коли. Конете и магаретата се украсяват, като опашките се оплитат с пъстри панделки, а юздите и самарите се окичват с пискюли. На вратовете на магаретата се слагат големи хлопки, а ушите им се удължават с хартиени фунии. Колите, тракторите и каруците се украсяват със зеленина (бръшлян, чемшир), лозови пръчки, черги, бурета с вино и плакати с хумористично съдържание. Възторг в празника предизвикват малките деца, които се подреждат в началото на колоната и играят ръченица. Сполучливо са замислени и изпълнени композиции "Кой как се труди", хумористични скечове и индивидуални представления. Централна фигура в шествието е "царят на виното", облечен в червена мантия и с корона на главата, в едната ръка държи чаша пълна с вино, а в другата държи жезъл. Тронът му е поставен върху огромна бъчва с вино, от която се черпят гостите. В съвременния празник Трифон Зарезан е запазен обичаят да се избират двама или трима "коменданти" - уважавани мъже, които следят за реда на празника. Единият от тях е "главен", а другите са негови помощници. Облечени са в традиционната мъжка носия, а конете им са с украсени юзди и сплетени с панделки опашки.

Празникът Трифон Зарезан е най-значимият празник в културата на сухиндолчани. В него могат да се открият както общобългарски елементи, така и локалните прояви, характерни единствено за Сухиндол на този ден (вечеринка преди празника, наличие на маскирани персонажи, избиране на цар на виното, както и коменданти). Празнуването отбелязва промени, като някои обичаи и обреди отпадат, други се преосмислят, а се появяват и нови.

Празникът Трифон Зарезан е навлязъл дълбоко в бита на населението. В наши дни, осъвременен, съобразен с промените в социалната структура и с промените в съзнанието и миогледа на местните хора, той задоволява естетическите им потребности, носи отмора и развлечение.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Хранков, И. Зарезан в Сухиндол. Лозарски преглед, 1921, №4, 135-141; Вакарелски, Хр. Из народните празници днес. Българска мисъл, 1940, №2, 90-95; Кръстев, Кр. Трифон Зарезан, Филмови новини, 1965, №4, с. 2; Георгиева, В. Трифон Зарезан в Сухиндол, Векове, 1977, №2, 62-66; Драгиев, И. Лозарският празник в Сухиндол, Отечествен фронт, №1371, 1949; Традиционният лозарски празник в Сухиндол, Земеделско знаме, 15.II.1951; Дянков,

Кр. 113 пъти Трифон Зарезан, Поглед, №7, 12.II.1979; Жегова, М. Големият празник на лозарите от Сухиндол, Лозарство и винарство, 1981, №2, 24-27.

² Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 90.

³ Юбилеен сборник на сухиндолското читалище "Трезвеност", Мусина, 1896.

⁴ Пак там, с. 38.

⁵ Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 91.

⁶ Крум Русев, р. 1904 г., местен фолклорист и музикант, учител по музика, диригент на читалищните хорове, краевед, събирач на народни песни.

⁷ Георгиева, В. Цит. съч., с. 63.

⁸ Вакарелски, Хр. Цит. съч., с. 91.

THE CELEBRATION OF ST. TRIFON'S DAY IN THE SUHINDOL REGION (Summary)

Ivalin Tsvetsov

The day of St. Tryfon - the Pruner is the most generally celebrated festival in the traditional festival calendar of the population of Suhindol. It is connected with the basic occupation in this region -vine-growing and wine-making - tow activities which have accompanied invariably the lives of local people during the centuries and have become deeply rooted in their everyday life and mentality. The present article reveals the key events which constitute the celebration of the feast, and in addition it points out its local features and traces its dynamic development in the period from the end of the 19c till nowadays.

Translated by Rossitsa Petcova

СТЕНОПИСИТЕ ОТ НАОСА И ПРИТВОРА НА ТЪРНОВСКАТА ЦЪРКВА "СВ. ЧЕТИРИДЕСЕТ МЪЧЕНИЦИ" В СВЕТЛИНАТА НА ПОСЛЕДНИТЕ ПРОУЧВАНИЯ

Диана Косева

Константин Тотев

Според надписа на цар Иван Асен II фресковата украса на църквата "Св. Четиридесет мъченици" е била изцяло завършена през 1230-та година, в която българският владетел излязъл на бран (по време на стенописването на храма) и победил епирския император Теодор Комнин. Независимо от конкретната датировка въпросите за запазената живопис в храма не са лесни за разрешаване, тъй като стоят тясно свързани със споровете за архитектурната история и археологическата среда на целия църковен комплекс, проучването на който все още продължава, наред с многогодишните търсения за намиране на най-подходящо решение за изграждането на защитно покритие и цялостно експониране на обекта. Всички тези проблеми са обект на оживена дискусия, която обаче сериозно възпрепятства възможността за поставянето на сваления от реставраторите още през 60-те години стенописен календар на своето място в притвора на църквата, или пък излагането му в експозицията на търновския музей, където са експонирани оцелелите фрескови пана от Екзонартекса.

Последните археологически разкопки (1992-1995 г.), съпроводени с цялостна програма от демонтажни работи на следстоличните надстроявания на църквата, позволиха да се извършат редица нови наблюдения, които в действителност промениха досегашната представа за етапите на строителство на целия църковен комплекс.¹ Това се оказва от особено значение за приемането на по-различна датировка на стенописите в наоса, притвора и екзонартекса, като от изключителна важност е откриването и на един неизвестен фрагмент от най-ранната живопис в диаконикона на храма.² Всичко това изисква преди да разгледаме фреските в наоса и притвора в светлината на резултатите от последните разкопки и проучвания, да се спрем накратко на историята на проучванията на живописиста на църквата.

Първите сведения за стенописите на църквата намираме в описанията на търновските старини, които през 1899-1900 г. прави Ф. Успенски.³ Благодарение на неговите фотографии, графични схеми и рисунки днес единствено получаваме представа за някои от сцените, стояли на западната стена на наоса и върху източната стена на притвора (т. е. от другата страна на същата стена), която земетресението през 1913 г. унищожава почти до основите

(Обр. 1). Позовавайки се на надписа върху колоната на цар Иван Асен II, Успенски датира стенописите в първата половина на XIII в. В следствие на някои от фреските са направени копия, съхранявани в търновския и софийския музей.⁴ Малко по-късно, коментирайки резултатите от разкопките в църквата, проведени през 1906 г., М. Москов дава важни сведения за наличието на два пласта живопис над гробниците в южната част на наоса⁵ (Обр. 1). След земетресението Ю. Господинов и Б. Филев за първи път откриват следи от южна галерия на църквата и установяват в югоизточната част на фасадата на наоса следи от стенописна украса⁶ (Обр. 1).

Подробно изследване на стила и иконографията на стенописите прави А. Грабар с уговорката обаче, че няма да се занимава с декорацията на пристройката, тъй като тази част на църквата според него е по-късна от 1230 г. и освен това нищо от фрагментите, запазени в нея, нямат нищо общо със живописата в наоса и притвора.⁷ По същото време К. Миятев разглежда няколко надписа от Търново, включително и тези от фреските в църквата "Св. 40 мъченици" и пръв засяга въпроса за най-общото пространствено разположение на календарните сцени в притвора.⁸ Следвайки А. Грабар, Б. Филев също подчертава преходния характер на стенописите в храма, стоящи между паметниците на византийското изкуство от XII и тези от XIV в.⁹ Подробно внимание на същата живопис отделя и Н. Мавродинов, предлагайки прецизни наблюдения за използваните от художниците ръкописни византийски образци от XII в.¹⁰

Изключително важни за цялостното изясняване на проблематиката и прецизиране на датировката се оказват резултатите от наблюденията на Л. Прашков за технологията на живописата, използваните пигменти, свързатели и мазилки.¹¹ Изводите са категорични - стенописите от притвора и екзонартекса са сходни по състав, респективно и по време на изписване, т. е. около 1230 г.

По време на разкопките на В. Вълков става разкриването и свалянето на така наречените "защипани" стенописи от екзонартекса на църквата.¹² От тогава датира и специалното изследване на Л. Мавродинова за стенописите от църквата.¹³ В него, наред с подробния стилово-иконографски анализ авторката коригира редица грешки и неточности в предходните изследвания, свързани с разчитането на календарните сцени, и най-аргументирано подкрепя мнението на всички автори, които датират фреските в 1230 г., според колоната с надписа на Иван Асен II. Все пак Л. Мавродинова единствена успява да включи макар и само някои от новите наблюдения на В. Вълков от разкопките на църквата¹⁴, както и тези на З. Баров по отношение на "защипаните" стенописи.¹⁵ Въз основа на това същата датира цокълната украса върху западната стена на екзонартекса във втората половина на XIII в.¹⁶ Впоследствие в някои изследвания започват да се прокрадват, макар и съвсем предпазливо, по-различни предположения за времето на живописване на отделните части на храма. Например арх. Ст. Бояджиев изказва възможността фреските с календара от притвора да се отнасят в XV в.¹⁷ (Обр. 1). По същия начин Б. Пенкова, използвайки наблюденията на

3. Баров, опитва да потърси единния замисъл на фреските от пристройката (екзонартекса), приемайки обаче датировката за неговото изписване да е била също около 1230 г., но малко след календара от притвора.¹⁸ Единствено категорично остава мнението на В. Лихачева, според която стенописите от църквата са от XIV в. и принадлежат към така нареченото "дворцово направление, свързано с търновския художествен център" по това време.¹⁹

Най-новите резултати от последните наши разкопки в Екзонартекса наскоро позволиха да предложим сигурни основания за неговото изграждане и стенописване около средата на XIV в.²⁰ Очевидно, както вече неведнъж се оказва, възможността за цялостно археологическо проучване на църквата, особено ако то е съчетано и с демонтажи на по-късни строежи, почти винаги позволява да се хвърли нова светлина както за архитектурата, така и за живописата на Иван-Асеновия храм. Последните наблюдения от археологическите разкопки очертават етапите на строителство на църквата в следния хронологически ред. Първоначално е изграден само сегашният наос, за което свидетелства новооткритата ниша на западната фасада (Обр. 1). В пода на южния кораб са вкопани две мраморни гробници за членове на царското семейство. По-късно от запад е добавен притвор, долепен на fuga към фасадата на наоса (Обр. 1). Следва основно преизграждане на църквата, при което отново са издигнати съборените сводове и стени на наоса от север и запад, а притворът е изцяло възстановен върху старите основи. Над притвора е бил издигнат купол, който след известно време изглежда е бил демонтиран, а западната фасада разчленена чрез добавянето на два допълнителни пиластъра. Във времето, когато храмът е католикон на манастира Великата лавра, са пристроени странични галерии и Екзонартекс от запад (Обр. 1). Нови масивни галерии и изграждането на Западната пристройка над основите и стените на разрушения Екзонартекс бележат последното голямо преустройство на църквата "Св. 40 мъченици".

Използвайки автентичните описания и всички важни сведения от досегашните изследвания за живописата, тук ще представим някои нови наблюдения, както и редица стилово-иконографски особености и възможности за открояване на основните идейно-тематични програми при декорацията на църквата "Св. 40 мъченици". Естествено всичко това ще бъде разгледано в неразривна връзка с резултатите от последните разкопки и нови архитектурни данни, които несъмнено ще дадат основания за една по-точна датировка на стенописите от наоса и притвора.

Стенописи в наоса.

До земетресението през 1913 г. тук на няколко места са оцелели стенописни фрагменти (Обр. 1), автентични описания и скици, които дължим изцяло на Ф. Успенски, а направените копия днес остават единствените свидетелства за фресковата украса в тази част на храма. Интересни сведения за наличието на два пласта живопис над гробниците в южната част предлага М. Москов (Обр. 1). При демонтажни работи за отстраняване на градежи от джамийския и

следосвобожденския период на храма, по време на разкопките през 1992 г. беше открит неизвестен стенопис от средновековната декорация на южната апсида и досега никой от проучвателите на църквата не е споменавал за него (Обр. 3 а, б, в, г). Това се дължи на обстоятелството, че фрагментът е останал зазидан след по-късните преустройства на тази част от апсидата (Обр. 4 б, в).

По време на разкопките започна демонтаж на тампонираната част от южната апсида, където вследствие на иманярски сондажи се забелязваше малка част от стенописната украса. След частичното отстраняване на каменната зидария, запълваща апсидата, се откри фрагмент с площ близо 2 кв. м от живописата върху цокъла в олтарната част на църквата (Обр. 3 б, в). Реставраторски екип от Националния институт за паметници на културата с ръководител А. Токмакчиев своевременно започна подготовка за сваляне на запазения стенопис. Фрагментът беше пренесен на нова основа, като се изработи специална конструкция, съответстваща на извивката на южната апсида (Обр. 3 г). След завършване на работата на реставраторите бяха направени някои интересни наблюдения, отнасящи се към архитектурната история и по-късните строителни етапи на храма²¹ (Обр. 4).

Сваленият и пренесен на нова основа стенопис впоследствие беше предаден за съхранение във фонда на отдел "Християнско изкуство" на Историческия музей - В. Търново (Обр. 3 г). На сваленото пано са запазени следи от хоризонтална ограничителна рамка на цокълния пояс, съставен от две успоредни линии, горната от които е бяла, а тази отдолу - червена. Над рамката на места личат малки участъци от тъмносиния фон на стенописната украса над цокъла (Обр. 5). Върху рамката е "окачен" орнаменталният мотив драперия, който се развива по цокъла. Гънките на драперията са очертани с различни по дебелина червени линии върху охровобелия фон. Всяка централна гънка, спускаща се от мястото на "окачването", е изпълнена с широка вертикална линия. Две такива вертикални линии ограждат поле, в което се спускат една към друга страничните, по-тънко очертани гънки. Тези странични гънки почти се събират в долния край на драперията. Разстоянието между две перпендикулярни гънки е приблизително 0,25 м. Върху оцелелия фрагмент са очертани осем такива полета. Тези полета изглежда са продължавали във втори ред над драперията, където е запазена само част от фона. Самата цокълна драперия с височина 0,45 м се откроява върху тъмносин фон, който от своя страна в долната си част завършва с широка 0,10 м бяла линия, с която общата височина на цокъла, започващ от пода, е била около 0,65-0,7 м (Обр. 3 г, 5).

Цокълната украса от разглеждания вид "драперия" би могла да се диференцира на няколко подтипа, съобразно различното декориране на полето между две централни гънки. Първият, най-опростен, е без допълнителна украса. Вторият вид е драперия, върху която се развива растителна плетеница, запълваща изцяло полето. Изпълнена почти по един и същ начин, е запазената плетеница по драперията в църквата в Калотино, Старият Преображенски манастир и др., а както свидетелстват старите копия и рисунки - и при две от

Трапезишките църкви: с номера II и VIII.²² При друга разновидност стенописни цокли полето между две гънки на драперията е украсено в центъра с по един орнаментален мотив, например ромб с кръст в средата, сърцевиден, лилиевиден, звездовиден и различни други орнаменти. Особено разнообразие в украсата на цокълните драперии предлагат църквите на хълма Трапезица с номера VI, X и XI, църквата "Св. Ап. Петър и Павел (пласта от XV в.), църквата "Св. Георги" (XVII в.) във В. Търново, църквите в с. Арбанаси и др.

Изключително интересен момент при декорирането на иначе разпространения мотив "драперия" върху разглеждания фрагмент от диаконикона на църквата "Св. 40 мъченици" е разполагането на едри калиграфски букви с добре очертани серифи (Обр. 3 б, г, 5). Единственият известен засега паралел се откри в параклиса "Св. Пантелеймон" на Боянската църква²³, но там буквите са по-тънко и непретенциозно изписани и според нас са от надпис на български. Освен това тези букви са разположени по цокъла извън олтарното пространство.²⁴ В нашия случай буквите са с ширина около 0,12 м и дебелина на ствола 0,015 м и попадат в центъра на оформените правоъгълни полета. Върху така очертаните осем полета са оцелели изцяло или частично шест букви: I(?), K, Ψ, Λ, Θ, Ϝ(?). Цялата запазена драперия от диаконикона в края си до южната стена се вдига леко нагоре²⁵ (Обр. 6). Ако приемем, че цокълната драперия е вървяла по цялата източна стена, то в протезиса, до северната част на наоса, тя също се е повдигала, т. е. нейното развитие е било дъговидно (Обр. 6).

Изложените наблюдения за иконографията и стила на новооткритата живопис в южната апсида принципно не дават широки възможности за точна интерпретация, тъй като става дума преди всичко за цокълна украса. В случая обаче липсата на конкретни аналогии сериозно затруднява търсенето на смисъла и разчитането на буквените знаци върху новооткритата цокълна драперия. Трудно, или за нас невъзможно, е да търсим връзката на буквите в значението на изписан текст, какъвто е примерът със споменатия вече цокъл на Боянската църква. Последователният ред на трите изцяло запазени знака - K, Ψ, Λ върху търновския фрагмент изключва прочита им в една дума, освен ако те не са част от гръцки текст, изписан със съкращения, но напомниме, че следи от лигатури и титли няма. От друга страна, ако пренебрегнем факта, че липсва разделителна пауза или знак между буквите, всяка една от тях би могла да бъде начало или край на дума, но се натъкваме отново на трудност при прочита им, ако не бъдат включени лигатури и титли.

Не е изключено да се помисли например за участието на изписаните букви като декоративен елемент към драперията. За съжаление известните ни подобни случаи са малко. От България са познати няколко изображения на пророци от Земенската църква, пещерната църква "Глигора" при Карлуково и др., където са включени букви в украсата на дрехите на пророците.²⁶ При тях обаче буквите са преплетени, т. е. могат да се разглеждат като куфически орнамент. Тези примери не са достатъчно показателни, тъй като практиката да се украсяват

пророческите одежди с буквени знаци е твърде често срещана.²⁷ От друга страна, търсенето на каквото и да е цифрово значение на буквите се изключва от липсата на титли, тоест тълкуването им като цифрова комбинация (година, дата и пр.) според нас е невъзможно. Дори да пренебрегнем факта, че не са отбелязани титли над буквите, то всякакви варианти за групиране, сумиране, включително и прочит отдясно наляво, не дават никакъв реален резултат, за да допуснем възможността това да са цифрови знаци.²⁸

Ако продължим да търсим смисъла на буквите от диаконикона на църквата "Св. 40 мъченици", бихме могли да предложим и още един, макар и твърде хипотетичен вариант - това да са инициалите на част от имената на Четиридесетте мъченици от Севастия, които според надписа на Иван Асен II са патрони на църквата. При едно такова тълкуване не трябва да се забравя и суеверието на средновековните творци за чудотворната мощ на имената и образите на Севастийските мъченици, на които Св. Радойчич посвещава специална публикация.²⁹ Така би могло да се обясни появата и на някои от техните самостоятелни изображения в редица паметници като Земен, Долна Каменица, Старо Нагоричино, Матейч и пр.³⁰ Естествено, в нашия случай логично възниква въпросът дали може да се съберат инициалите и на четиридесетте светци върху драперията по вътрешните стени на трите апсиди. Наличието на данни от измервания, направени при последните разкопки, позволяват да се представят сериозни аргументи в подкрепа на това предположение.

Най-добре запазена в архитектурно отношение е северната апсида, чиято разгъната вътрешна дължина е 2,82 м. Разделителната стена между нея и централната апсида ес ширина 1,10 м, измерена при основите (Обр. 4, 6). Централната апсида, сега запазена само в основи, е била разрушена по време на земетресението през 1913 г. При нейното възстановяване новата зидария е направена с отстъп от 0,35 м спрямо оригиналните основи, при което се получава илюзията за наличието на синтрон или пък апсида от по-ранна църква. Независимо от тези промени, по аналог със северната апсида, при която основите имат еднаква ширина със суперструкцията, може да се измери вътрешната разгъната дължина на централната апсида, която е 4,40 м. Понеже няма възможност да се направят точни измервания в югоизточния ъгъл на наоса поради пълното му събаряне, единствено чрез сравнения с оцелялата северна част на олтарното пространство се определя ширината на южната стена на централната апсида - 1,10 м, и разгънатата дължина на южната апсида - 2,82 м (Обр. 4).

Върху измерената обща дължина на трите апсиди, която възлиза на 10,04 м могат да се разположат точно 40 дипли с ширина 0,25 м от драперията, така както е върху оцелелия фрагмент от диаконикона (Обр. 6). По този начин вписаните в гънките инициални букви се разпределят по 11 в двете странични апсиди и 18 - в централната. В предложената разгъвка на стенописния цокъл не е включена ширината на разделителните зидове между апсидите поради

това, че те се явяват източни страници на двата входа, свързващи диаконикона и протезиса с централната част на олтара (Обр. 4, 6).

Според възможностите на предложената реконструкция на цокълната стенописна украса в олтара на църквата можем да допуснем, че откритите в диаконикона унциални букви могат да се тълкуват като инициалите на някои от имената на светите четиридесет мъченици от Севастия, като например: I - Йоан, K - Киприан, Кирил, Кирион, Л - Λ - Лизимах, Θ - Теодул, Υ - Уал, Уларий. По особен е случаят с буквата Ψ, тъй като липсва име на светец от групата на севастийските мъченици, което да започва с този буквен знак. В случая теоретично би могло да се допусне, че става дума за грешка при изписването на името на мъченика Исихий, така както например го откриваме в Иконографския наръчник от 1863 г., където е отбелязан като Психий.³¹ Подобни грешки при изписване имената на светци се срещат често. Те са свързани както с грамотността на зографите или калиграфите, така и с използваните ерминии, където понякога грешно са интерпретирани някои имена, особено при превода им от гръцки, или са внесени диалектни форми. При сравнение на отделни ерминии се откриват разлики както в имената, така и в броя на мъчениците от Севастия.³²

Развивайки тази хипотеза, трябва да отбележим, че все пак за нас остава непозната практиката да се отбелязват само с инициали имена на светци, ако липсват техни изображения. В късноризантската епоха например има редица случаи, когато с инициал са означени имената при изображенията на архангели, апостоли или пророци, но над съответната буква е отбелязана и титла.³³ Ако допуснем, че едва доловимите вертикални линии над драперията са очертавали правоъгълни полета, в които да са били изписани изображенията на мъчениците, то тогава тази хипотеза би добила по-завършена форма. Налага се да добавим, че ако допуснем това да са инициалите на мъчениците, непременно в началото на изписването им, т. е. в североизточната част на цокъла, трябва да стои съкратеното означение на Св. 40 мъченици - СТЫ MNЦН.

Към всички предположения могат да бъдат добавени без конкретна аргументация и възможностите всяка буква да бъде начало на псалом, част от тайнопис (въпреки че буквите са твърде едри и официални) и пр. Така или иначе въпросът около правилната смислова интерпретация на буквите остава открит и ще чака своето най-убедително решение и дешифриране.

Въпреки изтъкнатите вече разлики най-близък във всяко отношение паралел на разглеждания стенопис се оказва цокълът от Боянската църква. Това е сериозно основание за неговата датировка да обърнем поглед към надписа от колоната на цар Иван Асен II, още повече че последните археологически и архитектурни наблюдения не влизат в противоречие с тази възможност.³⁴ В този аспект цокълът от диаконикона на църквата "Св. 40 мъченици" според нас е може би единствената оцеляла живопис, която сравнително най-сигурно би могла да бъде свързана с изписването от 1230 г. Най-вероятно става въпрос

за първия живописен слой в наоса на църквата "Св. 40 мъченици".

В тази посока сведенията на М. Москов за наличие на двупластова живопис в южната част над двете мраморни гробници добиват изключително значение, тъй като позволяват да се развие допускането за наличието на ктиторски надгробни изображения на членове на царската фамилия още при първоначалното изписване на църквата. Подобна ктиторска сцена е изпълнена над саркофага на крал Стефан Неман в Студеница, докато над гробницата на кралица Ана Дандоло в Сопочани е представено нейното Успение.³⁵ Нашите предположения за преизползването на гробниците след възстановяването на Асеновата династия през XIV в. (отчасти подкрепени от плочата с царския надгробен надпис на цар Асен)³⁶ не изключват изписването на нови ктиторски портрети. Такива например могат да се търсят и над гробницата в северозападния ъгъл на наоса.

Според останените скици и бележки от Ф. Успенски, направените копия преди земетресението и наблюденията от последните разкопки на западната стена на наоса могат със сигурност да се възстановят два регистъра от стенописната украса (Обр. 2). Над задължителния цокъл (1,20 м) следва първият регистър с приблизителна височина 1,50 м (Обр. 2). От него е оцеляла само незначителна част от юг, под сцената Сънят на Яков. Вторият регистър изглежда е включвал само четири сцени, на три от които имаме запазени единствено копията, изработени в същия мащаб (Обр. 8, 9, 10). В люнета над входа е най-възможно да е стояло изображение на Богородица Млекопитателница.³⁷ Над него е разположено Успение Богородично с ширина 3 м (между пиластрите) и минимална височина около 3,50 м. Възможно е сцената да е продължавала до самия свод, за височината на който не разполагаме с конкретни данни. Между южната стена и прилежащия пиластър е стояла сцената Стълбата на Яков (1,90 x 2 м). По същия начин, симетрично от север, е била стенописана Старозаветна троица (1,90 x 2 м). Нямаме данни как са били декорирани самите пиластри. Логично е да допуснем наличието на цели фигури или допоясни изображения на светци, фланкирани по страниците на пиластрите с геометрична и растителна украса (Обр. 2).

Сцената Успение Богородично, чието копие (дължина 2,19 и височина 1,01 м) е изложено в залите на Великотърновския исторически музей, е заемала централната част от втория регистър на западната стена на наоса (Обр. 2 и 10). Във всички по-ранни публикации се отбелязва, че схемата на тази композиция е по-особена от традиционната. Например, елипсовидната мандорла с Христос и душата на Богородица не е в средата зад смъртното ложе, а е изместена до главата на мъртвата. Всички апостоли са групирани вдясно при краката на Мария, а вляво от одъра личат изображенията на двама епископи и един архангел.

Въз основа на сравнителен анализ с различни паметници от Балканите става ясно, че тази композиционна схема е един от разпространените варианти за представяне на сцената Успение Богородично. При него групата на апостолите

е отделена отдясно при краката на Богородица; до главата ѝ са разположени ангелски фигури, които според старите апокрифни текстове са на петимата архангели - небесната стража край Богородичното ложе. Такова композиционно решение срещаме при представяне на сцената в църквите "Св. Врачи" в Костур (XII в.); Мавриотиса, Костур (XIII в.); "Св. Никола Кирици", Костур (XIV в.); Протатон, Каряя (края на XIII в.); "Св. Богородица", Долна Каменица (XIV в.); Перивлепта, Мистра (XIV-XV в.); Грачаница (XIV в.); "Св. Крал", Студеница (XIV в.).³⁸ Архангелите са облечени по различен начин - с императорски костюми или като войни, както очевидно са показани в църквата "Св. 40 мъченици". По отношение на архангелския войнски костюм интересни аналогии могат да се открият в сцените от църквата в Раваница (XIV в.) и Перивлепта в Мистра (XIV-XV в.).³⁹ Докато изместената мандорла с фигурата на Христос към главата на Богородица, и то във вариант, когато той е опрял глава до лицето на мъртвата си майка, срещаме при сцената Успение Богородично в църквата "Св. Георги" в Полошко (XIV в.).⁴⁰

Другото копие е на стенописа Старозаветна троица (дължина 1,64 м и височина 1,01 м). В момента се съхранява във фонда на АИМ при БАН, филиал В. Търново (Обр. 2, 9). Сцената е идентифицирана и подробно описана от А. Грабар.⁴¹ Той обръща специално внимание на редица интересни детайли, разглеждайки например масата, оформена като монументален престол, украсен с арки с типична "подковообразна" форма, елемент, който отвежда към малоазийските протообразци. Специфичен белег за съхраняването на по-стара традиция се явява според същия автор и червеният свитък в ръката на средния ангел.

Иконографията на сцената Старозаветна троица от църквата "Св. 40 мъченици" е сходна с тази от редица паметници от палеологовия кръг. Именно през XIV в. особено разпространени са и други такива "трапезни" сюжети като Сватба в Кана и Тайната вечеря. Сцените са наситени с голям брой битови детайли, които художниците предават изключително подробно. Според В. Лихачева темата Старозаветна троица получава важно значение през палеологовата епоха, тъй като чрез нея се подчертава не само догмата за триединството, а се търси и жанровият ѝ аспект.⁴² Това добре личи, ако се вгледаме в редица подробности: покривките върху масата, формата на съдовете, приборите, архитектурния пейзаж и др. (Обр. 9). Към палеологовото време се отнася сцената от църквите "Св. Георги" в Нови Пазар, Перивлепта в Мистра, църквата в Зързе, Новгородските фрески на Теофан Грек в църквата "Св. Спас", църквата "Св. Марина" в Карлуково и при още две икони - шедьовъра на А. Рубльов и една икона от Ермитажа.⁴³ За широката популярност, богатото символно съдържание на сцената Старозаветна троица съдим и по една миниатюра от XIV в., илюстрираща съчиненията на Йоан Кантакузин, която представя негов двоен портрет - като император и монах.⁴⁴ Над тези изображения е поместена Старозаветна троица, най-вероятно във връзка с факта, че при Йоан Кантакузин исихастката доктрина получава официално

признание.

Представянето на Старозаветна троица, заедно с Жертвоприношението на Авраам, Срещата на Авраам с ангела и Тримата отроци в огнената пеш традиционно се разглеждат като първообраз на евхаристията и символически изобразяват Христовата жертва. Всъщност принасянето в жертва на телеца в сцената "Старозаветна троица" се явява символ на кръстната смърт на Христос. Това определя и традиционната ѝ връзка с украсата на олтарните части на храма. Нейното изваждане от това пространство най-често е свързано с включването ѝ в друга обредно-символна тема. Например в църквата "Св. Арх. Михаил" при Иваново сцената е разположена на тавана в един регистър със Съня на Яков и Възнесение Христово, свързани в тематичен цикъл, посветен на патрона - Св. Арх. Михаил. По друг начин към цикъл, свързан с живота на Богородица, се тълкува включването на Старозаветна троица в украсата на търновската църква "Св. 40 мъченици" или например на фасадата на скалната църква "Св. Марина" в Карлуково. Ярък пример за това е и една грузинска икона-триптих от XIV в., по вратичките на която са представени сцени от живота на Богородица, а на централната част - Дърво Йесеево, Стълбата на Яков и Богородица неопалима купина.⁴⁵

Копието на третата сцена от западната стена на наоса - Сънят на Яков, има запазена дължина 1,03 м и височина 1,01 м (Обр. 2, 8). Тук ще се спрем само на една интересна подробност, на която обръща внимание А. Грабар, описвайки камъка под главата на спящия Яков като "... някакъв четвъртит предмет, изпъстрен с двойни ивици в различни направления".⁴⁶ При внимателно сравнение установяваме, че този камък е украсен по същия начин както е декорирано едно от правоъгълните пана на стенописния цокъл от Екзонартекса на църквата "Св. 40 мъченици", имитирайки мраморна облицовка. Това е съществен факт, показващ бизко по време изписване на наоса, притвора и екзонартекса.

В сюжетен план сцената Стълбата на Яков, както и Старозаветна троица се изобразяват в олтарните части. В палеологовото изкуство Стълбата на Яков и Борбата на Яков с ангела се изписват вече в други помещения на църквите. Откриваме ги в храма "Св. София" в Трапезунд, Богородица Перивлепта в Охрид, Протатон, Богородица Левишка, Хилендар, Кахрие джамия, Св. Апостоли в Солун, Дечани, Лесново и др.

Обогатяването на иконографските програми очертава основните тенденции в стенната живопис от палеологовото време. С тези промени трябва да се свържат и стенописите от XIV в. върху западната стена на наоса на църквата "Св. 40 мъченици", обединени около Богородичната тема. Подобна програма е много вероятно да е създадена в католикона на търновската Велика лавра под влияние и на исихазма, получил широко разпространение около средата на века. Предпочитанието към Богородичните цикли намира образно възплъщение на един от основните моменти от това учение - за посредническата роля на Божията майка между небесния и земния свят. Тук е мястото да

отбележим и един важен социален аспект на влиянието на исихазма върху изкуството, на който специално отделя внимание Е. Бакалова.⁴⁷ С разпространението на това учение безспорно нараства ролята на монашеството в обществения живот на българската държава - особено важен факт, който обяснява липсата на съществени различия в стилово отношение между дворцовото и монашеското изкуство.

Стенописи в притвора

Най-значителна част от живописиста на църквата е оцеляла във вътрешността на притвора (Обр. 1, 11). Тези фрески, както вече казахме, са датирани от почти всички изследователи в 1230 г., според надписа на цар Иван Асен II върху колоната в наоса. От тази стенописна украса на източната и западната стена на притвора са запазени сцени от календарен цикъл (Обр. 1). През 1964 г. З. Баров сполучливо сваля оцелелите фрески от западната стена, а по-късно за тях най-аргументирана идентификация предлага Л. Мавродинова.

При най-ранното описание на църквата, направено преди земетресението, Ф. Успенски сочи, че цялата източна стена на притвора е била покрита с живописни композиции и отделни фигури, разположени в пет пояса, от които успява да разчете седем сцени за месец май и две - от месец юни (Обр. 16). Позовавайки се на неговите фотографии, А. Грабар прави по-подробно описание и разчитане на сцените, а Кр. Миятев изследва палеографията на надписите. Последните двама изследователи обаче правят една и съща грешка при разчитане на част от календарните сцени, запазени върху най-горния ред на западната стена на притвора, сочейки, че те принадлежат на месец ноември. Благодарение на корекцията на Мавродинова днес вече знаем, че става въпрос за сцени, илюстриращи последните шест дни на месец март. Анализирайки стенописите, авторката извежда, че "... както по иконография, така и по реда и подбора на празниците, а и по стил календарните сцени отвеждат към паметници, цариградски и синайски, от втората половина на XI в.". Същевременно с това тя констатира "... едно ново и характерно за живописиста на паметника смекчаване на сухата комниновска линия по силуети и драперии, което придава финес и мекота на цялата живопис". С традициите на източно-християнското изкуство от този период се свързват и надписите върху фреските, като се отбелязва и "... новото, което идва едновременно по пътя и на новата техника и похвати" (фрескови подложки и дорисуване на "сухо"). Въз основа на всички заключения Мавродинова отнася стенописите към 1230 г. В същата студия за живописиста на храма авторката обаче пропуска да се съобрази с няколко съществени момента от строителната периодизация на църквата (наос, притвор, екзонартекс и западна пристройка), уточнена при разкопките на В. Вълв.⁴⁸ Става дума за откритата fuga между наоса и притвора, която хронологически отделя тяхното изграждане (Обр. 1). Впоследствие при нашите нови разкопки тези изводи и наблюдения се подкрепиха с новооткритата ниша на западната фасада на наоса и установените строителни нива и етапи на притвора (Обр. 1). Всичко това позволява живописиста на

притвора да се разгледа отново, както и да се направи опит за реконструиране на целия календарен цикъл.

Налага се да припомним накратко съдържанието на отделните календарни сцени и образи, като ще спрем по-задълбочено вниманието си само върху някои стилово-композиционни особености, които позволяват по-точно да се хронологизира изписването на притвора спрямо живописца в другите помещения на храма. На източната стена от календара са разчетени 11 сцени. Върху реда над надвратния люнет са композициите "Обезглавяването на Св. Ирина" (5 май), "Смъртта на праведника Йов" (6 май), "Обезглавяване на Св. Акакий" (7 май) и "Св. Йоан Богослов" (8 май). Удебелена вертикална линия е отделяла новия месец, започващ от средата над арката надясно. От снимката, която Успенски публикува, ясно личи в началото на карето кръстен знак и името на месец юни (Обр. 16). Сцената илюстрира Отравянето на Юстин Философ, за първия ден от този месец. За 2 юни е представена сцената със смъртта на цариградския патриарх Никифор. Трите карета в най-горния ред не са разчетени, но са ориентирани около датите 21-23 от друг месец. На втория ред за месец май е илюстрирана кончината на Св. Св. Пахомий и Ахилий (15 май), разположена точно под карето с дата 7 май. Последният ред от месец май е бил със запазени сцени за датите 19 май - "Обезглавяването на Св. Патрикий", 20 май - "Обезглавяването на Св. Талелей", 21 май - "Св. Св. Константин и Елена" и 22 май - "Обезглавяването на Св. Василиск".

На фотографиите на Успенски ясно личат някои особеност на сцените от източната стена, които сега ще отбележим (Обр. 16). Например при "Обезглавяването на Св. Ирина" впечатление прави позата на войника със свит под напор в коляното десен и опънат ляв крак. С дясната ръка той замахва с меч си, а с лявата държи ножницата. Като цяло фигурата е силно раздвижена - торсът е фронтален, движенията на ръцете са наляво, докато главата е обърната надясно. Посичането е показано на фона на хълмист пейзаж. Идентична композиция, само че с мъченическата смърт на Св. Пантелеймон, намираме в илюстрирания ръкописен Менологий Гр. 9 от 1063 г. (л. 101), съхраняван в Държавния исторически музей в Москва.⁴⁹ За разлика от сцената в търновския календар тук пейзажът е опростен и лишен от подробности. Друг детайл от сцената с "Обезглавяването на Св. Ирина" също заслужава внимание. Става въпрос за наклонените растения с малки заоблени листа върху терена, които са еднакви с тези от миниатюрите в Евангелие Гр. 74 от Парижката национална библиотека (XI в.), Лондонското четвроевангелие на цар Иван Александър (1355-56 г.) и Томичовия псалтир (1360 г.).⁵⁰

Внимание заслужава изображението на Св. Йоан Богослов, илюстриращо датата 8 май (Обр. 16). Евангелистът е показан в цял ръст, обърнат три четвърти надясно, леко приведен с книгата на Евангелието в ръце. Позата подсказва, че най-вероятно за образец е използвана седнала фигура на евангелист, която художникът в случая изправя. По същия начин е представен Св. Йоан Богослов заедно с Иван Александър (л. 272) на миниатюра от Лондонското

четвероевангелие.⁵¹ Сред известните илюстрирани и стенописни менологии се срещат т. нар. "портретни" изображения на светци, но трябва да отбележим, че преобладаващата част от тях са показани във фронтална диспозиция, докато само в единични случаи, като споменатите по-горе, фигурите са представени в профил.

Друга интересна сцена от източната стена на притвора е "Отравянето на Юстин Философ" (1 юни) (Обр. 16). Събитието се развива на фона на архитектурен пейзаж - ниска стена с украса по корниза, тип "хармоника". Палачът поднася широка стъкленица с отрова към светеца, поставен на колене с вързани ръце. Образът на мъжа-отровител е строго индивидуализиран - с дълъг прав нос, къса отрязана на черта коса и шапка, тип барета, украсена с перо. Облечен е с къса широка туника, черни чорапи и светли ботуши. Пръв Грабар отбелязва, че костюмът е италиански и вероятно е свързан с националната принадлежност на палача. Подобно чисто профилно изображение на екзекутора виждаме и при илюстрацията за 30 март - "Смъртта на Варахисий" (принуден да пие вряща смола), разположена върху западната стена на притвора. При него жестовите почти изцяло повтарят тези на отровителя от разглежданата сцена.

До нас е оцелял фрагмент от календара, стоял на западната стена на притвора, който е свален и пренесен върху нова основа и се съхранява в специално помещение в гр. В. Търново. Запазената част с размери 5,20 x 2,80 м обхваща надвратна арка и прилежащите четири пояса в северна посока (Обр. 11, 12). В най-горния ред са разположени шест карета за месец март: 25.III. - Св. Пелагия или Св. Теодосия; 26.III. - Събор на Арх. Гавриил; 27.III. - Св. Матрона Солунска; 28.III. - Св. Иларион Нови, игумен Пеликидски; 29.III. - Св. Йоан Лествичник; 30.III. - Св. Варахисий. За последните две дати - 29 и 30 март изображенията са разменени, тъй като Св. Йоан Лествичник в синаксарите се явява на 30.III., а Св. Варахисий - на 29.III. Сцената, илюстрираща 31 март, не се разчита, но може да предположим, че е представена сцена със Св. Авда.

На долния ред са разчетени следните сцени: 8 юли - Смъртта на Св. Прокопий (Обр. 13); 1 август - Св. Седем Макавеи, Соломония и Елеазър (Обр. 13); 2.VIII. - Пренасяне на мощите на Св. Стефан; 3.VIII. - Св. Св. Исакий, Далматий и Фавст; 4.VIII. - Пренасяне мощите на Св. Евдокия; 5.VIII. - Св. Евсигний; 6.VIII. - Преображение; 7.VIII. - Св. Дометий и учениците му; 8.VIII. - сцената не е запазена добре и не може да се разчете.

В третия пояс са поместени седем сцени: за 9.VIII. - Разпятие на Ап. Матия (Обр. 13); 10.VIII. - Изгарянето на Св. Лаврентий (Обр. 13); 11.VIII. - Посичането на Св. Евпъл; 12.VIII. - Изгарянето на Св. Св. Фотий и Аникита; 13.VIII. - Смъртта на Св. Максим Изповедник; 14.VIII. - Обесването на пророк Михей; 15.VIII. - сцената е разрушена и не може да се каже дали е било представено Успение Богородично или друг светец, честван на деня.

От най-долния ред е запазена горната половина на сцените, включващи надписите, което до голяма степен улеснява идентификацията им. Тук са

представени образи, свързани с датите: 16.VIII. - Смъртта на Св. Диомид; 17.VIII. - Посичането на Св. Мирон; 18.VIII - Св. Св. Флор и Лавър, засипани в безводен кладенец; 19.VIII - Св. Андрей Стратилат; 20.VIII. - Кончината на пророк Самуил; 21.VIII. - Св. Васа или Ап. Тадей с децата си; 22.VIII. - сцената е изцяло разрушена.

Всички сцени са отделени в правоъгълни полета, чиято ширина за разлика от височината не е строго фиксирана. Съобразно броя на персонажите или характера на отделните композиции, някои от тях са по-широки, а други - потесни. Дните от един и същ месец са отделени с тънка охрова линия, а месеците са оградени с по-широка червена ивица. В горния ляв ъгъл на всяко каре е отбелязана поредната цифра за дните с буквени знаци, над които е поставена титла.

Налага се да задържим внимание върху някои детайли, характеризиращи отделни сцени и образи от запазената част на календара. Например, при Смъртта на Матрона Солунска (27.III.) ясно личат двойните червени ивици, с които е украсена бялата тъкан, покриваща ложето на светицата. Същите червени ивици украсяват кърпите, застлани пред тримата ангели в сцената Старозаветна троица от наоса на църквата, както и покривката на масата от сцената "Посещението на Антоний Велики при Павел Тивейски" от Екзонартекса. Ако се вгледаме внимателно в орнаменталната украса на възглавието под главата на Св. Богородица в сцената Успение от наоса, то веднага можем да я открием, само че като украса на дрехата, показваща се изпод ризницата на войника, посичащ Св. Прокопий (8.VII.). Тези наглед дребни детайли подсказват за едновременното или пък със съвсем незначителна разлика във времето, изписване на наоса, притвора и екзонартекса на църквата, което се подкрепя и от резултатите от физико-химическите анализи на живописиста и мазилковите грундове, публикувани от Л. Прашков.⁵²

Съвсем близко сходство намираме в позата на фигурата и обемно-пластичното третиране на дрехата на Арх. Гавриил (26.III.) с тази на летописеца Манастий от Манасиевата хроника (1344-1345 г.) (л. 1-6).⁵³ Архангелската фигура всъщност се явява и второто, достигнало до нас портретно изображение от търновския стенописен календар. За разлика от обичайната практика архангелските образи да се показват с лабариум и сфера фронтално, тук Арх. Гавриил е с отпуснат в коляното десен крак, а цялата фигура е раздвижена, леко обърната надясно.

Локализацията на мястото на действие при отделните епизоди от календара се ограничава в архитектурен декор с ниски стени, чиито корнизи са украсени с орнаментален мотив тип "елха", "хармоника" или "акант", завършващи понякога с висока сграда със засводен или двускатен покрив. В други случаи за фон е избран природен пейзаж, включващ единичен хълм с гладки скатове. Независимо дали пейзажът е архитектурен или природен, в долния край на композициите теренът е третиран като вълнообразна ивица с наклонени тревички. Тази вълнообразна повърхност с ниска растителност е изявен мотив,

както вече отбелязахме при миниатюрите. В сцената с Изгарянето на Св. Св. Фотий и Аникита (12.VIII.) горящата камера, в която са поставени мъчениците, до голяма степен наподобява по форма горящия жертвеник от миниатюрата "Петър се отрича три пъти от Христос в двора на Кайфа и петелът пропява" от Лондонското четвороевангелие (л. 262).⁵⁴

По отношение на стиловия характер на живописиста от притвора на църквата "Св. 40 мъченици" наред с всички споменати вече от изследователите особености - пропорции, колорит и пр., трябва да открием и един факт, чиято важност отчита още А. Грабар в своето изследване. Става въпрос за живописен прием, при който светлините на червеноообагрените обеми се постигат чрез сини бликове. Грабар отбелязва, че "... този начин, съставляващ един от най-характерните признаци на живописиста от XIV в. и следващите векове, е особено интересен тук" (имайки предвид църквата "Св. 40 мъченици"). При описанието на сцените същият точно отбелязва местата, третиращи по този начин: сцената със смъртта на Макавеите (1.VIII.), Преображение (6.VIII.), Обесването на пророк Михей (14.VIII.), а се споменава и сцената "Старозаветна троица".⁵⁵ На този факт спират вниманието си и други изследователи по различни поводи.⁵⁶ Например Кр. Миятев, припомняйки този похват в стенописите на църквата "Св. 40 мъченици" в Търново, отнася живописната украса на църквата "Св. Марина" при Карлуково към кръга на търновските паметници от XIV в.⁵⁷ По този повод Н. Мавродинов отбелязва, че "... употребата на допълнителни тонове, наследство от елинистичното изкуство, се явява за първи път в източната християнска живопис" (тук в църквата "Св. 40 мъченици").⁵⁸ Ето и в тази връзка отново възниква въпросът за времето на стенописване на календара, тъй като изброените стилово-композиционни особености ни отвеждат по-скоро към палеологовото, отколкото към комниново време.

Към живописната украса на притвора се числят и двете сцени, стоящи една срещу друга върху надвратните люнети на източния и западния вход (Обр. 1). Това са "Св. Ана Млекопитателница" и "Св. Елисавета Млекопитателница". За първата съдим по запазеното копие (Обр. 7), а втората е свалена от реставраторите и пренесена върху нова основа, заедно с календарните сцени от западната стена (Обр. 13). В своето изследване за фреските от църквата А. Грабар отделя широко място на темата за Млекопитателниците, като въз основа на иконографски белези ги причислява към една стара сиропалестинска художествена група паметници.⁵⁹ Наред с коментарите за емблематичния характер на кръговете от двете страни на изображението на Св. Ана и пламъците, фланкиращи Св. Елисавета, Л. Мавродинова отбелязва, че Св. Ана и Св. Богородица Млекопитателници се откриват в редица византийски паметници от XI до XIV в., особено на Балканите.⁶⁰ Тук ще прибавим, че подобни изображения продължават да се представят и през XIV в. Например върху северната стена на наоса в Заум (1361 г.) е изписана Св. Ана Млекопитателница⁶¹, а в притвора на Богородичната църква в Печ (XIV в.) е представена Св. Богородица Млекопитателница.⁶² В тази посока нашето

допускане, че в люнето над западния вход на наоса е стоял образът на Св. Богородица Млекопитателница, намира известни основания (Обр. 2). Запазената до днес сцена със Св. Елисавета Млекопитателница (Обр. 13) е твърде избледняла и нечетлива, т. е. трудно могат да се коментират стиловите ѝ особености, въпреки че е очевидно, че тя се числи към цялостната живописна украса на притвора и не могат да се търсят никакви различия от общата му декорация.

Първите илюстрирани календари се появяват във Византия в края на Х в. Тяхното възникване се отнася към периода, когато Симеон Метафраст, в съответствие с проведената реформа в литургията, събира в едно цяло всички съществуващи жития на светците. Възникналата едновременно със стандартизацията на текста система на илюстрациите се утвърждава като норма за включване на една миниатюра с портрет на светеца в началото на житието и илюстрация с изображение на неговото мъченичество или основно събитие в неговия живот - в края на текста. Очевидно в XI в. възниква типа илюстриран менологий, при който всички светци, упоменати в текста, се представят на една миниатюра, изпълняваща ролята на фронтоспис.⁶³

Най-ранният известен пример за стенен календар е от църквата "Св. Никола Орфанос" в Солун (1314-1316 г.).⁶⁴ Изглежда отначало византийските ръкописни образци са използвани почти без изменение при създаване на стенните календари, което става ясно и от надписите на последните. Например, менологиите в сръбските църкви до към средата на XIV в. са преди всичко с гръцки надписи ("Св. Георги", Старо Нагоричино, 1316-1318 г.; "Успение Богородично", Трескавец - 1334-1345 г.). Изключение донякъде прави календарът от църквата "Благовещение" в Грачаница (1318-1320 г.), където част от текстовете са на гръцки, а другите - кирилски. Изглежда около средата на века и дори по-късно навлизат кирилските надписи например при календарите от "Възнесение Христово" в Дечани (1350 г.) и църквата "Св. Димитър", Марков манастир (1376 и 1381 г.).⁶⁵ Според мнението на П. Мийович запазените в сръбската монументална живопис менологии стоят най-близо до най-късния илюстриран менологий от палеологовото време, този от Бодлеанската библиотека в Оксфорд, където сцени със смъртта на мъчениците се редуват с техни портретни изображения.⁶⁶ Все пак можем да обобщим, че сцените от менология се включват като тематична програма в стенописната украса не по-рано от XIV в.⁶⁷ и календарът от църквата "Св. 40 мъченици" с кирилски надписи е трудно да се приеме, че е изписан по-рано.

По въпроса за подбора и тематиката на календарните сцени в църквата "Св. 40 мъченици" Л. Мавродинова отбелязва точно, че се касае за мартирологий, т. е. преобладават изображения, представящи смъртта на почитания светец или пренасяне на мощите му, като са малки изключенията, когато са представени конкретни изображения в цял ръст. Все пак за последното не може да се изказва категорично мнение, тъй като запазените части от календара са твърде малко. В това отношение календарът се различава от по-

ранните паметници, особено от XI-XII в., където всички починали в мир светци са изобразявани прави в анфас, като по изключение отделни светци лежат на смъртен одър, а пренасяне на мощи изобщо не са представяни.⁶⁸ По отношение на иконографията и композиционните решения на отделни сцени, календарът от търновската църква обаче държи връзка с миниатюрите, украсявали паметници, преди всичко от втората половина XI в., създадени във византийската столица, какъвто е примерът с двата менология от Държавния исторически музей в Москва - Гр. № 9 и Гр. № 183.⁶⁹

Накрая при едно общо сравнение между изображенията от запазените минейни сцени в църквата "Св. 40 мъченици" и тези от календарите в Трескавец, Старо Нагоричино, Грачаница и най-вече Дечани, където е запазен менология почти за цялата година, виждаме, че до голяма степен тематичният подбор на сцени и образи е един и същ. Освен това всички дни от календара в Дечани, както и в църквата са отделени в карета, а не са развити в непрекъснат пояс. Това подсказва, че от зографите се ползват образци, създадени по синаксара на Великата цариградска църква, включващ всички дни от годината.

При изследване на календара от църквата "Св. 40 мъченици" не на последно място остава проблемът за това, как пространствено е било организирано представянето на минейните сцени върху притвора и каква част от календарната година е обхваната. А. Грабар предполага, че всички стени и целия свод на притвора са били заети, но не е имало обща система в разпределянето на месеците. Това предположение подкрепя и Кр. Миятев, докато Л. Мавродинова изразява по-предпазливо мнение, че не е възможно да се установи дали са били изписани календарните сцени за цялата година или само за мартенското полугодие. Според нас възможността да се реконструира целогодишният календар от притвора е от значение за по-сигурната датировка и по-точните сравнения и съпоставки със запазените стенни менологии.

Притворът, който е допрян на fuga към наоса на църквата "Св. 40 мъченици", има вътрешни размери 2,90 x 8,90 м и ширина на стените 0,80-0,90 м. В периода XIII-XIV в. се открояват два основни строителни етапа, които за първи път бяха установени при последните археологически разкопки (Обр. 1).⁷⁰ От първия строителен етап, който най-общо се отнася към средата и втората половина на XIII в., са останали единствено фундаментите и част от суперструкцията на височина до 1 м. Възстановеният върху старите основи притвор - втори строителен етап (първа половина на XIV в.), е имал фасадни ниши от север и юг. Западната фасада е била оформена чрез два странични пиластъра при северозападния и югозападен ъгъл, между които остава единственият вход на притвора, широк 1,68 м. Над горния праг на входа, отвътре и отвън, са изидани аркирани люнети с височина 0,80 и дълбочина 0,17 м.

Във вътрешността на притвора е била изградена тухлена гробница, долепена до южната му стена.⁷¹ Измерената оригинална височина на гробницата, сравнена с данните от последните разкопки, показва, че горният ѝ край се е

издигал на 0,70 м над нивото на пода, което остава непроменено и през двата средновековни строителни етапа. От вътрешната страна на западната стена, на 1,05 м южно и 1,25 м северно от оста на входа, се забелязват останките от вторично изсечени тухлени арки. Те имат ширина 0,70 м и запазена височина 0,30 м и се намират на 4,20 м над пода на притвора. Тези арки несъмнено са носили свода на притвора или върху тях е стъпвал подкуполен барабан с издигащия се над него купол. В случая по-вероятна е втората възможност, тъй като при покриването на тесния притвор не е било необходимо сводът да бъде допълнително усилян чрез такива масивни арки. Поради това с голяма сигурност трябва да се приеме, че в средата на притвора се е издигал купол с вътрешни размери 2,25 x 2,90 м. Известно време след възстановяването на притвора той е бил частично реконструиран, при което на западната фасада, от двете страни на входа са добавени нови два пиластъра, а люнетът над входа - зазидан. Не е изключена възможността при извършените ремонтни работи куполът да е бил демонтиран, а притворът - изцяло засводен. Предложените варианти за възстановяване на обема на вътрешността на притвора (с купол или с полуцилиндричен свод) позволяват да се направят два опита за разгъвка на стенописния календар по вътрешните стени и свода.

Над пода по цялата вътрешност на притвора е имало стенописан цокъл с височина 1,20 м. При варианта със сводово покритие на западната стена и до средата на свода са били разположени пълните дни на четири месеца (Обр. 14). От юг на входа в четири реда, на височина до люнета са разпределени 31 дни на месец юли, а от север - месец август (31 дни). В люнета е поместено изображение на Св. Елисавета Млекопитателница. Над входа следват два реда с дните на месец март (31), а февруари (29 дни) и януари (31 дни), също в два реда, са изписани по западната половина на свода, като част от сцените са разположени по тухлените арки. Абсолютно симетрично е стенописана и източната стена - на север от входа месец май с 31 дни, от юг - месец юни (30 дни), а в люнета е стояла Св. Ана Млекопитателница. Над входа, по цялата дължина на стената, следват: месец април (30 дни), ноември (30 дни) и декември (31 дни). На късата северна стена се е намирал месец септември (30 дни), от който се води началото на източноправославния календар. В извивката на свода вероятно е имало аркирани прозорци, а в средата на стената над цокъла остава място за ктиторски портрет. По същия начин е била оформена южната стена с месец октомври (31 дни), до която е долепена зиданата гробница, като е предвидено място за надгробно изображение (Обр. 14).

При варианта с купол, над централната част на притвора се налагат някои размествания само в най-горните сектори на календара поради очертания отвор на свода (Обр. 15). Така например месеците януари и февруари ще се окажат от двете страни (северно и южно) на подкуполния барабан, ограничен от носещите тухлени арки, като няколко от дните им се прехвърлят в прилежащата им горна половина на страничните къси стени. На отсрещната източна стена месеците ноември и декември също ще бъдат разделени от отвора на купола,

а крайните им дни ще заемат останалата горна част от северната и южна стена, където може да е имало по един прозорец. Разположението на останалите месеци остава същото, както и стенописния цокъл, ктиторската и надгробна сцени от север и юг (Обр. 15).

Точното разпределение на всички дни от стенописния календар върху възстановения според архитектурните данни вътрешен обем на притвора след неговото основно преизграждане несъмнено показва правилната посока за неговата архитектурна реконструкция, както и на предложената възстановка на тази част от църквата.

Резултатите от новите археологически разкопки и съпътстващите ги архитектурни наблюдения, наред със стилово-иконографските особености и приведените аналогии, отвеждат изпълнението на стенописната украса в църквата "Св. 40 мъченици" към палеологовото изкуство, включвайки цялата поредица белези и нововъведения, характеризиращи първата половина и средата на XIV в. Единствената следа от по-ранната живопис на църквата с най-голяма вероятност се оказва цокълният фрагмент в диаконикона.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Тотеv, К., Ив. Чокоев, Е. Дерменджиев. Църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново според последните археологически разкопки (1992-1995 г. (предварително съобщение). - Минало, № 2, 1997, 41-53.

² Тотеv, К., Д. Косева. Нови данни за стенописите в Екзонартекса на търновската църква "Св. 40 мъченици". - Известия на Историческия музей, Велико Търново (ИИМВТ), т. XIII, 1998 г., 226-252.

³ Успенски, Ф. О древностях города Тырново. - Известия Русского археологического института в Константинополе, 7, 1901 г., 1-10; Вължалова, Ж. Търновските старини през погледа на руските очевидци. - Сб. Културата на средновековния Търнов, С., 1985, 201-203.

⁴ Протич, А. Художествени паметници на Иван Асеня II. - Българска историческа библиотека, т. III, 1930, с. 181. Копията са дело на търновския художник-учител В. Петков.

⁵ Москов, М. Разкопките в черквите Св. Димитър и Св. Четиридесет мъченици във В. Търново, Търново, 1912, с. 23.

⁶ Филоv, Б. Разкопки при църквата "Св. 40 мъченици" в Търново. - ИБАД, V, 1915, 210-211.

⁷ Грабар, А. Стенописите в черквата "Св. 40 мъченици" в Търново. - В: Избрани съчинения, т. I, С., 1982, с. 22.

⁸ Миятеv, Кр. Палеографични бележки върху няколко търновски надписа. - Годишник на народния за 1920 г., С., 1921, с. 84.

⁹ Filov, V. Geschichte der altbulgarischen Kunst, Berlin-Leipzig, 1932, S. 65-66.

¹⁰ Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство XI-XIII в., С., 1966, 96-99.

¹¹ Прашков, Л. Техника и материали на стенната живопис в църквата "Св. 40 мъченици" в гр. В. Търново. - Музеи и паметници на културата (МПК), кн. 2, 1966, 6-13 и с. 88, бел. 15.

¹² Вълв, В. Новите разкопки на църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение). - Археология, № 2, 1974, с. 41; Баров, З. Разкриване на стенописни фрагменти в църквата "Св. 40 мъченици", Велико Търново. - МПК, 1974, №2-3, 93-101 "... резултатите от физико-химическите, технологическите и изкуствоведческите анализи на стенописите от западната пристройка и тези в притвора на църквата говорят, че те са от един и същ период, което води до коригиране на датировката на календарните сцени от притвора или на гробничната пристройка".

¹³ **Мавродинова, Л.** Стенописите на църквата "Св. 40 мъченици" във Велико Търново. С., 1974.

¹⁴ Пак там, с. 7 и бел. 10.

¹⁵ Пак там, с. 8 и бел. 17.

¹⁶ Пак там, с. 7.

¹⁷ **Bojadziev, St.** L'église des Quarante martyrs a Tarnovo. - Etudes Balkaniques, 3, 1971, p. 157.

¹⁸ **Пенкова, Б.** Към идейно-съдържателния контекст на стенописите от църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново. - Старобългаристика, № 4, XIX, 1995, 75-93.

¹⁹ **Лихачева, В.** Искусство Византии, IV-XV вв. Л., 1981, с. 258.

²⁰ **Тотев, К., Д. Косева.** Цит. съч., с. 237.

²¹ Така се установи, че от оригиналната средновековна южна апсида на църквата "Св. 40 мъченици" е оцелял само дъговиден фрагмент с разгъната дължина 2,05 м, височина 0,75 м и дебелина на стената 1,10 м. Впоследствие върху остатъците на апсидата е била надстроена новата източна стена на преустроената в джамия средновековна църква. Този нов турски зид, изграден от ломени камъни, споени с глина, е запълнил сектор от дълбочината на апсидата с ширина 0,44 м. Всъщност именно този пълнеж е предпазил от унищожение затиснатия къс от сенописната украса на южната апсида при катастрофалното земетресение, сполетяло града през 1913 г. В процеса на възстановителните работи на храма след земетресението остатъците върху източната стена от турска зидария не са изцяло разчистени. Направо върху тях е надстроена във височина апсида, при което отвън е запазена нейната полукръгла форма. Отвътре обаче тя е запълнена с каменен тампон с ширина 0,68 м, прикрепен към стария турски зид, зад който е лежал новооткрития стенопис. Така именно след частичните демонтажи на двата тампона в апсидата, извършени при последните разкопки, за пръв път стана известно съществуването на цокълна живопис в олтаря на средновековната църква.

²² **Gerov, G., A. Kirin.** New data on the Forteen-Century Mural Paintings in the Church of Sveti Nikola (St. Nicholas) in Kalotina. - Зограф, № 23, Београд, 1993-1994, с. 56, обр. 12, 14; **Алексиев, Й., К. Попконстантинов.** Нови данни за един крайградски манастир (Старият Преображенски манастир). - Родина, № 1-2, 1997, 87-96, обр. 3, 4; **Димов, В.** Разкопките на Трапезица в Търново. - Известия на българското археологическо дружество, т. 5, С., 1915, с. 127, обр. 80, с. 136, обр. 91.

²³ **Койнова-Арнаудова, Л.** История на изписването и реставраторските намеси в Боянската църква. - Изкуство, № 1, 1995, ил. на с. 45.

²⁴ **Пенкова, Б.** За поминалния характер на стенописите в параклиса на горния етаж на Боянската църква. - Изкуство, № 1, 1995, с. 34, 39, ил. на с. 32 и 36. По-голямата част на текста е запазена върху северната стена, непосредствено до олтаря, като добре се вижда, че отделните думи са обособени чрез интервал. Текстът изглежда е вървял и по западната стена, тъй като има запазени няколко букви, непосредствено до северозападния ъгъл. В олтарната част обаче цокълната украса е от друг тип.

²⁵ Именно този факт позволява да предполагаме, че драперията се е разгръщала по цялата вътрешна стена на апсидите.

²⁶ **Мавродинова, Л.** Земенската църква, С., 1980, с. 51, обр. 28, с. 106, обр. 63; Скалните скинове при Карлуково, С., 1985, с. 86, обр. 51, с. 91, обр. 54.

²⁷ **Павлович, Л.** Иконографски епиграфика код пророка. - Сборник за ликовне уметности, № 20, 1984, Нови Сад, 3-46; Treasures of Mount Athos. Thessaloniki, 1997, cat. № 215; **Isar, N.** L'iconocité du texte dans l'image post-byzantine moldave: une lecture hésychaste. - Byzantinoslavica, 59 (1998), № 1, p. 97, fig. 5; **Петровић, Р.** Употребата на Радулумов иконостасом из Црколеза. - Саопштенија, 17, 1985, ил. 19, 20, 21.

²⁸ По реда на изписване на буквите, техните цифрови стойности имат следния вид: 10, 20, 700, 30, 9, 400.

²⁹ **Радойчић, Св.** Темнићи натпис. Сујеверице средњовековних градитеља о чудотворној моћи имена и ликов севестијских мученика. - Зборник за ликовне уметности, № 5, Нови Сад, 1969, 5-11.

³⁰ **Мавродинова, Л.** Земенската црква ..., 98-104; Црквата в Долна Каменица, С., 1969; **Millet, G., A. Frolov.** Le peinture du Moyen Age en Jouguslavie, T. III, Paris, 1962, pl. 73; 112, 4; **Millet, G., T. Velmans.** Le peynture du Moyen Age en Jougoslavie, T. IV, Paris, 1969, pl. 79, 94.

³¹ **Василиев, А.** Иконографски наръчник, С., 1977, с. 41.

³² **Василиев, А.** Ерминии. Технология и иконография, С., 1976, с. 75; Иконографски наръчник ..., 41-42; **Lecaque, P.** L'iconographie des Quarante Matyrs de Sebaste dans le peinture murale et les icones en Bulgarie. - В: Bulgaria Pontica Medii Aevi, IV, Nessebre, 26-30 mai 1988 (под печат). Използвам случая да благодаря на проф. П. Люкак за любезността да ми предостави ръкописа на своя доклад за ползване преди отпечатването му.

³³ **Петровић, Р.** Цит. съч., ил. 8, 9; **Bossilkov, S.** Arbanassi. S., 1989, ill. 116, 119, 219, 223, 224.

³⁴ **Тотев, К., Ив. Чокоев, Е. Дерменджиев.** Цит. съч., с. 48, 51.

³⁵ **Поповић, Д.** Српски владарски гроб у средњем веку, Београд, 1992, фотография 2, с. 77, рис. 24.

³⁶ **Овчаров, Н.** За правилното разчитане на търновския надгробен надпис от црквата "Св. 40 мъченици". - Археология, №1, 1995, 201-203.

³⁷ Не е изключено люнета да е бил допълнително зазидан (както външния люнет над входа в притвора), при което сцената "Успение Богородично" е започвала направо от горния праг на входа.

³⁸ **Pelekandis, S.** Kastoria., I, Thessaloniki, 1953, t. 14-b, 74, 159; **Talbot Rice, D.** Byzantische Kunst, München, 1964, t. 267, 277; **Georgiadi, N.** Mistras, Athina, 1995, eik. 73; **Мавродинова, Л.** Црквата в Долна Каменица ..., с. 12; **Мако, В.** Композиционна улога нимба у живопису средновековне Србје. - Зограф, 24, Београд, 1995, цртеж 24, 25.

³⁹ **Мако, В.** Цит. съч., цртеж 29; **Georgiadi, N.** Op. cit., eik. 73.

⁴⁰ **Trifunovic, L.** Kunstdenkmäler in Jugoslaviën, Bd. 2, Leipzig, S. 39.

⁴¹ **Грабар, В.** Цит. съч., с. 29, 32.

⁴² **Лихачева, В.** Цит. съч., с. 269.

⁴³ **Trifunovic, L.** Op. cit., Bd. 1, il. 309.

⁴⁴ **Лихачева, В.** Цит. съч., ил. на с. 228.

⁴⁵ **Вајуман, К., Г. Алибегашвили, А. Вольскаја, Г. Бабић, М. Хацидакис, М. Алпатов, Т. Војнеску.** Иконе, Београд, 1983, ил. на с. 122.

⁴⁶ **Грабар, А.** Цит. съч., с. 29.

⁴⁷ **Бакалова, Е.** Ивановските стенописи и идеите на исихазма. - Изкуство, № 9, 1976, с. 15.

⁴⁸ **Вълов, В.** Цит. съч., с. 51, 52.

⁴⁹ **Лихачева, В.** Етюди по средновековно изкуство, С., 1986, ил. на с. 46.

⁵⁰ **Der Nersessian, S.** Recherches sur les miniatures du Parisinus graecus 74.-Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, No. 21, Wien-Köln-Graz, 1972; **Живкова, Л.** Четроевангелието на цар Иван Александър, С., 1980; **Джурова, А.** Томичовия псалтир, С., 1990, т. I и II.

⁵¹ **Живкова, Л.** Цит. съч., табл. LXIV, обр. 366.

⁵² **Прашков, Л.** Цит. съч., с. 10.

⁵³ **Джурова, А.** 1000 години българска ръкописна книга. Орнамент и миниатюра, С., 1981, обр. 165.

⁵⁴ **Живкова, Л.** Цит. съч., табл. LVII, обр. 342.

⁵⁵ **Грабар, А.** Цит. съч., 23-25 и с. 33.

⁵⁶ **Мавродинова, Л.** Скалните скитове ..., с. 33; **Панайотова, Д.** Болгарская

монументална живопис XIV века, С., 1966, с. 32.

⁵⁷ Миятев, Кр. Пещерната црква "Св. Марина". - Годишник на народния музей, VI, 1936, 292-293.

⁵⁸ Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 99.

⁵⁹ Грабар, А. Цит. съч., 29-31.

⁶⁰ Мавродинова, Л. Стенописите ..., 10-11: с. 13, 26.

⁶¹ Гражданов, Цв. Охридското зидно сликарство од XIV в., Охрид, 1980, обр. 75.

⁶² Тодић, Бр. Иконографски програм фресака из XIV в., Богородичној цркви и припрати у Пећи. - Зборник радова Архиепископ Данило II и његово доба (Научни скупови академје наука и уметности), кн. LVIII. Оделение историјских наука, кн. 17, с. 362.

⁶³ Лихачева, В. Отношение к образцам грузинских миниатюристов XIV столетия (на примере рукописи ГПБ). - Сб. Византия и Русь, М., 1989, с. 289.

⁶⁴ Gligorijevic-Maksimovic, M. Caractéristiques iconographiques de la peinture murale serbe et grecque du XIV-e siècle. Les ménologes et les cycles hagiographiques. - Byzantium and Serbia in the 14-th century. Athens, 1996, p. 345.

⁶⁵ Gligorijevic-Maksimovic, M. Op. cit., 344-345, fig. 103-106; Бабић, Б. Живописот од егзонартексот на црквата на манастирот Трескавец - Стремеж, 4 (VII), 52-60; Расолкоска-Николовска, З. Фрески од календарот во манастирот Трескавец кај Прилеп. - Културно наследство, II, Скопие, 1961, 45-46; Кесић-Ристић, С., Д. Војводић. Менолог. - Зидно сликарство манастира Дечана, Београд, 1995, 377-425.

⁶⁶ Miovič, P. Une classification iconographique des ménologes enluminés, Beograd, 1964, 237-279; Лихачева, Л. Етюди по средновековно ..., с. 43, бел. 88. В своя коментар авторката поддржа предположението нанякои изследователи, че кодексот е бил създаден в Студийския манастир през втората половина на XI в.

⁶⁷ Бабић, Г. Иконографски програм живописа у припратима црква краља Милутина. - Сб. Византийска уместност почетком XIV в. - Научни скуп у Грачаници, Београд, 1978, 105-125.

⁶⁸ Мавродинова, Л. Стенописите ..., 28-29.

⁶⁹ Лихачева, В. Етюди по средновековно ..., 37-50; Мавродинова, В. Стенописите ..., 37-39.

⁷⁰ Тотеv, К., Ив. Чокоев, Е. Дерменджиев. Цит. съч., 48-49.

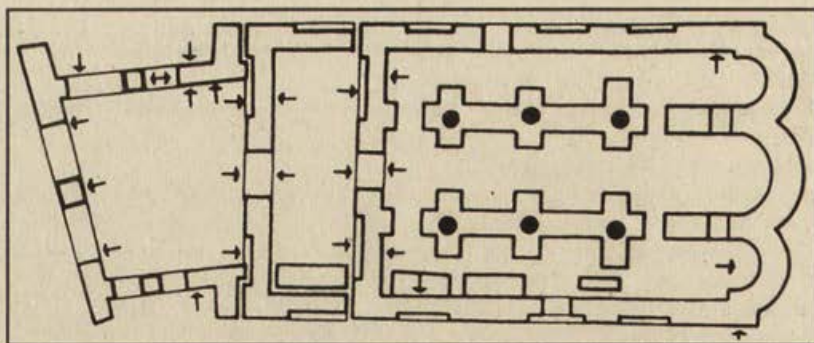
⁷¹ Москов, М. Цит. съч., с. 21.

WALL-PAINTING IN THE NAOS AND THE NARTHEX OF "ST. FORTY MARTYRS" CHURCH IN VELIKO TURNOVO IN THE LIGHT OF THE LATEST STUDIYNGS (Summary)

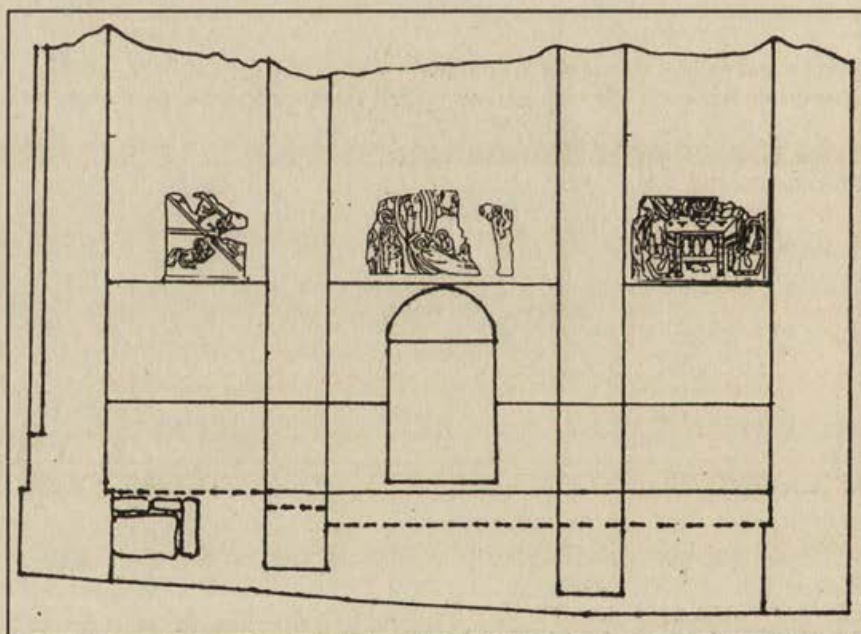
Diana Kosseva

Konstantin Totev

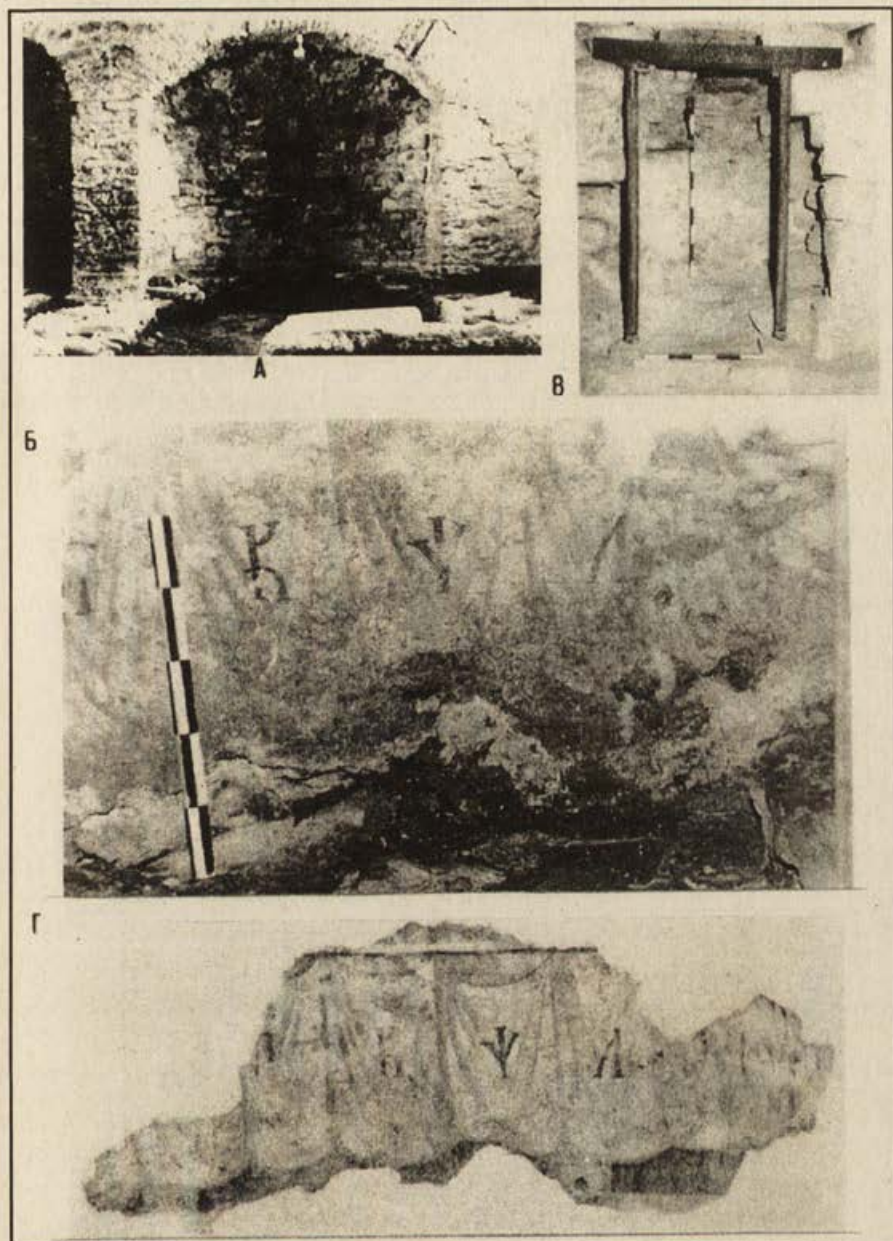
The painting in the naos and the narthex in the "St. Forty martyrs" church is related to the Paleolog's period on the grounds of the result of the new excavation works (1992-1995) and architectural observations connected with them, as well as the detailed stylistic and iconographic analysis. Attempts of reconstruction of the wall-painting on the west wall in the naos, as well as the wall-calendar in the narthex of the church are presented in this research. The plinth fragment on the south apse of the temple could be viewd as the only trace from the earlied wall-painting period from the year 1230.

Обр. 1. План на църквата "Св. 40 мъченици" (наос, притвор, екзонартекс) с означение на местата, където са регистрирани стенописите

Обр. 2. Западна стена на наоса - реконструкция на запазените стенописи преди земетресението през 1913 г.

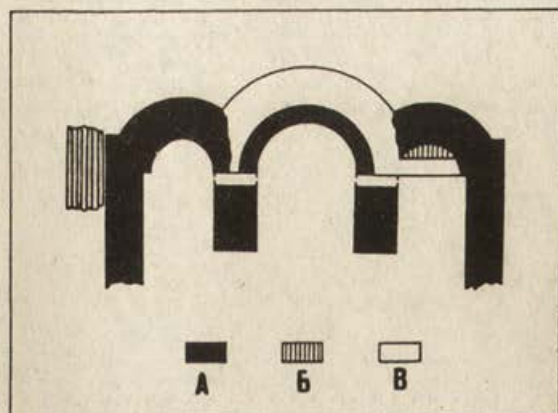
Обр. 3. Откриване на стенописа в южната апсида на църквата.

А) апсида на църквата;

Б) откриването на стенописа в диаконикона след демонтажните работи;

В) южната апсида след свалянето на стенописа;

Г) стенописа, пренесен на нова основа

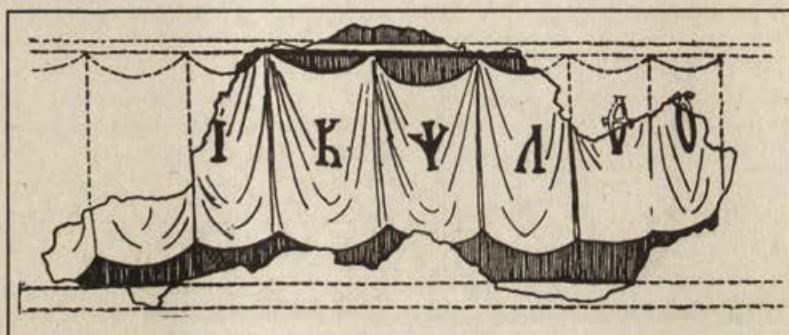

Обр. 4. План на апсидната част на църквата.

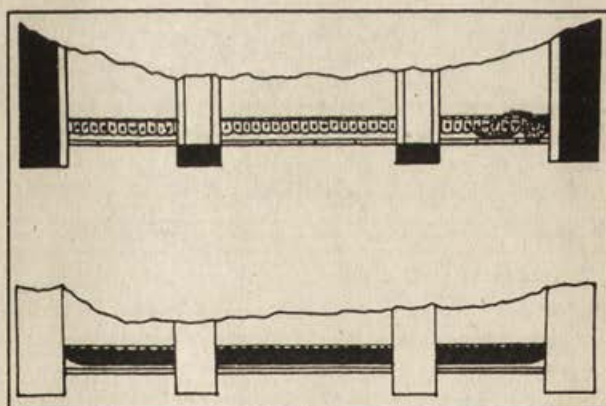
А) средновековна стена;

Б) зидове от джамията;

В) реставрация след земетресението

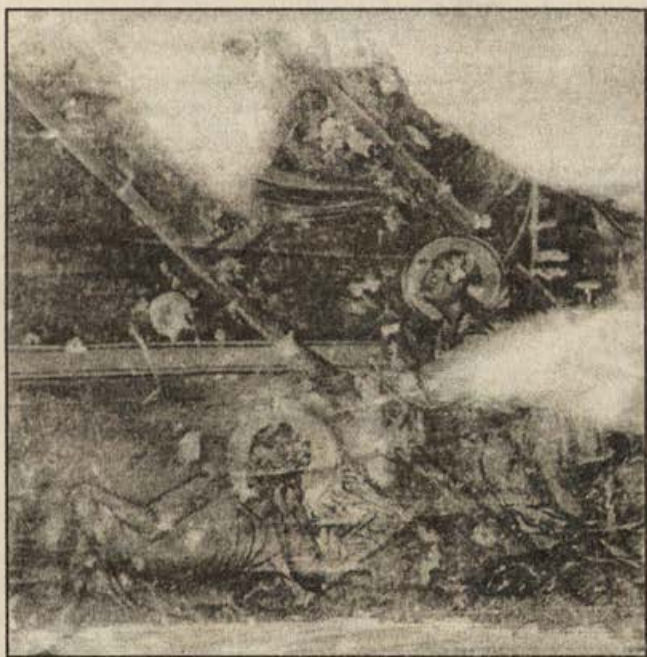
Обр. 5. Графична рисунка на новооткрития стенопис

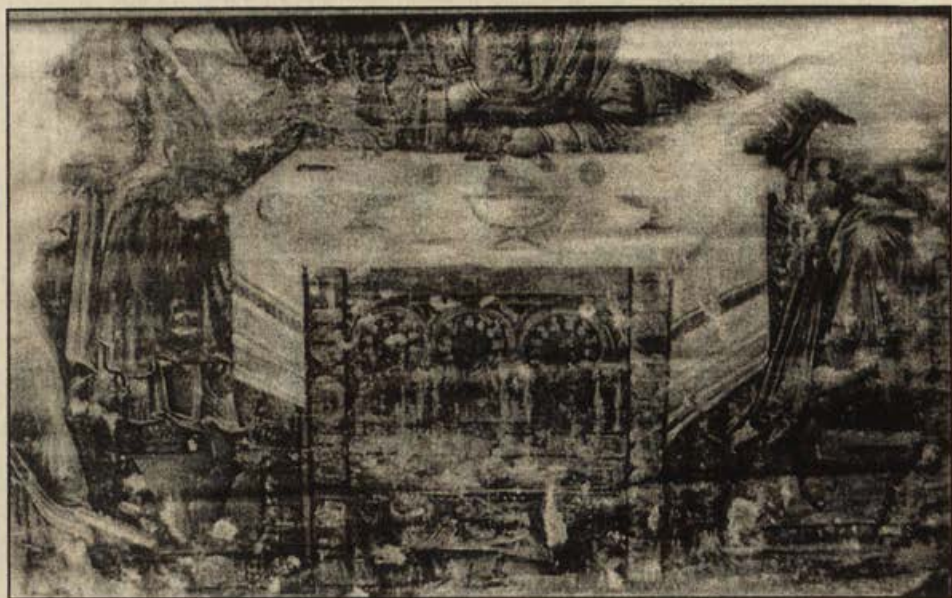
Обр. 6. Разгъвка на стенописния цокъл с инициалите на "Св. 40 мъченици" и дъговидната извивка на драперията по трите апсиди

Обр. 7. "Св. Ана Млекопитателница", стенопис от надвратния люнет на източната стена на притвора, разрушен от земетресението 1913 г. (копие)

Обр. 8. "Сънят на Яков" - стенопис върху западната стена на наоса, разрушен от земетресението през 1913 г. (копие)

Обр. 9. "Старозаветна троица" - стенопис върху западната стена на наоса, разрушен от земетресението през 1913 г. (копие)

Обр. 10. "Успение Богородично" - стенопис върху западната стена на наоса, разрушен от земетресението през 1913 г. (копие)

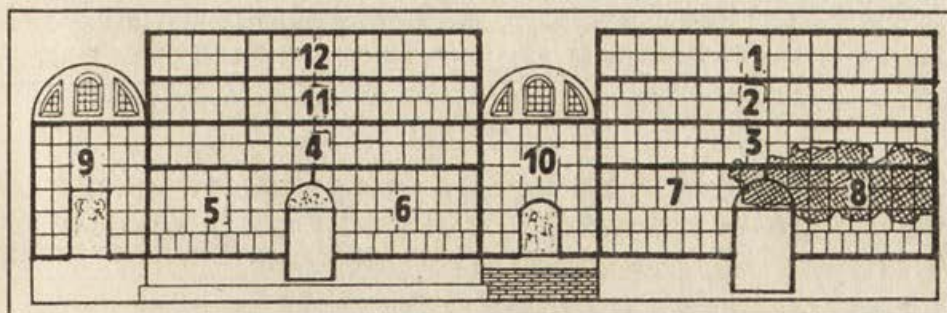
Обр. 11. Запазената част на календара от западната стена на притвора, пренесен върху нова основа

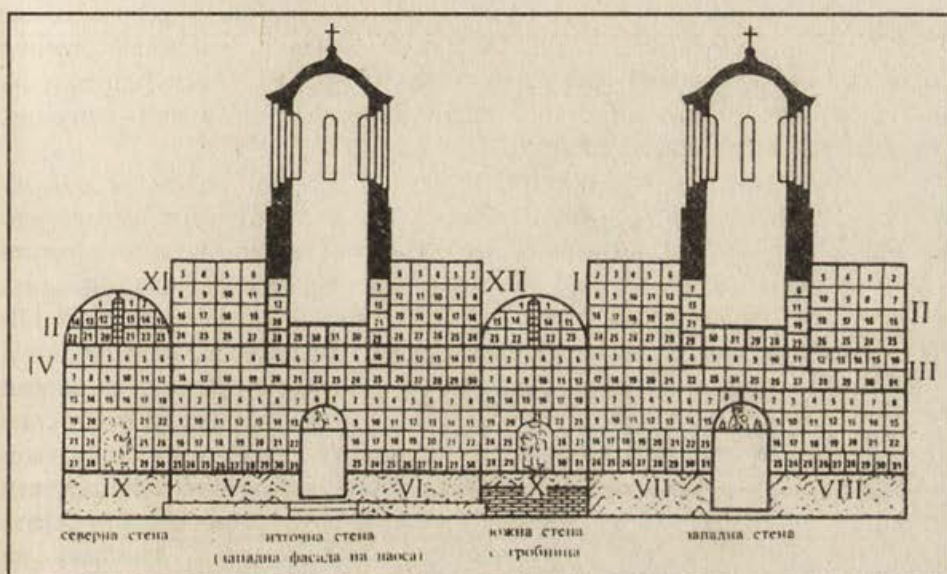
Обр. 12. Мястото, където е стоял календарът върху западната стена на притвора

Обр. 13. Детайли от календарния цикъл върху западната стена на притвора

Обр. 14. Реконструкция на стенописния календар в притвора при полуцилиндрично засводяване

Обр. 15. Реконструкция на стенописния календар при купол над притвора

КЪМ "ШЕСТОДНЕВА" И ОТРАЖЕНИЕТО МУ В СРЕДНОВЕКОВОНОТО И РАННОВЪЗРОЖДЕНСКОТО ИЗКУСТВО НА БЪЛГАРИЯ

ВЕНЦИСЛАВ ЦОНЕВ

Въпросът за иконографията на "Шестоднева" заслужава специално внимание за изследване, защото той има специфичен път на развитие и са запазени твърде малко паметници от периода на Българското средновековие. През последните десетилетия редица наши изкуствоведи разглеждат отделни аспекти на тази широка тема, представена от почти всички жанрове на източноправославното изкуство - стенопис, миниатюра, иконна живопис, декоративен релеф, дърворезба.¹

Натрупаните статии не изчерпват посочения проблем поради сложния му композиционен характер и ограничената база на запазеното литературно наследство, касаещо религиозните изобразителни канони. Идеологическата обосновка на темата се залага в литургиката на църквата чрез достиженията на догматичното богословие и екзегетиката в християнския свят в периода II-VIII в. Автори като Ориген, Атанасий II Антиохийски, Иринеи Лионски, Климент Александрийски, Григорий Низиански, Василий Велики, Амвросий Медиолански, Йоан Златоуст и Йоан Дамаскин създават философския антропологичен модел според книга Битие, която е първоизточник на цялата ни християнска космогония.² В упорита борба с многобройните ереси и противниците на иконите през ранното Средновековие в Константинополската империя се формират религиозно-естетическите канони на източнохристиянското изкуство, утвърдени окончателно след победата на иконопочитателите в събора, свикан от императрица Теодора в 843 г. За разлика от основните иконографски теми, чието място се регламентира точно в живописния регистър на византийските църкви от периода IX-X в., цикълът "Шестоднев" остава още дълго време периферен, без задължителен характер. Независимо от това Шестодневните сцени си имат вековна история, защото те навлизат постепенно в живота на византийското общество, задоволявайки определени религиозно-битови и естетически потребности. Пътят на тези изображения тръгва от римските катакомби, минава през Палестина и Северна Африка, след което достига върхове в паметниците от Цариград, Италия, Атон и балканските страни.³ Поради превратностите на историческото развитие от тези сцени са оцелели до нас само фрагментарни примери, което затруднява реконструкцията.

Обр. 1. Сцената "Грехопадение" върху чинията от Подгорица

Прави впечатление силното присъствие на темата за Сътворението в декоративно-приложното изкуство на Византия, включително през периода на развития феодализъм. Началото се поставя от намерената край Подгорица (Югославия) стъклена чиния със сцени, датираща от IV в., и откритите в Северна Африка керамични иконки, които са серийно производство към VI в.

(Обр. 1). Следващите доказателства виждаме в широко разпространените изделия от слонова кост, например ковчежетата с гравирани сцени от Стария Завет, съхранени в Ермитажа. Подобни занаятчийски произведения наводняват Византия през периода X-XII в. и се изнасят по цяла Европа.⁴ Можем да предполагаме, че такава предмети намират прием и в българските земи, особено по времето на византийското владичество, въпреки липсата на археологически материали като сигурно доказателство.

Известно е, че илюстрациите на "Шестоднева" не влизат в тематиката на стенописната украса в храмовете, с някои редки изключения, например църквата в Дечани (Югославия), охридската "Св. София" и куполната украса на "Сан Марко" във Венеция.⁵ Като основа на Стария Завет цикълът за сътворението и грехопадението заема видно място върху входните врата на храма или създадения по-късно (през XIV-XV в.) облик на дървения иконостас с неговата цоклова част. Поради малкото запазени паметници на Балканите ще се спрем на подобни творби в Западна Европа, изпитваща силното влияние на Рим и Византия. Асен Василев посочва важното значение на творби в романското изкуство като бронзовите врата със сцени от "Шестоднева" в съборната църква на Хилдесхайм, правени към 1015 г. Считаме, че същото значение имат и бронзовите врата от Аугсбург, работени пак през XI в., където в характерния плоскостно-линеарен стил са показани поотделно в правоъгълни полета съответните сцени.⁶ Тук иконографските особености сочат едно по-високо художествено майсторство и близост до традициите на византийското изкуство. Проникващото културно влияние от Константинополската империя се засилва в Германия особено след династичния брак на Отон III с принцеса Теофана през 972 г.

Съгласно установената традиция църквата отделя специално внимание на украсата по вратите, защото те се отъждествяват със самия Христос. В

посочените примери с вратите откриваме два много важни момента от развитието на иконографията - оформянето на многосцение върху отделно пано и представянето на фигурата на Бог Саваот. Според старата християнска догма Бог Отец няма собствено лице, дори Мойсей не е успял да го зърне в Синайската планина.⁷ Регистрираните нововъведения не са случайни, те отразяват промяната в творческото мислене, надхвърлящо тесните рамки на догматиката и канона.

Идеите на зрялото романско изкуство са пример за подражание и развитие в творчеството на ранните художници в Ренесанса като Лоренцо Гиберти (1378-1455 г.), който пресъздава с невероятна пластичност и лекота сцените от Битие върху бронзовите врата на баптистерия във Флоренция.⁸ Само върху едно от десетте релефни пана той успява да вмести композиционно пет сцени от сътворението и грехопадението, библейският сюжет тук се превръща в част от живата действителност. В това пано (с наименование "Създаването на Ева") Бог Отец е представен като възрастен мъж, който триумфира с облак ангели над творението си.

За развитието на темата в изкуството на Балканите можем да съдим предимно по запазените книжовни творби и някои стенописи. Лист от Кодекс № 211 (с миниатюри от X в., съхраняван в Националната библиотека на Гърция), показват вариант на сцената "Първородния грях". Адам и Ева са разположени от двете страни на текста, но в една несиметрична композиция.⁹ Адам е нарисуван отляво, а Ева отдясно, заедно с дървото на живота и увитата около него змия. Прародителката стъпва върху зелената морава и сочи с дясната си ръка забранения плод. Мъжът е поставен на по-високо ниво от Ева, раздвиженото му тяло се представя голо. Гръцкият текст в средата съдържа поучения от Йоан Златоуст във връзка с извършения от двамата тежък грях. Тук новостите в стила на изпълнение са две - несиметричната композиция и рисуването на голо тяло. Това човешко тяло превъзхожда значително подобните изображения в Евангелието от Карахисар, писано в XIII в. Голият Адам съществува и върху ковчеже с релефи от Ермитажа, пак от X в. Тези примери коригират мнението на Вера Лихачова относно появата на акта в средновековното изкуство.¹⁰

В една миниатюра към "Слово на Йаков Кокиноватски", писано през втората четвърт на XII в. и съхранено във Ватиканската библиотека, е изобразена композиция със сцени от "Шестоднева". Темата се разгръща като художествен разказ по хоризонтални пояси, сред декори от начупени възвишения и отделни дървета.¹¹ Сцените са показани с пестеливи средства, във фигурите витае безизразност и схематичност. Липсва физическото изображение на творещия бог, вместо него виждаме на две места свещенодействащ ангел. Зад гърба му художникът рисува една персонификация на Водолей - от неговия рог текат четирите райски реки. Подобни алегории не са рядкост във византийското изкуство, те показват интереса на средновековните майстори към античното наследство, което и през времето на Комнините продължава да украсява

отделни места в Константинопол. Връщането към античните мотиви става често явление през следващите векове, чрез преводната литература то навлиза в българското изкуство - нагледен пример дават някои илюстрации към произведения на Търновската художествена школа. Нейните достижения са свежа струя в източнохристиянската ни култура, преживяваща последен подем през Палеологовата династия.

В 1259 г. се зографисват известните стенописи от втория живописен слой на Боянската църква, където в сводовата част срещахме образа на Бог Отец като част от единството на Св. Троица, показан във вид на старец. Това е сцената "Христос, вехтие денми" (Христос, по-стар от дните). Същата виждаме нарисувана на лист 129 от т. н. Томичов псалтир (правен вероятно в Килифаревския манастир около средата на XIV в.), където илюстрира "Видението на пророк Исай" към псалом LXXVI.¹² Тези изображения на Бог Отец са пряко свързани с появяващите се през следващите векове самостоятелни ликове на Саваот като иконен тип и присъствието на Създателя в сцените от българските "Шестодневи". Значение има и западното влияние, което се усеща още през XII в. на Балканите поради кръстоносните походи.

В преписа на известната Манасиева хроника (1344-1345 г.) по фолио № 10 е представена сцената "Трехопадението", в която специалистите забелязват известно отклонение на византийските канони, защото картината на рая има необичаен вид - между Адам и Ева е посадена цяла гора от дървета, прародителката държи в ръка няколко цветя, а не ябълката.¹³ Значителни отклонения в изобразяването, но от друг характер, съществуват още в Добрейшово четвороевангелие, създадено през първата половина на XIII в. Върху лист 121 в него се вижда една абстрактно-декоративна представа за рая, лишен от характерните дървета, зеленина и реки.¹⁴ Композицията е изградена от 6 вплетени кръга и 6 сърцевидни елемента с палметен мотив, външната рамка се носи от 4 чифта птичи глави, типични за местния тератологичен стил. Тези регистрирани "несъответствия" говорят за развитата творческа индивидуалност на българските художници, търсенето на нови изразни средства и пълна хармония в композицията. Трактовата на цветни заставки в неовизантийски стил достига върхови изяви в Лондонското четвороевангелие, писано за цар Иван Александър от монах Симеон в 1356 г. В украсеното с растителни мотиви поле на заставката към Евангелие от Матей са вмъкнати 6 медальона, в които преобладава човешката фигура като изображение.¹⁵ Подобни фигурални композиции стоят в основата на появяващите се през късното Средновековие и Възраждането пана със сцени от "Шестоднева". Композиционното решение на заставката към това Евангелие символизира идеята за изградеността от Бога свят и райски вселения, над тях доминира сцената "Христос, вехтие денми", която посочихме сред стенописите от Бояна.

Изкуството на Палеологовия ренесанс се обръща вече към реалния свят на човешката действителност, мистичните наваявания от иконографската схема

се свързват органично с настроенията на големите групи духовни лица, напомнящи за тревожното византийско общество в преломния XIV в. Езикът на символите и жестовете придобива особен смисъл за изобразяване на масовите сцени. В този аспект можем да тълкуваме появата на грешния Адам сред праотческия кръг по куполната мозаечна украса на Каарие Джами в Цариград (Обр. 2). Адамовата фигура заема централно място под медальона с Христос Пантократор и тя е най-натоварената като носител на религиозна символика. Адам държи в дясната си ръка дървото на живота и тъпче с крака тялото на змията-изкусителка. Чрез тези иконографски елементи се обединяват темите за

Обр. 2. Прародителят Адам в подкуполната украса на Каарие Джами

Грехопадението и Изкуплението на прародителите, спасени от саможертвата на Христос, който измива с кръвта си първородния грях и ги възкресява от ада.

Посочените по-горе миниатюри и стенописи от Търновската художествена школа говорят за разцвет на средновековното българско изкуство през XIII-XIV в., когато се засилва интересът към темите от Стария Завет. Този стремеж е предизвикан от желанието на църковната власт да обедини хармонично двете части от Библията, в противовес на еретиците-дуалисти, които отхвърлят старозаветните догми и развиват дейност, рушаща устоите на средновековната държава. В сферата на миниатюрната живопис характерна обединителна за двата Завета сцена е "Възкресение" (Слизане в ада). Тази комбинирана сцена с участието на прародителите има утвърдено чрез канона място в регистъра на стенописната украса (църквите в Бояна, Иваново, Илиенски манастир), с нея обикновено завършва цикълът на Христовите Страсти. В оформлението на книгата тя се включва по-рядко, в зависимост от съдържанието и предпочитанията на авторите. През XIV в. темата става твърде актуална, виждаме я изобразена в Манасиевата хроника и Томичовия псалтир.¹⁶

След падането на България под османска власт настъпват десетилетия на упадък, духовният живот се ограничава в отделни манастири и райони като

Атонския полуостров. Но към края на XV в. имаме засилване на творческата дейност, макар и на по-ниска степен. Възстановяването на Рилския манастир, на тези около София и Търново, спомага за запазването на духовните традиции от царственото минало. Продължаващата през XVI в. османска експанзия в Европа и денационализаторската политика на султани като Селим I, поставят на сериозно изпитание възможностите за църковно строителство и художествено творчество. За периода XV-XVI в. нямаме конкретни сведения по разглежданата тема, но това не означава, че “Шестодневите” са забравени. Иначе трудно можем да си обясним появата на такъв забележителен цикъл, съществуващ в стенописния регистър на църквата “Рождество Христово” в Арбанаси. По сводовата част в северната галерия тук откриваме разширен разказ на “Шестоднева”, единствен по рода си сред запазените стенописи в

Обр. 3. Южната част от “Шестоднева” в галерията на “Рождество Христово”

българските земи през късното Средновековие. В него обаче липсват като концепция началните епизоди, свързани със сътворението до 6-ия ден. Сцените са подредени в отделни хоризонтални пояси (фризове), групиращи се в две части - южна и северна. По южната част на свода майсторът изобразява в 3 пояса поредицата от сътворението на Адам до изгонването от рая (Обр. 3). Сътворението на Адам се извършва според художни-

ка край реките Фисон и Геон (Инд и Ганг), старателно нарисувани и обозначени с надписи. Освен това към всяка сцена той добросъвестно прилага определен текст от книга Битие на гръцки език. От телата на персонажите лъха реализъм и одухотвореност, в част от сцените преди изгонването от рая те носят леки туники, които почти се сливат с естествената карнация. Разказът протича върху бял фон, контрастиращ силно в сравнение с другите стенописи в галерията.

По северната част от свода са представени в два последователни пояса 6 сцени - от Сътворението на Ева до Изгонването от рая. Действието тук се развива край реките Тигър и Ефрат и акцентира върху образа на Ева. Двете сводови части на “Шестоднева” фактически се допълват, авторът се е постарал да няма дублиране на сцени (Обр. 4). Около фигурите на действащите лица се виждат различни видове дървета и схематично поставени стръкове цветя. Като интересен елемент изпъкват изображенията на финиковата палма, която е стар християнски символ на вечността и задгробния живот, с който ще бъдат дарени

праведниците в рая. Такива палми има изобразени например в църквите на Равена от VI в. Художникът от "Рождество" пресъздава с педантична точност и най-малките подробности от иконографията. Това личи също в изобразяването на Господ, държащ в почти всички сцени бял свитък, символизиращ договора му с Адам и Ева. Между отделните моменти няма маркирани рамки, разказът е плавен. Показани са дори такива епизодични подробности като влачещото се по корем влечуго след проклятието на Бог (представен с Христовото лице).

Обр. 4. Северната част от "Шестоднева" в галерията, XVII в.

Особен интерес предизвиква добавката на още две сцени, които нямат пряка връзка с темата за Сътворението. Те ни информират за съдбата на Адам и Ева след изгонването - на едната се виждат плачещите прародители, другата показва как Адам обработва земята с права лопата, застанал пред мрачен и скалист фон. Ако погледнем историята, откриваме, че подобни сцени се появяват във Византия още през X-XI в. Виждаме ги по ковчежетата от слонова кост в Ермитажа. Такава съществува и сред миниатюрите в псалтир 19352 от Британския музей, където представя текста към псалом 32.¹⁷ В него цар Давид отправя благодарност към съзидателния Бог заради съхранените корени на библейския народ. Художникът рисува идиличната картина на земния Едем, наречен от обитателите Ерусалим. Пред него, според описанието на А. Грабар, двама души работят, трети във вид на пастир лежи край стадо кози. В горната част на града стои върху трон благославящият Бог. Забелязваме обаче, че двамата работещи са мъж и жена, мъжът копае земята с права лопата. Според нас тук става дума за Адам и Ева заедно с тяхното наследство, което създава вечния Ерусалим. Допълнителната трудова сцена в Арбанаси навярно е мотивирана също от псалом 32, тя се среща често в по-късните български редакции на "Шестоднева".

Характерна особеност за периода XV-XVII в. е това, че тогава се оформя окончателният облик на църковния иконостас в българските земи. Старите зидани или каменни олтарни прегради с тесни темплони отстъпват място на цялостните дървени конструкции, отличаващи се със сложна архитектоника и художествено оформление. Цикълът на "Шестоднева" заема постепенно свободните плоскости от цокловата зона, чрез което иконостасът постепенно придобива цялостен тематичен и религиозно-естетичен вид, в съгласие с литургиката.

В храмовата структура на олтара се отрежда особено важно сакрално значение, защото в него се извършват тайнствата, той съответства на старозаветната "Светая светих" от Мойсеевата скиния. Олтарът се издига в източната страна на храма, това напомня на вярващите за изгубения някога рай¹⁸, който се намирал на изток - в митичната страна Едем. Олтарното пространство символизира "Божие селение" и бъдещия праведен живот, наричан през ранното християнство "осми ден на сътворението". С вмъкването на сцените от "Шестоднева" в основите на иконостасния ред се поставя началото на библийското повествование, завършващо във венчилката с трагичния образ на Христовата саможертва, Разпятieto. Под него е вграден символично черепът на грешния Адам, чиято душа ще бъде спасена чрез Възкресението и Страшния съд в края на дните.

Художествените превъплещения на сцените от книга Битие са представени подробно в една интересна група произведения на иконната живопис от XVIII и началото на XIX в., те са добре познати на изкуствоведите, но въпреки това съществуват някои неизяснени моменти около изпълнението на композициите и вложената символика. Става дума за иконостасните пана от църквите в с. Арбанаси ("Св. Архангели"), гр. Елена, с. Енина (Казанлъшко) и Троянския манастир. Тези селища и места се локализируют по територията на старата Търновска митрополия, а стилът на художествено изпълнение ни насочва към

Обр. 5. Сцена от "Шестоднева" в гр. Елена, XVIII в.

творци от Тревненската школа¹⁹, въпреки липсата на техни подписи в цоклите. Най-много произведения с битийни сцени присъстват в интериора на църквите от Арбанаси. Това не е случайно, защото през XVII-XVIII в. тук се извършват усиления ремонт, преустройства и допълнително строителство на църковни сгради, което налага изписването на нова стенна живопис и направа на дървени олтарни прегради с украса.²⁰ Икономическият разцвет на селището разкрива широки възможности за културен подем, който продължава дори и след кърджалийските погроми, въпреки жертвите и разорението.

При сравняване на иконостасните табла от посочените места се забелязват редица общи

черти в изпълнението на композицията, символиката и колорита, което не означава, че липсват отделни различия в характеристиката на творбите. Основният момент на единство се корени в почти еднаквата живописна структура на фонвете, сред които протичат събитията от "Шестоднева". Прави впечатление, че при повечето от тях живописното пространство е разделено на успоредни наклонени полета, сключващи остри ъгли с рамката на паното. Тези полоси са маркирани най-често с дебели контури в тревнозелена боя, вътре в лентите има поставена по-тънка централна линия в охра или светлозелена, с което се подчертава условно изпъкналостта на релефа (Обр. 5). По местата на лентите забелязваме нарисувани отделни дървета, цъфнали цветя и кичури трева, чрез тях допълнително се засилва ефектът на разделението. В полетата има бедна растителност, което цели да подчертае първоначалното полупустинно състояние на рая. При почти всички цикли липсват епизодите до 6-ия ден, когато е сътворен Адам. Поредиците от църквата "Св. Никола" в Елена и Къпиновския манастир ни представят триумфиращия Бог Саваот, благославящ един току-що създаден свят. Изображенията на небесните светила тук усилват ефекта на грандиозното дело, известно е, че планетите са създадени на 4-тия ден, преди живите организми.

Разглеждайки сцените с прародителите, Асен Василев правилно отбелязва тяхната връзка с дуалистичните народни легенди, в основата на които лежат стари богомилски възгледи за света.²¹ Освен тези народни умотворения обаче съществува и голяма група апокрифни произведения, възникващи през късния елинизъм в Предна Азия и Византия от ранното Средновековие. Апокрифните творби с религиозно съдържание бързо попадат в списъците на забранената литература, но въпреки негативното отношение на официалната власт намират широко разпространение не само в пределите на Византия, но на Запад и сред всички славянски страни. В апокрифите неизвестни автори дават воля на своите виждания и чувства във връзка с тълкуването на християнското битие като философска същност, различна от догматичните постулати на църквата. Затова още по времето на цар Симеон в България е направен превод на византийски списък на забранена книжнина, познат ни от преведения през 1073 г. сборник, предназначен за черниговския и по-късно велик киевски княз Светослав.²² Поетичният език на апокрифите и демонстрираният философски екзистенциализъм в разглежданите теми предизвикват трайния интерес на средновековните читатели. Доказателство за това са многобройните преписи в българска, сръбска и руска редакция от периода XIV - XVII в.

Във връзка с иконографията на "Шестоднева" е редно да проследим влиянието на апокрифите в изпълнението на посочената група от иконостасни пана, датирани предимно към XVIII в. Ако сравним текстовете на някои апокрифни слова с особеностите на художественото решение, веднага се очертава идейната връзка, което не е случайно. Например в "Слово на Адам и Ева" се разказва в занимателна форма за Грехопадението и съдбата на прародителите след изгонването им от Господ. Споменава се, че по божия

заповед ангелът Йоил взема 7 дяла от рая и ги предава на Адам за препитание.²³ След това словото описва срещата на орача Адам с дявола, който иска да бъде подписан договор за земята - в разширените "Шестодневи" от Елена и църквата "Св. Архангели" вместо дявола е показан Ангел Господен, напътстващ прародителите. Виждаме как Йоил от текста става реалност.

По-подробно описание върху устройството на рая намираме във "Видение Исаево", то разказва за драматичното пътешествие на Исай по божии вселения.²⁴ Представя се устройството на 7-те райски небеса и преживяванията на Исай при срещата му с ангелите и Бога. В края на пътуването има пророчества за живота, гибелта и възкресението на Сина Божи: "И когато възлезе на седмото небе, възпяха го всички праведници, всички ангели и всички сили. И тогава го видях, че седна отдясно на великата слава, която не можах да зърна." Това произведение е известно още с факта, че във видоизменено съдържание присъства като една от важните теми в Българския апокрифен летопис от XI в., писан вероятно в някой манастир.²⁵

Следващият апокриф от тази поредица е озаглавен "Енох", той дава отново описание на 7-те небеса. В него по същия начин се разказва за посещението на праведния Енох в отделните райски небеса.

Друг важен апокрифен текст съдържа известното "Откровение Варухово", където ангелът разказва историята за грехопадението и изгонването от рая. Праведният Варух предава думите на Господ: "Адаме, да бъдеш проклет при обработката на земята и да ти ражда тя тръни." Освен това той описва подробно 3-то небе като седалище на Архангелския събор. Показан е в наивна форма и Страшният съд.

Идеята за 7-те небеса става много популярна сред българите в периода X-XIV в., но това не се смята за заслуга само на богомилите, които използват заемки от отречената византийска книжнина, създавайки собствена идеологическа система. Писанията на небесата не са рожба на богомилската мисъл, в тях няма дуалистична нагласа. Част от представите на апокрифната небесна механика водят началото си от еврейската диаспора, и то далече преди поредната редакция на Стария Завет, известна под името Септуагинта в елинистичния регион. Християнството наследява еврейските религиозни символи, сред които се откроява цифрата 7. Но примери за преклонение пред тази цифра откриваме и в Древния Египет, където тя е символ на съвършенството. Така бог Ра притежава 7 Ба (души), за отделни божества жреците там твърдят, че ги има седмкратно, става дума за Хатхор и Маат.²⁷ Подобно отношение се забелязва и в епосите на другите стари народи като месопотамците, индусите. При тях Творецът, или Демииургът, също е поставен на 7-то небе, съществува и поверието за влиянието на 7-те планети. Следователно имаме една обща концепция за Космоса, водеща началото си според нас от праисторическите представи на хората. Трябва да изхождаме от тезата за влиянието на 4-те природни феномена - фазите на Луната, формиращи седмицата в лунния календар; наличието на 7 цвята в спектъра на Слънцето,

сведени до триада от син, червен и жълт; присъствието на 7 елемента в цветовете на някои многогодишни растения; протичането на човешкия живот през 7-те възрасти, намерило широко отражение в изобразителното изкуство, например чрез християнските стенописни календари. Тези феномени оказват пряко въздействие върху формирането на първите религиозни и философски идеи, получаващи най-завършен вид във ведическата традиция на Индия. Древните знания за устройството на небето са основа и на окултните книги под името Кабала, в които се крие ключът към разгадаването на редица моменти от Библията. Ние няма да се спираме върху онтологията при различните древни религиозни доктрини, защото материалът има огромен обхват.

Многократното използване на цифрата 7 в книгите на Изтока е важен исторически факт, имащ определено място и в изкуството на целия Стар свят. Примерите са многобройни, но именно литературната религиозно-философска мисъл ни разкрива мотивите за създаването на подобни произведения с еднаква тематика, отдалечени обаче помежду си с хилядолетия. Намереният от асиролога Джордж Смит през XIX в. глинен цилиндър в Месопотамия изобразява Адам, Ева, змията и дървото - все основни, реални атрибути на християнските "Шестодневи". Същите композиционни елементи съставят и поредицата в с. Къпиново, създадена към 1845 г. от Йоан Попович. Но най-важното обединяващо звено между двете произведения е творческата роля на Създателя, представена чрез неговия числов код - цифрата 7. Дървото от халдейския цилиндър има седем клонки, а в две от сцените на "Шестоднева" в Къпиновския манастир е нарисувана дъждовна дъга. Поставянето на същата не е случайно художествено хрумване, защото тя по същество показва спектралния образ на слънчевата светлина, символизираща творческата сила на бог Саваот - на "този, който стои над 7-те небеса", според старовавилонците. Впрочем използването на дъгата за композиционен елемент също има определен дял в историята на християнското изкуство. Достатъчно е да си спомним за творбата "Страшният съд" на ренесансовия холандски художник от XV в. Ханс Мемлинг. В нея великият съдия Христос стои седнал върху голяма огнена дъга, тронът на 7-те райски небеса.

Когато говорим за структурата на религиозните апокрифи, трябва да подчертаем, че те се формират от симитската традиция и добиват широко разпространение във Византия още през ранното Средновековие. Влиянието на Византийските апокрифи върху творческата мисъл откриваме дори в художествения стил на сравнително късните творби, съставлящи разглежданата от нас група "Шестодневи". Сравнявайки паната от арбанашката църква "Св. Архангели" с тези от с. Енина, забелязваме, че зелените наклонени по диагонал линии във фонвете очертават 7-8 полета (ленти), което отразява конкретна идея на авторите. Известно отклонение има при иконостасните пана от църквата "Св. Никола" в Елена и Троянския манастир, където за обозначаването на небесата включват и по-светлите успоредни линии в охров цвят. Това различие е несъществено, защото виждаме еднакъв стил на

Обр. 6. Сътворението на Ева, църквата "Св. Никола" в Елена

изпълнение, майсторите вероятно са използвали общ по-стар образец на подражание. Плоскостно-линейното третиране на тези сцени е напълно в духа на византийската традиция, но въпреки грубата моделировка, в телата има живот и първичен чар (Обр. 6). С наивна простота авторите демонстрират старание да предадат по-вярно анатомията на главите, в отделни сцени постигат изразяването на чувства от персонажите. Общата скованост обаче преобладава още като излъчване. Разделянето на пространството чрез успоредни ленти откривае най-напред в предпоследната сцена от живописната поредица в галерията на "Рождество Христово". Тя показва плачещите прародители, седящи до затворената вече райска порта,

зад която е нарисувано символично изображение на рая под формата на редица успоредни линии (небеса).

Стенописният цикъл "Шестоднев" е разположен в източната част на засводената галерия, той се свързва тематично с византийския менолог (календар), представящ тук сюжети за месеците януари, февруари и март. За формиране на иконографския канон на сцените според нас важно значение има литературната основа, която намираме в библейските псалми 93, 95, 96 и 103. Най-голям интерес представлява последният, известен под името "Псалом Давидов за сътворението на света". В него има описание на сътворената Вселена, което се пренася и използва за конструирането на фонвете в "Шестоднева". Най-характерен е следният текст: "Ти си поставил земята на твърди основи, тя няма да се поклати навеки. Покрил си я с бездна като с дреха; води стоят на планините. От твоята заплахa те бягат, от гласа на Твоя гръм бърже отминават; възлизат по планини, слизат в долини, на място, което си им определил. Ти си турил предел, който няма да преминат, и няма да се върнат да покрият земята".²⁸ Течащи води са изобразени например върху паната от "Рождество Христово" в Арбанаси, които рязко се отличават от стила на останалите разглеждани творби (Обр. 7). Авторът на този цикъл черпи знания

не само от византийските образци, той е имал досег с изкуството на Западна Европа. Неговото образно мислене представя творческата философия на преходния XVIII в., когато настъпват процесите на Българското възраждане, прекъснато за векове от османското владичество, което в края на XVII в. започва да отслабва натиска си. Новият дух на времето струи от разхубавените лица на персонажите, по-доброто анатомично изпълнение на телата, въвеждането на пространствената перспектива, разчупването на пейзажните ленти и трансформацията им в небеса със заоблени форми. Красотата на балканската природа измества сухия схематичен пейзаж, господстващ в старата църковна живопис.

Обр. 7. Сцената "Грехопадение" от паната на "Рождество Христово", XVIII в.

Виждат се зелени горички, отрупани с плод, китки от кипарисови дървета, многобройни цветя и треви със свежи тонове. В дъното на композицията се появява синьото безоблачно небе на лятото. Цялата тази първична красота се допълва сполучливо от орнаментираната дървена рамка, изтъкана като килим от рисувани позлатени повлечи и растителни плодници.

Ако разгледаме внимателно сцените Грехопадението и Изгонването от рая в паната на "Рождество Христово", забелязваме любопитна подробност - змията има човешка глава. Това не е нещо ново за западноевропейското изкуство, но за българското е рядък случай. Началото на тази редакция виждаме в творчеството на Якопо де ла Куерча (1376-1438 г.), който скулптира змията с женска глава върху портала на църквата "Сан Пиетро" в Болоня.²⁹ Вариантът от "Рождество Христово" в Арбанаси се покрива с текста на известния апокриф за Адам и Ева: "Тогава, когато приближаваше шестия час, Ева коленичи и видя дявола в ангелски образ, който ѝ подаде (плод) от дървото. И Ева, като пренебрегна наставленията на господата, яде от това, което ѝ даде змията".³⁰ В "Шестоднева" от с. Енина също имаме изключение, но от друг вид - там през устата на змията се показва женска полуфигура, която логично се свързва с проникващото западно влияние към Балканите. Макар и хипотетично, можем

да приемем, че вариантите с женска полуфигура са далечен отзвук на разпространената от яхвистичната мисъл легенда за първата жена Лилит, която поради лошотията си била изгонена от рая и превърната в зъл демон. Но в арбанашката църква "Рождество" е нарисувана змия с ангелски образ и криле, което показва до известна степен устойчивия характер на апокрифната традиция, дори през XVIII в. Тези изображения върху пана са своеобразно продължение на стенописния цикъл "Шестоднев" от северната галерия на същата църква (работен в първата половина на XVII в.), където при Грехопадението съществува една гола мъжка полуфигура, подаваща с ръка забранения плод на Ева. Сходство забелязваме и в стилового изпълнение, художникът на по-късните пана в "Рождество" повтаря до известна величина композиционното решение и цветовата гама на предходните стенописни работи. Той обаче постига по-голям реализъм при обемното изграждане на фигурите, психологичните им състояния и колоритното богатство. Освен това майсторът има български произход, за това съдим от вмъкнатия славизъм в надписа към паното, показващо Даване имена на животните. Възниква предположението, че този "Шестоднев" е правен от ранен представител на Тревненската школа. Тревненските зографи черпят опит предимно от творчеството на атонските майстори, в чийто кръг се числят и авторите на стенописите в галерията на "Рождество Христово".

Шестодневната тема в българското изкуство през XVII - XVIII в. не се изчерпва само с иконите и стенописата, защото тогава имаме значително книжовно творчество. В оформлението на религиозната ръкописна литература отново присъства художествената миниатюра, въпреки по-ограничената си употреба. Миниатюри съпътстват и някои литургични текстове в т. нар. Дамаскинска книжнина, съдържаща предимно статии от известното съчинение "Съкровище" на новогръцкия богослов Дамаскин Студит. Първото печатно издание на сборника е правено във Венеция през 1557 г., после го преиздават многократно до края на века.³¹ Във връзка с темата интерес представляват дамаскините на черковнославянски език, обозначени като Македонски тип и Среднобългарски тип I. Само в тях имаме устойчив състав на статиите, които в оригиналното издание на "Съкровище" са 36. Между тези текстове откриваме два, имащи пряко отношение към изображенията на Адам и Ева, това са "Слово за Възкресение Христово" (№ 8) и "Слово за изгонването на Адам" (№ 24). Рисунки на прародителите се представят в Рилския дамаскин от XVII в., намиращ се в музея на манастира. Голяма цветна заставка в сборника изобразява Изгонването от рая, тук картинната плоскост е разделена с вертикална черта на две отделни полета. В по-широкото има поместено изображение на рая - показан е Бог, който с решителен жест гони прегрешилите родители. Пред него са поставени двете дървета - на познанието и на живота. Около едното от тях се вие змията, която подобно на паната от "Рождество Христово" представя ангелско лице. Адам и Ева напускат рая в по-тъсното поле, чиято рамка символизира райските врата. Фигурите са показани в сух

линеарен стил, телата нямат колорит. Опростяването на линията и бедното цветово решение са белези на значително отстъпление от високите достижения на Палеологовата живопис.

Прави впечатление, че илюстрацията в ръкописната книга продължава да се използва и в края на XVIII в. Например няколко сцени от "Шестоднева" украсяват сборника на поп Пунчо, писан през 1796 г. Те имат примитивен вид като изпълнение, в тях витае свободният дух на нешколуваното народно творчество.³² В последните сцени от тази поредица се вижда отново връзката на миниатюрата с апокрифната традиция и бита - Адам оре земята, а Ева преде. Подобни мотиви намират също място в творчеството на българските резбари, от ранното възрождане са известни резби на малкия иконостас в Роженския манастир и тези от манастирската църква в "Седемте престола" до Елисейна, където резбата сполучливо измества рисуваните изображения на сцените. Колкото до Шестодневната тематика в отделните икони и т. нар. ерусалими, въпросът заслужава специално изследване. Същото се отнася и за отражението на цифрата 7 в развитието на изкуството. Проблемът не е маловажен, красноречив пример ни дава Древният Египет, където на художниците позволяват да използват само 7-те "свещени" цвята, определени от жреческата каста. В основата на тази палитра стои култът към небесните светили.

Накрая ще се спрем на някои дискуссионни проблеми, развити в трудове на историци и изкуствоведи от последните години. Става дума за мястото на "Шестоднева" в галерийната украса на църквите и отражението на византийската традиция в изкуството през Късното средновековие. Оправдан интерес предизвиква статията на Георги Геров, посветена на взаимодействието между "време" и "история на богопознанието" според стенописите от галерията на "Рождество Христово".³³ На с. 10 той твърди, че цикълът за Сътворението и Мойсеевият цикъл "изместват" края на менолога (февруари-март) в четвърти травей. Застъпва се тезата за определящото значение на семантичната връзка между стенописите и вратата, водеща към притвора на храма. Авторът се опитва да обясни причините за прекъсването на линейната "история", но редно е да се запитаме доколко има такова прекъсване от гледище на библийската традиция и църковния канон. Според нас няма нищо необичайно в поставянето на цикъла "Шестоднев" във втория травей, известно е, че православната църква отбелязва паметта на грешните прародители точно на Сирната неделя, която се пада през февруари или март, защото е подвижен празник. По-правилно ще бъде да кажем, че краят на менолога за зимния период е поместен в четвърти травей поради вмъкването на Мойсеевия цикъл в трети травей. Но пък появата на този цикъл има тясна връзка с предходните, затова е редно за започнем анализа от псалмите Давидови. Представянето на цикъла за Сътворението непосредствено до сцените към псалми 148-150 не е случайно композиционно решение. Те са в унисон с общата концепция за времевия поток и освен това имат особена връзка с двете врати - към преддверието на храма и параклиса. Тези псалми са символична "ода" на радостта и благодарността, с която

библейският народ и природата славят своя изначален Създател. Както вече споменахме, християнството придава важно сакрално значение на храмовите врати, защото те олицетворяват бога и единението на вярващите с него. Представените масови сцени са свързани традиционно с религията на ранния иудаизъм, когато проблемът за духовното отношение между родовите скотовъдни общини и бога се изяснява под формата на колективното взаимодействие в системата "бог-народ".³⁴ При средновековното християнство обаче имаме пълна диференциация на религиозното мислене - отношението към бога е дълбоко личностно, то е право и вътрешна потребност на отделния богомолец. Идеята за собствено спасение проправя пътя към храма.

При арбанашките стенописи радостта от съзидателното дело на Саваот непосредствено кореспондира със спомена за следващото по макрорамка в историята на евреите събитие, каквото е бягството от Египет и драматичните сцени около налагането на монотеизма при установяването върху "обетованата земя". Затова Мойсеевият цикъл е нарисуван веднага след "Шестоднева", което има синхрон и с виждането на Г. Геров за сакрално-медиативната връзка между стенописите от втори-трети травей и вратата към притвора. Тук можем да добавим, че дори името на църквата е свързано символично с поставянето на цикъла "Шестоднев", защото раждането на Христос се тълкува от литургистите като едно второ Сътворение, божият син изпълнява ролята на "втория Адам", призван да заличи греховното падение на човешкия род чрез проповедта, мъките си и Възкресението. Крайната цел на християнското богопознание е вечният праведен живот, спасението на душата от мъките на греховния земен път.

На второ място трябва да обърнем внимание върху някои разсъждения, касаещи редукцията на цикъла за Сътворението и нуждаещи се от уточнение. Вярно е, че в "Рождество Христово" липсват сцените до 6-ия ден, но това не можем да тълкуваме като някакво изключение. Развитието на темата във византийското изкуство, а също и при западноевропейското, дава достатъчно примери за редукция на началните сцени. В книга Битие пише как през първите дни се създават последователно светлината, твърдата, моретата и сушата с растителността, небесните светила, водните животни и птиците. На 6-ия ден творчеството продължава с оформянето на сухоземните животни и хората. Различните етапи в Сътворението на космическата материя, флората и фауната на земята имат доста сух символично-дидактичен характер. Трансформацията на хаоса в природен порядък събужда по-голям интерес чак през Възраждането, когато науката вече влиза в конфликт с църковните постулати. За средновековните художници е по-важно пресъздаването на прародителите като венец на Сътворението и начало на "греховната" история. Вниманието почти винаги се насочва към първите хора, защото те са избраните носители на божествената същност - човешкото същество не е безсловесна твар, то има "образа и подобие", а в крайна сметка благословението да ражда себеподобни по тяло и безсмъртна душа. Същевременно църквата умишлено не акцентира

върху изображенията на природната среда, които пораждат много въпроси и нежелателно търсене на отговори по посока към античното наследство.

Когато говорим за редукия на циклите, трябва да изтъкнем, че тук присъстват и допълнителни сцени, свързани с живота на прародителите след изгонването от рая. Не е вярно твърдението на автора, че в арбанашката галерия се показва само историята на Грехопадението, тук виждаме например епизода с Даване имена на животните, който можем да отнесем към Сътворението, защото измислянето на имена е също творчески процес.

Трето, като част от старозаветната тематика "Шестодневът" има пряко отношение към художественото оформление на външните галерии в църквите на Византия и Западна Европа. Поддържаеме становището на Г. Геров, според което тъкмо в епохата на Палеолозите се избистря окончателно концепцията за характера на украсата в тези помещения с определени функции.³⁵ Възниква логично въпросът относно отражението на византийската традиция при зографисването на галериите в средновековните църкви на България. Можем да приемем, че творците от Търновската художествена школа взаимодействат в значителна степен системата на тематично разпределение в галерийната среда на църквите от големите центрове като Константинопол, Солун, Мистра и Венеция. Владетелите на Търновград провеждат усилено църковно строителство, стремейки се да издигнат столицата до ранг на достоен съперник сред могъщи съседи, един "Трети Рим". Тук трябва да подчертаем, че поначало галериите са атрибут на големите църкви и тяхното цялостно оформление е продиктувано от урбанизационните процеси - наличието на значителна маса християнско градско население, което трябва да се напътства в религиозните традиции чрез последователно разгръщане на библеските сюжети, включително старозаветните. Църковните галерии и параклиси се превръщат в подходяща среда за представяне на разширения тематичен репертоар от XIII-XIV век, според изискванията на линейния или цикличен времеви поток. В Търново като пример с такъв характер можем да посочим храма "Св. 40 мъченици", в който по археологически данни има предпоставки за галерия от юг и съществува екзонартекс с фрагменти стенопис.³⁶

Днес нямаме запазени подобни паметници по българските земи от този период, османското нашествие нанася сериозен удар върху големите градски центрове, променяйки коренно техния облик. В суровите условия на империята през XV - XVI в. възможностите на поробените за духовен живот силно намаляват, църковното строителство е ограничено. Извършва се предимно възстановяване на отделни църкви, но в старите очертания на зидовете, тогава не са рядкост строежите на дървени култови сгради в българските предели.³⁷ Вероятно намалява и тематичният обхват на стенописите в галериите, било поради слаби финанси или променени религиозно-естетически изисквания.

Знак за промяна ни дава галерийната украса в църквите "Св. ап. Петър и Павел" в Търново и "Рождество Христово" от Арбанаси, говореща за нов подем на християнското изкуство през XVII в. под формата на възраждане на някои

традиции от Палеологовата епоха. Възниква логично въпросът за връзката между иконографията на двата паметника. По това време Търново е седалище на най-голямата гръцка митрополия в българските земи³⁸, а в близкото до него селище Арбанаси живеят значителен брой християни, повечето говорещи гръцки. Докладите на католическите мисионери, както и някои османски документи показват, че Арбанаси е не някакво по-известно село, а градски оазис, съчетаващ икономически с културен просперитет - нещо рядко през XVII в., но твърде показателно за наценките на възрожденски процеси в България. Според данни от османски регистър за този век в Арнауткьой (Арбанаси) живеят общо 1145 човека, един стабилен за времето си обществен потенциал.³⁹ Елинофилските тенденции в живота на селището биват активно подкрепяни от търновските гръцки владци, имащи тук свои летни резиденции⁴⁰, емисариите на Източните патриаршии, а също някои влашки войводи като Константин Николае и Александър Бранковяну. Последните са основатели и дарители на първото в България (известно по документи) елинско училище, открито в "благородния град" Арбанаси.⁴¹

Засиленото църковно строителство и зографисването са пряк резултат от постоянните усилия на богатия търговски елит за издигане авторитета на селището и като християнски център. Напълно възможно е зографите от галерията на "Рождество" да са изпълнили конкретно виждане на местния ктитор, повлиян от галерийната украса на "Св. Петър и Павел" в Търново. За съжаление стенописите от митрополитската църква са доста фрагментарни и остава открит въпросът за реалните прилики и разлики в тематичния обхват, а също изпълнението на циклите. По темата представлява интерес наличието на "Шестоднев", но сигурни доказателства за такова присъствие липсват.

В заключение трябва да подчертаем, че при разглежданите до тук цикли "Шестоднев" от периода XVII-XVIII в. преобладават до голяма степен архаичната източноправославна традиция и българската занаятчийска самобитност, но те са в основата на прехода към истинското нашествие на този род художествени произведения върху иконостасните пана в България през XIX-XX в. Чрез тях откриваме творческия синтез между каноните на Средновековието, ренесансовите идеи и бароковото изкуство на Западна Европа. Шестодневните сцени са пробен камък за прохода битов жанр в светската ни живопис.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Цонев, В. За някои особености на стенописния цикъл "Шестоднев" от Къпиновския манастир. Известия на Исторически музей гр. В. Търново, XIII. 1998, с. 259 (цит. литер.).

² Дамаскин, Йоан. Точно изложение на православната вяра, С., 1996, 99-101, 278-279; Цоневски, Ил. Патрология, С., 1986, 133-134, 144-145, 150, 249, 275, 334, 338, 341, 386, 461; Киров, Д. Трите аспекта на етиката. Антропология, С., 1996; Библия, сиреч книгите на Свещеното писание, С., 1982, Бит. 1:4, Йоан 1:3, Пс. 32:6, 135:5-9, 145:6, Иер. 10:12, 51:16.

³ Грабар, А. Библейските изображения в Апамея и стенописите в синагогата в Дура. - В:

Избрани съчинения, т. 2. С., 1983. 68-71; Един цариградски литургичен списък и неговите илюстрации ... с. 110, 127, 130; Мозайките в Жермини де Пре ..., с. 148. - Също: **Божков, Ат.** Българската икона, С., 1984, с. 438, 505; **Малишки, П.** История на християнската църква. Първи период, С., 1994, с. 235.

⁴ **Лихачова, В.** Изкуството на Византия в IV-XV в., 1987, с. 149.

⁵ **Василиев, Ас.** Социални и патриотични теми ..., с. 89; **Лихачова, В.** Изкуството на Византия ..., с. 130.

⁶ **Чилингиров, Ас.** Романското изкуство, С., 1977, таб. XIII.

⁷ Библия: Изх. 19:18, 21; Ис. 6:1-3.

⁸ **Колев, Б.** История на изкуството, С., 1973, с. 94, таб. 354.

⁹ **Грабар, А.** Един ръкопис на Йоан Златоуст в Атинската национална библиотека - В: Избрани съчинения, т. 1, С., 1982, с. 185, таб. 80.

¹⁰ **Лихачова, В.** Цит. съч., с. 158.

¹¹ **Лазарев, В.** История византийской живописи, М., 1986, т. 2, таб. 254.

¹² **Джурова, А.** 1000 години българска ръкописна книга, орнамент и миниатюра, С., 1981, с. 196.

¹³ **Божков, Ат.** Търновската средновековна художествена школа, С., 1985, с. 186.

¹⁴ Пак там, с. 166.

¹⁵ **Джурова, А.** 1000 години българска ... таб. 181.

¹⁶ **Джурова, А.** Миниатюри от Томичовия псалтир - В: Величието на Търновград, С., 1985, 236-237.

¹⁷ **Грабар, А.** Религиозното изкуство на Византийската империя в епохата на Македонската династия - В: Избрани съчинения, т. 1, с. 130, таб. 25.

¹⁸ **Успенски, Л.** Символиката на храма. - Православно слово, кн. 2, 1994, 12-13.

¹⁹ **Бабикова-Марди, В.** Арбанашките иконостаси ..., с. 44, 48.

²⁰ **Божков, Ат.** Българската икона ..., с. 188.

²¹ **Василиев, Ас.** Социални и патриотични теми ..., с. 92.

²² **Дуйчев, И.** Проучвания върху средновековната българска история и култура, С., 1981, с. 154.

²³ Христоматия по старобългарска литература, С., 1967, с. 153.

²⁴ Пак там, 155-160.

²⁵ **Савов, Ст.** Бележки към Българския апокрифен летопис. - В: Студентски проучвания, СУ, т. 1, 1973, с. 125.

²⁶ Христоматия ..., 163-166.

²⁷ **Луркер, М.** Богове и символи в Древния Египет, С., 1995, с. 218.

²⁸ Псалом 103: 5-9.

²⁹ Христоматия ..., с. 151.

³⁰ **Демина, Е.** Тихонравовский дамаскин, С., 1968, 42-43.

³¹ 1000 години българска ..., 315-316.

³² **Геров, Г.** "Време" и "история" в стенописите от галерията на арбанашката църква "Рождество Христово". - Проблеми на изкуството, кн. 4, 1996, 3-13.

³³ **Яковлев, Е.** Искусство и мировые религии, М., 1977, с. 161.

³⁴ **Геров, Г.** "Време" и "история" ..., с. 12.

³⁵ **Тотев, К., Д. Косева,** Нови данни за стенописите от екзонартекса на църквата "Св. 40 мъченици" във В. Търново. - ИИМВТ, XIII, 1998, 243-247.

³⁶ **Вачев, Х.** Условия и фактори за черковното строителство в Търновската митрополия през XV-XVII в. - ИИМВТ, XII, 1997, с. 243.

³⁷ Пак там, с. 237.

³⁸ **Драганова, Т., Св. Станева-Чепкънова.** Демографска характеристика на селищата от Великотърновски окръг през епохата на османското владичество. - ГМСБ, III, 1977, с. 68.

⁴⁰ Тютюнджиев, И. Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII в. В. Т-во, 1996, с. 73.

⁴¹ Пак там, с. 71.

TO THE "SHESTODNEV" AND ITS REFLECTION IN THE
BULGARIAN ART OF THE MIDDLE AGES AND THE
ART OF THE EARLY BULGARIAN NATIONAL REVIVAL
(Summary)

Ventsislav Tsonev

This article treats in general aspect the development of the iconographic theme in the Byzantium and its reflection over Bulgarian art. It accentuates on the relationships between the apocrypha and the performance of a definite circle of "Shestodnevs", situated in Central Bulgaria, descending mainly from Veliko Turnovo region. They date from the Late Middle Ages and the beginning of the Bulgarian National Revival, when there was a new uplift in the Eastern Orthodox art. Characteristic features and peculiarities of these cycles are revealed, cycles in which elements of creative originality are present. Parallels in the analysis of the structural solution are used, showing the living tradition and the influence of religious and philosophic ideas of antiquity. New hypotheses on separate aspects of the theme are presented.

НЕВЯНА ПЕНЧЕВА БЪЧВАРОВА

Родена е на 9.VIII.1944 г. в с. Новосел, Шуменско. Завършила е висше образование в СУ "Св. Кл. Охридски" със специалност "История". Постъпва на работа в Историческия музей през 1966 г. като екскурзовод, по-късно оглавява отдел.

От 1979 г. е научен сътрудник. Работи по проблемите на най-новото време. Приоритет в научно-изследователската ѝ работа са темите за Отечествена война, бригадирското движение, историята на профсъюзното движение, промишленото развитие на Велико Търново след 1944 г., музейното дело, развитието на културните институти, биографични изследвания, дейци на българската авиация от годините на зараждането ѝ. Има 2 студии, 37 научни и 44 научнопопулярни публикации; автор-съставител е на книгата "Константин Кисимов - Спомени"; автор е на 9 музейни сбирки в промишлени предприятия на Велико Търново и региона. Подготвя десетки градски и окръжни фотоизложби, посветени на бележити годишнини и личности от най-новата история на града. Консултант е на телевизионни и документални исторически филми. Член е на редколегията на Известията на Исторически музей, а на том XI - отговорен редактор.

Член е на Съюза на учените в България. Председател на секцията "История и археология (1982 г.), а от 1986 г. е научен секретар на великотърновския клон на Съюза.

Активен общественик е. От 1987 г. е председател на читалище "Надежда".

Своят петдесет и пет годишен юбилей и тридесет и три годишна творческа дейност н. с. Невяна Бъчварова посреща с авторитета на утвърден музеен специалист, научен работник и общественик.

ВЪЛКА ИЛЧЕВА ПЕТРОВА

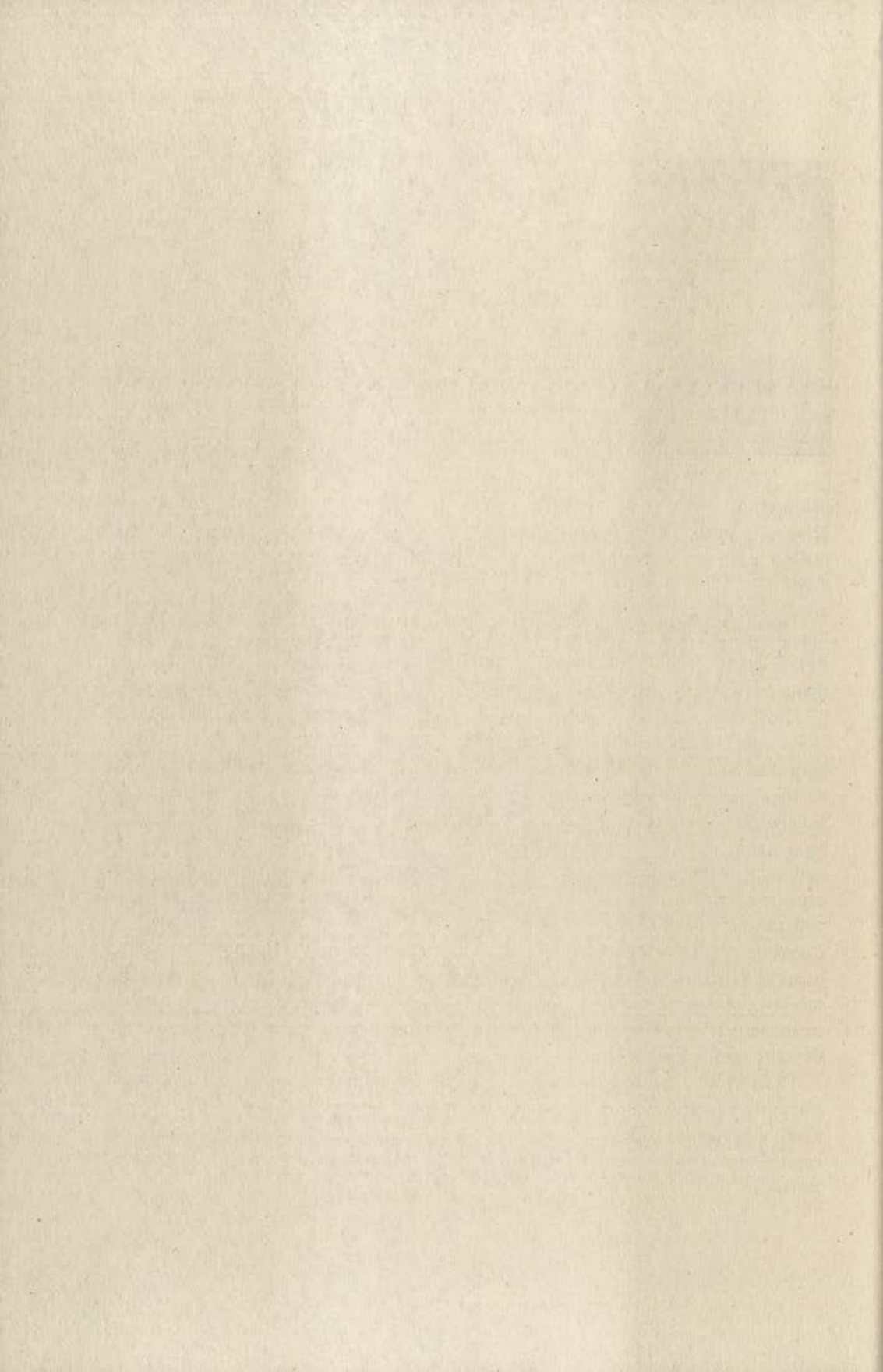

Вълка Илчева Петрова е родена на 8.V.1944 г. в с. Бели бряг, Старозагорско. През 1967 г. завършва ВПИ "Братя Кирил и Методий", специалност "История". Същата година постъпва на работа като уредник в отдел "Археология" на Окръжния исторически музей в гр. Велико Търново. От 1967 г. до 1974 г. участва в екипа, който проучва крепостта на хълма Царевец. Интересите ѝ са насочени към проучването на тракийския и турския културни пластове. Те продължават с разкопките през 1976 г. на надгробната могила до с. Ново село, Великотърновско, а през 1991 г. е в колектива при проучването на надгробната могила до с. Големани, Великотърновско. След 1974 г.

усилията ѝ се насочват към проблемите, свързани с праисторическите епохи. Участва в разкопките на праисторическите селища Качица - Велико Търново (1976 г.), Клисе баир - Шемшево (1976 г.), селищната могила до с. Джулюница (1983-84 г.), Нова Загора (1977 г.), Пшеничево (1977 г.) и Дуранкулак (1977 г.). Провежда сондажни проучвания през 1991 г. в местностите "Пещерата", "Бавлю гьол" и "Османкин дол" (1991-92 г.) в землището на с. Хотница. Резултатите от проучванията допринасят съществено за разкриването на процесите, протичали през бронзовата епоха в средния басейн на р. Янтра.

Преломен момент в творческата ѝ кариера се явяват проучванията върху IV-то хил. пр. Хр. - епохата на трансформация на енеолитните култури в бронзови култури. От 1978 г. до 1990 г. ръководи и проучва праисторическото селище Хотница-Водопада, което със своята значимост се утвърждава като реперен обект за изследваната епоха в басейна на Долния Дунав. С тези си изследвания и проучвания Вълка Илчева се утвърждава като един от най-добрите изследвачи на тази епоха. Следствие от проучванията се явяват студиите, статиите и съобщенията, свързани с тази проблематика, които се публикуват в специализираните издания за българска и европейска археология. Със своето научно творчество - над 80 студии, статии и съобщения допринасят съществено за изясняването на културата в българските земи през праисторическите епохи. Участието ѝ в международните и наши конгреси, симпозиуми и конференции разкрива нейния престиж сред изследвачите на балканската праистория.

През 1996 г. защитатва дисертационен труд на тема "Преходния период от енеолита към бронзовата епоха по материали от Централна Северна България", в резултат на което ѝ е присъдена научна степен "доктор". През последните години работи по монографичния труд "Археологическа карта на село Хотница".

ОФИЦИАЛЕН РАЗДЕЛ

О Т Ч Е Т НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО ЗА 1998 ГОДИНА

ПЕТЬО ПЕНКОВ

Директор на Исторически музей - Велико Търново

Миналогодишният пръв опит да представим пред обществото резултатите от работата на Историческия музей за предходната година се оказа интересен. Потвърди се публичния характер на дейността на нашата институция; даде се отчет и информация пред обществото за многообразната и отговорна работа на музейните работници по издирването, опазването и популяризирането на културно-историческото ни наследство; очертах се и някои негативни тенденции. Останалите музеи и сродни институции от страната откликнаха с одобрение и въпроси. Този факт, основан на главната функция на музея, а именно, да бъде научен и културно-просветен институт, който е в служба на обществото, достъпен до публиката със своите научни, образователни, познавателни и естетически цели, позволява да продължим започнатото, осъзнавайки и риска, който поемаме. С настоящия отчет правим още една крачка, тъй като на практика с изнесените резултати имаме публична съпоставимост с предишната година. Тази възможност ни предоставя критерий, посредством който можем да организираме работата си в негово съответствие.

I. ОРГАНИЗАЦИОННА РАБОТА.

През 1998 г. са проведени 17 дирекционни съвета. На тях са обсъдени повече от 65 въпроса, отнасящи се до следното:

- по проверка на фондовете и отстраняването на неуредиците по движение на фондовите единици през значителен период от дейността на музея;
- по научноизследователската работа: реализирането на планираните теми по научноизследователска работа; провеждането на археологически теренни проучвания; участието в научни форуми; издателска работа; повишаването на научната и специализирана квалификация;
- културно-просветна работа: подготовка и реализация на изложбите през 1998 г.; съвместна работа с институти и организации; ознаменуването на бележити дати, събития и личности от регионалната и националната история; екскурзоводно обслужване;
- организация на работата на отделите: изготвянето на отчети за работата

през годината; изготвянето на исторически календар; дейност на специализираните и другите работни комисии;

- поддържане и охрана на музейните обекти и паметниците на културата; консервационно-реставрационна работа;

- стопански, социално-битови и други дейности обезпечаващи ритмичното организиране и осъществяване на музейното дело.

Използвана е формата и на оперативни съвещания. На тях са обсъждани актуални въпроси и конкретни дейности. Инцидентно възникнали проблеми също са обект на обсъждания и решения. С такъв характер са били уредбата и прехвърлянията на музейни предмети от етнографските фондове "Дърво и кожа", "Метал" и други; извършването на аварийни ремонти на сградния фонд и по недвижимите паметници на културата; спасителни археологически проучвания и други дейности.

В зависимост от задачите са провеждани работни срещи с отдели или творчески екипи. Оперативните форми са преобладаващи, което води до бързо и ефективно решаване на проблемите.

Организирана на такава основа работата в Историческия музей създаде условията за нейното успешно управление.

II. РЕЗУЛТАТИ В ДЕЙНОСТТА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ.

1. Събирателска работа. От археологически проучвания са придобити 624 находки. Великотърновският музей стана единствен притежател в света на моливдовул на никейския василевс Теодор I Ласкарис (1204-1222). Започна попълването на нумизматична колекция с монети на Никополис ад Иструм от II-III век. За нея бяха откупени нови 141 типа. Интересни са издирените икони и колан от 1877 г. с текст, който сочи точно деня на освобождението на Търново от османско робство - 7.VII.1877 г. Ценно е дарението на комплект конституции на България постъпило от Народното събрание. Фондовете на музея са обогатени с 22 вещи, 35 документа, 168 снимки и 1147 негатива. Записана е нова и неизвестна информация в обем от 11 страници.

2. Фондова работа. Приоритетна дейност за всички отдели през годината е фондовата работа. Първична обработка (актуване) е извършена на 142 паметника, 9 вещи, 112 снимки, 112 негатива, изготвени са 42 исторически справки. Инвентирани са 1264 вещи, 1985 документа, 167 снимки, 1611 негатива и други музейни предмети. В библиотечния фонд на отдел "Археология" са инвентирани 145 книги, а в отдел "История на България" XV-XIX век" - 46. В отдел "Етнография" са обработени 260 страници теренни материали.

За инвентираната картотека отделите са изготвили 5587 картона. Създадени са 480 нови картона. Изготвени са 2 топографски описа. Работено е 114 дена по научноизследователски теми във фондовете. Отделени са 38 дена за хигиенизиране, химическа обработка, ремонти, подреждане на фондовите помещения и др. Музейните работници участват в оценителна и фондова

комисии. 436 работни дни са вложени в проверка на основния и научно-спомогателен фонд, но документацията не е финализирана. Създаде се и работна комисия за отстраняването на натрупалите се през всичките години на съществуването на музея неуредени движения на фондовите единици.

3. Научноизследователска работа. През 1998 г. се работи по 2 научни програми и стипендии, 4 съвместни проучвания е реализирал отдел "Археология" с АИМ при БАН.

Специалистите са работили върху 34 научноизследователски теми, от които 22 са завършени, а по 12 теми работата продължава. Защитена е една дисертация.

В 18 международни прояви са участвали специалисти - археолози и 1 специалист по най-нова история. Осъществява се международният книгообмен.

Писмените исторически справки са 49, с преобладаващ брой от отдел "История на България XV - XIX век". Активната експозиционна дейност е резултат на разработените 19 тематико-експозиционни плана. Двама музейни специалисти са редактори на печатни издания.

Научните прояви, в които участват музейни специалисти са конгреси, симпозиуми, конференции, проведените за втори път музейни четения и други форми. На тях са изнесени 15 научни доклада и 33 научни съобщения. 25 са участниците в музейните четения, а в организационно-техническа дейност са участвали 4 души.

Значителна е и научната продукция, която включва 4 монографии, 21 публикувани статии, 26 съобщения, 6 заглавия на албуми и диплянки. Активизира се научно-популяризаторската дейност, която се изразява в 116 статии във вестници и списания. Излезе от печат том XIII на "Известията на Историческия музей".

4. Експозиционна дейност. Музейните специалисти са разработили 19 тематико-експозиционни плана. Реализирани са 20 изложби. Сред тях се откроява посветената на националното честване на 90-годишнината от обявяването на Независимостта. В нея участват с оригинален веществен материал Националният исторически музей, Националният военно-исторически музей и Музеят за история на София. Реализрана бе националната изложба "Българските общини - законодателство, символи и знаци" с участието на 38 общини и музеи от страната. Широк отзвук сред обществеността намери изложбата "Икони"; Коледната етнографска изложба в Гарнизонния военен клуб; съвместната изложба с историческите музеи в Калоян, Пазарджик, Разград "Реликви на Христо Ботев и съратниците му"; няколкото фотоизложби по повод 120 години от Освобожданието, за великотърновци участници в управлението на държавата, за паметниците на загиналите във войните от началото на XX век и други. Всички те впечатлиха обществеността и медиите и допринесоха за класирането на музея като водещ културен институт за 1998 г. От друга страна експозиция "Нова история" се обогати с нови 142 материала, а други 13 музейни предмета бяха предоставени за експониране в музеи от страната.

5. Културно-просветна и популяризаторска работа. Музейните специалисти са участвували в 44 излъчвания по местното радио, в 5 телевизионни предавания и 4 по Българското национално радио. На гражданите са направени 136 справки. Проведени са 25 уроци с ученици и са изнесени 8 лекции. Методическа работа със студенти и ученици е осъществена от 11 специалисти.

Ръст бележи посещението на музеите. Музейните експозиции и резервати са посетени от 167 091 туристи, като само българите (142 412) са повече от целия поток през 1997 г., чужденците (23 679) са също повече от 1997 г. Пред тях са изнесени 4 144 беседи на български език и 1 427 на чужди езици. Екскурзоводното бюро участва в туристическите борси. Многообразни са съвместните прояви на Историческия музей с училищата, Центъра за работа с деца, ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Съюза на учените в България - клон Велико Търново и читалищата в града. Музейните специалисти участват в ръководствата и дейността на национални и градски обществени организации и културни институти.

6. Консервация и реставрация. Инвеститорски контрол. Лабораторията за консервация и реставрация работи с археологически материали от проучванията на Българо-английската експедиция в Никополис ад Иструм и неговия ареал, от други археологически обекти и фондовете на музея. Извършена е полева консервация на археологически обекти на територията на ТЕЦ "Марица-Изток", Кърджали, Нове, Силистра, Разград и други. Консервирани и реставрирани са 776 находки от черен метал, 587 от цветен метал, 29 от керамика и камък, 15 от кожа и 2 от тъкани. За експозициите на музея са обработени 125 бр. материали. В отдел "Християнско изкуство" са реставрирани 17 икони. Инвеститорски контрол по реставриране на недвижими паметници на културата и художествена реставрация и консервация е осъществен на 13 обекта. За целта са изразходвани 9 150 лв. Над 270 000 лв. са инвестирани по проект "Красиво Велико Търново" в музейните обекти за поддръжка, ремонт, почистване и озеленяване. Царевец е в непознат от години добър вид.

III. БЮДЖЕТ.

Бюджетът на Историческия музей и неговото разходване беше съобразен с условията на валутния борд и състоянието на общината. В резултат от добрите финансови резултати през 1997 г. параметрите му са завишени. Потърсени бяха и нови възможности бюджета да не бъде формиран само и единствено върху средствата от общинския бюджет. Следвайки опита от предходни години вниманието към финансовото осигуряване беше съсредоточено и към други източници на финансиране. Затова се пристъпи към такива приоритетни мерки като: реализирането на икономии от фонд "Работна заплата" чрез гъвкаво използване броя на работещите; увеличаване на относителния дял на собствените приходи от продажбата на музейния продукт; предоставянето на музейни ценности за национални и международни прояви срещу

възнаграждение; извършването на съпътстващи дейности съобразно профила на музейната характеристика и неговата база. Сегашните нормативни условия обаче не дават големи възможности. Нещо повече - те демотивират работещите. При тези условия бюджета за 1998 год. има следното изражение:

№-р по ред	Източник на финансиране	План	Изпълнение	±
	<u>Бюджетни средства</u>			
1.	От бюджета на Община В. Търново	304 062	308 217	+4 155
2.	От Министерство на културата - по държавна задача	15 657	15 657	-
	<u>От собствена дейност</u>			
1.	Икономии от Ф Р З	-	10 288	+10 288
2.	Собствени приходи	80 000	105 481	+25 481
3.	Съпътстващи дейности	-	5 828	+5 828
4.	Дарения	-	7 519	+7 519
5.	Международна дейност	-	1 061	+1 061

Средствата, реализирани от икономии, собствени приходи и дарения възлизат на 130 177 лв. Отнесени към бюджетния планов кредит те съставляват 42,81%. Същата сума, ако се съпостави с тази за заплати (159 868 лв.), представлява 81,42%, следователно със своя труд музейните работници са отработили по-голямата част от размера на заплатите си, предвидени по общинския бюджет и на практика са го облекчили, тъй като музеят е на бюджетна издръжка.

Определено може да се каже, че бюджет'98 е най-добрия от последните години. Част от реализираните приходи дадоха възможност да се покрият някои от разходите породени от спецификата на музейната работа и от голямата база от паметници на културата. Сред по-значимите и важни за музейното дело разходи са за следното:

1. Извършиха се допълнителни укрепителни и сигнално-охранителни дейности за опазването на движимите и недвижимите паметници на културата.
2. Отново се заделиха средства за откупки на музейни ценности.
3. Извършени са частични и аварийни ремонти на недвижимите паметници на културата и прилежащите им райони.
4. Финансира се отпечатването на том XIII на Известията на Исторически музей - Велико Търново и изпращането на т. XI и XII до 81 от нашите кореспонденти в чужбина. За първи път изложби се финансира извън бюджета.
5. Допълни се парка от помощна техника за поддържане на музейната база.
6. Закупена е още една компютърна конфигурация.

7. Няма неразплатени задължения.

С настоящия отчет и анализ на бюджет'98, въпреки положителните резултати се потвърждават и някои наши негативни прогнози от 1997 г.:

1. Отново се завиши плана по приходите, без да се отчита предмета на дейност особеностите и податливостта на различни фактори на пазара.

2. Отново няма никаква гаранция, че ангажирането на колегията за допълнителни функции с цел икономии от ФРЗ и увеличаването на собствените приходи ще увеличи възможностите за ползване на ефективите за музейна работа.

3. Нормативната уредба отново стимулира демотивираност и апатия.

4. Регламентираната средна брутна работна заплата в културата отново е най-ниска в бюджетната сфера.

Всичко това ни дава основание за пореден път да предупредим, че без ясна държавна и общинска политика, ангажменти и гаранции, културно-историческото наследство е в опасност, въпреки че в музея работят квалифицирани хора с възможности да защитят традициите и целите на институцията и очакванията на обществото.

ИЗЛОЖБИ

1998 год.

1. Фотоизложба "Спас Венков - световноизвестен тенор и почетен гражданин на Велико Търново", 1.XII.1998 г., Гарнизонен военен клуб.
2. Конкурс - изложба "Коледни и новогодишни обредни хлябове и реквизит от Великотърновско" (Съорганизатор: Център за работа с деца), 22.XII.1998 г., пред Общинския съвет.

1999 год.

1. Фотоизложба "145 г. от рождението на революционера, политика и държавника Стефан Стамболов", 25. I. 1999 г., Гарнизонен военен клуб.
2. "120 години от Учредителното народно събрание" (Съорганизатори: Народно събрание, Община Велико Търново, НИМ, Главно управление на архивите, НЛМ, Къща-музей "Петко и Пенчо Славейкови"), 10-28.II.1999 год., Клуб на народния представител, Народно събрание - София.
3. Изложба на картини, посветени на Велико Търново (Съорганизатор: училище "Ем. Станев"), 17 март - 17 април 1999 г., Музей "Възраждане и Учредително събрание".
4. Представителна витрина на Исторически музей на търговското изложение във фойето на МДТ "К. Кисимов", 22-30.III.1999 г.
5. "Великденски яйца и поздравителни картички" - 5-18.IV.1999 г., сладкарница "Доналд".
6. "Реликви от Учредителното събрание" (Съорганизатори: Главно управление на архивите, НЛМ, Къща-музей "Петко и Пенчо Славейкови"), 15 април - 15 май 1999 г., Музей "Възраждане и Учредително събрание".
7. Изложба от икони на студенти от ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", 11-30.V.1999 г., Музей "Възраждане и Учредително събрание".
8. Цветна фотоизложба "Музейни ценности на Историческия музей, Велико Търново", 17.V.1999 г., Гарнизонен военен клуб.
9. "Монетосеченето на Никополис ад Иструм", 17-28.V.1999 г., Археологически музей.
10. "Търново и търновци през погледа на старите фотографии", 18-30.V.1999 г., Музей "Възраждане и Учредително събрание".
11. "120 години от рождението на учения, общественика и публициста Александър Пенчев", 20.V. - 20.VI.1999 г., Музей "Нова история".
12. "130 години от основаването на читалище "Надежда" (Съорганизатор: ДА - Велико Търново), 7.VI. - 7.VII.1999 г., Музей "Възраждане и Учредително събрание".
13. "Възрожденска архитектура" - рисунки и есета (Съорганизатор: Център за работа с деца), 16-30.VI.1999 г., Музей "Възраждане и Учредително събрание".
14. "120 години Българско военно министерство" (Съорганизатори: Министерство на отбраната, ЦВА, НВИМ), 28.VI. - 1.VII.1999 г., Изложбени

зали.

15. "Европейски дни на наследството" (Съорганизатор: Националния архитектурен музей), 19.IX.1999 г., Залите на НАМ.

16. Музейна сбирка "25 години ВИНПРОМ - АД, В. Търново", 24.IX.1999 г.

17. Изложба на учебни тетрадки с разработки по български език и литература на възпитаници от училище "П. Р. Славейков", 17-20.XI.1999 г., Музей "Възраждане и Учредително събрание".

18. "Светогорски шампи", 9.XII.1999 г. - 7.I.2000 г., Изложбени зали.

НАУЧНИ КОНФЕРЕНЦИИ

1999 г.

Четвърта международна конференция на тема: "Предизвикателствата на 21-ви век и българските демократични традиции 120 години след Търновската конституция", 15-16.IV.1999 г. (Съорганизатори: Съвет на Европа - Страсбург, Регионален информационно-документационен център, Велико Търново; БАН, Институт по история, Институт по Балканистика, Българска политологическа асоциация и ВТУ "Св. св. Кирил и Методий").

Кръгла маса "215 години - Еленски препис на Паисиевата "История славянобългарска", 2.XII.1999 г. (Съорганизатори: ВТУ "Св. св. Кирил и Методий", Народна библиотека "П. Р. Славейков", Земляческо сдружение "Еленски край").

ДАРТЕЛИ И ДАРЕНИЯ

1998 г.

1. Николай Семов (Велико Търново) дарява сведения за рода си.

2. Д-р Васил Николиев (София), внук на Хаджи Николи, дарява ксерокопие на диплома за присъдена титла "доктор по медицина", издадена в Монпелие (Франция) на Иванчо Николиев, син на Хаджи Николи.

3. Владимир Давидов (Горна Оряховица) дарява проучване за рода на Гено от махала Горни Геновци (Еленска община) за времето 1730-1968 г.

4. Цветана Дачева (Велико Търново) дарява снимка на Дона Клисурска (баба Дона Милина) - куриер на революционния комитет в Троян.

5. Стефка Колева (Велико Търново), внучка на Руси Индустрията, дарява 5 броя снимки на негови потомци.

6. Веселин Долчинков (Велико Търново) дарява снимка на входа на Царевец.

7. Иван Минчович (София), син на Хаджи Николи, дарява 2 броя снимки.

8. Екатерина Каранешева (Велико Търново) дарява снимка на художника Ангел Каранешев.

9. Музейна сбирка при СА "Д. А. Ценов" (Свищов) дарява репродукция на картината на проф. В. Стоилов - "Проф. Димитър Симеонов Бъров (1887-1961)".

10. Жана Пенчева (София) дарява 19 снимки на семействата на Анастасия

Стамболова и Иван Стамболов, сестра и брат на Стефан Стамболов.

11. Нели Конова (Свищов) дарява снимка и документ на подполковник Стоян Конов.

12. Даниел Димитров (Велико Търново) дарява икона "Св. Богородица Одитрия със Св. Никола и Св. Харалампи" от 1881 г.

1999 г.

1. Нели Христова (Велико Търново) дарява 32 броя дърводелски инструменти и земеделски сечива от античността.

2. Васил Мутафов (Велико Търново) дарява 18 броя списания и 5 броя книги.

3. Андрю Поултър (Нотингам, Великобритания) дарява книга.

4. Вивиан Суам (Шефийлд, Великобритания) дарява книга.

5. Иван Църов (Велико Търново) дарява 2 броя списания и 3 броя книги.

6. Павлина Владкова (Велико Търново) дарява 2 броя книги.

7. Соня Султова (Манчестър, Великобритания) дарява 2 броя книги.

8. Румен Иванов (София) дарява книга.

9. Станимир Димитров (Велико Търново) дарява кинга.

10. Анонимни дарители даряват 5 броя книги.

11. Радко Христов (Горна Оряховица) дарява ксерокопие на биографията на Димитър Н. Пъшков - участник в националнореволюционното движение.

12. Витка Бошнакова (София) дарява ксерокопие на книгата "Из миналото на Тетевенско и Ботевградско" от Найден Патев.

13. Теофана Шумелова (Велико Търново) дарява четири снимки на ученици от Държавната девическа гимназия "Митрополит Климент", Велико Търново и майсторско свидетелство на Никола Д. Шумелов.

14. Цветана Дачева (Велико Търново) дарява рисуван портрет на Никола Клисурски, снимка и документ на Димитър Н. Клисурски, син и внук на Дона Милина от Троян, укривателка на Васил Левски.

Дарява значка и документи на СБПФ.

15. Олга Цанкова (Велико Търново) дарява книгата на К. Гайдаров "175 години просветно дело в Беляковец".

16. Лиляна Кисимова (София) дарява снимки, вестници, афиши, програми, звукозаписи на актьора Константин Кисимов.

17. Иван Костурков (Велико Търново) дарява 12 нагръдни медали и статуетка от републикански спортни първенства.

18. Община Велико Търново дарява герба на града, почетен знак, златен и сребърен медал "Велико Търново" и значки.

19. Иван Златев (Велико Търново) дарява Летописна книга на яз. "Ал. Стамболийски", документи на Водния синдикат "Янтра", бригадирски медал.

20. "Болярка"-АД (Велико Търново) дарява орден "9 септември 1944 г." два ордена "Георги Димитров" на Васил Ив. Мавриков и орден "Червено знаме на труда" с указ, с който е награждено предприятието през 1985 г.

21. Иванка Тодорова (Велико Търново) дарява 3 сувенирни чинии от "Дни

на Полтава във Велико Търново” и чаша с образа на Н. В. Гогол.

22. Международният фолклорен фестивал (Велико Търново) дарява списание, значка и емблеми.

23. Политическите партии (Велико Търново) даряват афиши, листовки, вестници и сувенири за изборите на 16.X.1999 г.

24. Здравко Николов (Велико Търново) дарява 24 поздравителни великденски картички от първата половина на XX век.

25. Д-р Христо Харитонов (Велико Търново) дарява по два броя банкноти от 20 и 50 лева емисия 1991 и 1992 г.

26. Фирма “Велпа-91” АД - Стражица направи целево дарение от 60 броя велпапе с размери 50 x 70 см и 30 броя 100 x 70 см, предназначено за изложбата “Светогорски шампи”.

27. Марко Цочев дарява авторска книга.

ХРОНИКА ЗА ДЕЙНОСТТА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ ПРЕЗ 1999 ГОДИНА

януари - излиза от печат книгата на М. Цочев - "Монети и монетна циркулация в античните керамични центрове Павликени и Бутово".

март - представени са годишните отчети за теренните археологически проучвания през 1998 г. в АИМ при БАН.

В Секция "Праистория" Н. Еленски докладва за резултатите от проучванията на праисторическото селище в местността "Плочите" край с. Беляковец.

Н. с. Павлина Владкова докладва "Проучванията в Никополис ад Иструм обект "Агора" и "Проучвания в Нове, обект VIII А".

март - с решение на Научния съвет на АИМ при БАН от 17.03.1999 г. н. с. д-р Х. Вачев е повишен в научен сътрудник - I-ва степен.

април - д-р Хр. Харитонов е удостоен от American Biographical Institute (САЩ) с титлата "Man of the Year 1999" за приноса, който е дал в развитието на обществото със своите публикации, а от септември 1999 г. е член на Научноизследователския борд на ABI (САЩ).

април - излезе от печат сборник Златарица. Съставители: проф. М. Ковачев и н. с. д-р В. Мутафов. Със свои изследвания участват музейните специалисти д-р В. Мутафов, В. Драганова, Н. Филева, н. с. д-р Х. Вачев.

2-14 април - провеждат се теренни археологически обхождания на територията на Никополис ад Иструм от българо-британски екип в състав: н. с. д-р В. Динчев (АИМ при БАН), н. с. Ив. Църов (ИМ - В. Търново), д-р А. Поултър (Университет в Нотингам) и студенти от ВТУ "Св. св. Кирил и Методий". Приложен е комплексен метод, включващ статистически и геофизични изследвания. Проучени са селища и вили при с. Лесичери - местността "Крайще", с. Раданово - местността "Таштепе", с. Страхилово - местността "Бостанджик" и с. Стефан Стамболово - местността "Пчелина".

15-16 април - в Четвъртата международна конференция на тема: "Предизвикателствата на 21 век и българските демократични традиции 120 години след Търновската конституция" във Велико Търново с доклади участват: д-р Хр. Харитонов, Т. Минчева, Т. Кънчева, Цв. Генчева, Ст. Бейков, Св. Станева.

13 май - в националната конференция "Опазването на архитектурната памет в България", проведена във Велико Търново, участие с доклади вземат н. с. П. Владкова и д-р Хр. Харитонов.

13-14 май - в Международна научна конференция по метрология с общ доклад участват д-р Хр. Харитонов и Св. Атанасова - "Исторически преглед и начало на законовата регламентация на метрологията в България".

14-15 май - в Международна научна конференция "Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове", в чест на 60-годишнината от рождението на проф. д-р Йордан Андреев с доклади участват: н. с. д-р Х. Вачев и д-р Хр. Харитонов.

18-19 май - провеждат се III музейни четения, посветени на Международния ден и Седмицата на българските музеи. Изнесени са следните доклади и съобщения: д-р П. Станев "Хронология на праисторическите обекти и култури в Централна Северна България"; Н. Еленски "Стратиграфски профил на Хотнишката селищна могила"; д-р В. Илчева "Праисторическо селище "Османкин дол" (Хотница) - средна бронзова епоха"; К. Калчева "Firmalampen" от територията на Никополис ад Иструм"; С. Димитров "Изображения на гладиатори от територията на Никополис ад Иструм", н. с. П. Владкова "Предмети от кост от римската епоха във фонда на Историческия музей - Велико Търново"; М. Цочев "Новопостъпила колекция от провинциални бронзови монети, сечени в Никополис ад Иструм"; ст. н. с. д-р К. Тотев "Конусовиден печат с изображение на лъв от комплекса при църквата "Св. Четиридесет мъченици"; Е. Дерменджиев "Към въпроса за царския надгробен релеф от Дворцовата църква на Царевец"; В. Цонев "Развитието на "Шестоднева" и отражението му в средновековното изкуство на България"; н. с. Ив. Църов "Към историята на оръжията"; д-р Хр. Харитонов "Хароновият обол в некропола на църквата "Св. Арх. Михаил и Гавраил" в Арбанаси"; Ив. Чокоев "Находката от манастира "Св. Йоан Продром" в Кърджали"; н. с. д-р В. Мутафов "Надписи върху възрожденска сграфито-керамика от музея в гр. Килифарево"; Н. Цонева "Църквата "Рождество Пресветая Богородица" в гр. Павликени"; н. с. арх. Т. Теофилов "Къщата с маймунката в своята 150-годишна история"; П. Владева "Търновки и търновци през XIX в. според български и чужди пътешественици"; Е. Мачковска "Мисли за българската столица Търново в книгата на Николай Епанчин"; С. Станева "Револуционната дейност на Стефан Стамболов в Самоводене през 1876 г."; С. Бейков "Народополезна дейност на българските духовници за облекчаване на съдбата на пострадалите от Априлското въстание"; Р. Пенчева "Димитър Димов и Емилиян Станев - документални свидетелства"; Т. Минчева "Първата българска конституция"; д-р К. Панайотова "Документи за Велико Търново и окръга в държавните архиви на Варна и Русе (1879-1944)"; Т. Недева "Димо Кьорчев - политик и книжовник"; К. Митова "Александър Стефанов Пенчев - бележит търновски общественик (По повод 120 г. от рождението му)"; Ц. Колева "О. з. полк. Панайот Ангелов - крупен дарител от Велико Търново"; Н. Астарджиев "Българският национален идеал в годините на Втората световна война"; н. с. Н. Бъчварова "Актьорското майсторство на К. Кисимов, съхранено във фонд "Най-нова история"; В. Драганова "Животът във Великотърновския край, запечатан на кинолента".

20 май - провеждат се майски четения на Съюза на учените в България, клон Велико Търново. В тях вземат участие с доклади: н. с. П. Владкова и н. с. д-р Х. Вачев.

27-28 май - в Симпозиум с международно участие "Европейско камбанно изкуство", проведен в Пловдив, взема участие д-р Хр. Харитонов с доклад "Вестителят на първата българска конституция - Търновската".

31 май-3 юни - в международен симпозиум по праистория в с. Караново участват с доклади: д-р В. Илчева - "Три енеолитни селища в землището на с. Хотница, Великотърновско" и Н. Еленски - "Ранноенеолитните селища в средния басейн на р. Янтра".

1 юни - 30 септември - в българо-полско археологическо проучване на римския военен лагер Нове край Свищов, участва н. с. П. Владкова.

7-29 юни - н. с. д-р В. Мутафов участва в теренни проучвания при експедиция, организирана от ЕИМ при БАН в Тетевенско и Дряновско.

10-11 юни - в научно-практическата конференция "Краезнанието между два века" във Велико Търново с доклади участват д-р Хр. Харитонов, н. с. П. Владкова, н. с. д-р Х. Вачев.

25 юни - в научна конференция "БЗНС - създаване, развитие и участие във властта 1899-1923 г.", проведена в гр. Павликени, с доклади участват: К. Митова - "Александър Ст. Пенчев (1879-1953) и земеделската книжнина" и Т. Недева - "Отражението на културната политика на БЗНС във Великотърновски регион през 1919-1923 г."

7-15 юли - в Международния симпозиум с пътуващ семинар "Скални и мегалитни паметници" участват Д. Косева-Тотева с доклад "Скалните църкви при с. Иваново, Русенско" и Е. Дерменджиев с докладите "Опит за архитектурна реконструкция на "Църквата" от скалния ансамбъл при с. Иваново, Русенско" и "Бележки за историята, архитектурата и стенописите на Големия Нисовски манастир" в съавторство със ст. н. с. д-р К. Тотев и Д. Косева-Тотева.

13 юли - 15 август - Археологическо проучване в Никополис ад Иструм и "Градището" край с. Дичин по проект "Градът и селото в римската и късноримската империя - Никополис ад Иструм и селото в неговата територия" в рамките на съществуващата спогодба за научно сътрудничество между БАН и Британската академия.

В експедицията участват музейните специалисти н. с. П. Владкова и н. с. Ив. Църов, студенти от Великобритания, СУ, ВТУ и НБУ.

м. септември - излиза от печат сборникът "Константин Кисимов - спомени" - съставители: Л. Кисимова и н. с. Н. Бъчварова, редактор проф. д-р ф. н. Ив. Харалампиев.

6 септември - 8 октомври - археологически проучвания на късно-средновековния некропол в дворното пространство на църквата "Св. Архангели Михаил и Гавраил", с. Арбанаси под ръководството на н. с. д-р Х. Вачев.

22 септември - министърът на външните работи Надежда Михайлова в присъствието на президента на Република България Петър Стоянов открива паметна плоча пред музей "Възраждане и Учредително събрание" по повод 91 години от обявяване на Независимостта на България.

7-8 октомври - в Националната научна конференция "Плиска и Първото българско царство", проведена в Шумен, с доклад участва д-р Хр. Харитонов на тема "Нумизматичните интереси на Карел Шкорпил".

8 октомври - в научна конференция "Документални свидетелства за връзки на Габрово с други градове", проведена в Габрово, участие вземат К. Митова с доклад: "Документи, свидетелстващи свикването на Шестия събор на православните християнски братства в гр. Габрово, съхранени в ДА - В. Търново", и Т. Недева с доклад: "Документални свидетелства за връзките на Кавалерите на ордена за храброст от Габровски регион с Велико Търново през 40-те години".

8-10 октомври - в Седмия международен симпозиум "Търновска книжовна школа" във Велико Търново с доклади участват: Ив. Чокоев, д-р Хр. Харитонов, Д. Косева-Тотева, Е. Дерменджиев и н. с. д-р Х. Вачев.

17-23 октомври - д-р В. Илчева участва в Международен симпозиум по праистория "Черна вода III - Болераз" в гр. Мангалия, Румъния, с доклад: "Селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха Хотница-Водопада".

19 октомври - 4 ноември - Н. Еленски и И. Чокоев участват в спасителни разкопки на селищната могила Самоводене, откъдето е добит култов глинен предмет.

1-2 ноември - в научна конференция по повод честването 120-годишнината на Археологическия музей в Пловдив с доклади участват: н. с. В. Илчева - "Тракийският културен пласт от Царевец - обект № 13 във Велико Търново" и Н. Еленски - "Приноси в проучването на енеолитната епоха в басейна на р. Янтра".

6 декември - с лекция и изложба посветена на 50 годишнината от създаването на Медицинския колеж във Велико Търново участва н. с. Иван Църов.

Съставил: Катя Митова

КНИГООБМЕН - INTERLIBRARY LOAN 1999

БЪЛГАРИЯ

Добрич

Добруджа, 12, 1995

Кюстендил

Известия на Историческия музей Кюстендил, т. II, III, IV, V

Пловдив

Годишник на Археологическия музей Пловдив, кн. VIII, 1997, IX, 1999
Петков, А., Фрагменти от безписмена Тракия, Пловдив, 1999

Попово

Атанасов, И., П. Събев. Летопис на Попово
Попово в миналото, II, 1997

Разград

Абритус. Предварителен отчет на разкопките, 2-3, 1996

Смолян

Rhodopica, т. I, кн. I, 1998

София

Опис на сбирката "Портрети и снимки" в Народната библиотека "Кирил и Методий", ч. I, 1975, ч. II, 1983, ч. III, 1989

Шумен

Известия на Народния музей Коларовград, II, 1963, III, 1965
Известия на Народния музей Шумен, IV, 1967
Известия на Историческия музей Шумен, VII, 1992, VIII, 1993, IX, 1997

BELGIUM

Bruxelles

Institut royal du patrimoine artistique, 1995
Van Strydonsk, M., Le radiocarbone. Une mesure du passé, 1995

ČESKA REPUBLIKA

Praha

Časopis národního muzea, 1-2, 3-4, 1997, 1-2, 3-4, 1998

Časopis společnosti přátel starožitnosti: 1, 2, 3, 4, 1998, 1, 2, 1999

DEUTSCHLAND

Frankfurt am Main

Bericht der Römisch-germanischen kommission, b. 78, 1997

Halle (Saale)

Jahresschrift für mitteldeutsche vorgeschichte. Register für die bande I bis 78, 1998

Potsdam

Veröffentlichungen des Brandenburgischen Landesmuseums für Ur- und Frühgeschichte, 30, 1996, 31, 1997

Trier

Funde und Ausgrabungen im bezirk Trier, 30, 1998

Weissbach

Alteuropäische forschungen, 2, 1998, 3, 1999

HRVATSKA

Zagreb

Opuscula arhaeologica, 21, 1997, 22, 1998

Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu, 3 s. - vol. XXX-XXXI, 1997-1998, 1998

HUNGARY

Budapest

Communicationes arhaeologicae Hungariae, 1994-1995, 1996, 1997, 1998, 1999

Debrecen

Déri muzeum évkönyve 1995-1996, 1998 - 2

Das awarische corpus, 1998

Szolnok

Tisicum, IX, 1996, X, 1997

Vendégségben őseink háza táján, 1996

At the Fringes of three worlds. Hunter gatherers and farmers in the middle Tisza valley, 1996

JUGOSLAVUA

Београд

Цермановић-Кузмановић, А., Комини - municipium S ... некрополе, 1991

Археологија Источне Србије, 1997

Старинар, XLVIII, 1997

Le djerdap/Les portes de fer a la deuxieme moitie du premier millenaire av. J. Ch. Jusqu'aux guerres Daciques. Kolloquium in Kladovo - Drobeta - Turnu Sevein (September - October 1998), 1999

Popović, P., M. Vukmanović. Early iron age cemetery. Vajuga-Pesak. Nekropola starijeg gvozdеног доба., 1998

Popović, M. The fortress of Ras. Tvrđava Ras, 1999

Нови сад

Музеј Војводине, 1997

МАКЕДОНИЈА

Битола

Јанакиевски, Т., Антички театри во Република Македонија, 1998

ÖSTERREICH

Linz

Berge-Beile Keltenschats, 1998

Gruber, H. K., Die mittelbronz ezeitlichen. Grabfunde aus Linz und Oberösterreich, 1999

Trebshe, P., Siedlung sarchäologische aspekte im Grossraum Linz, 1999

Ulrike Horak - Hermann Harrauer, Mumie - Schau'n, 1999

Wien

Pro Austria romana, 48, 1997, 3/4, 48, 1998, 1/2

St. Pölten. Landeshauptstadt aus römischen Wurzeln, 1998

POLSKA

Kraków

Sprawozdania archeologiczne, 50, 1998

Poznan

Dzieduszycki, W. Kruszcze w systemach wartosci i wymiany, 1995

Polish archaeological abstracts, 21, 1996

Warszawa

Wiadomosci archeologiczne, LIII, 1, 2, 1993-1994

Slowianie w Europie, 1998

ROMANIA

Alba Iulia

Ciugudean, H. Cercetări privind epoca bronzului si prima vârstă a fierului în Transilvania, 1997

The early and middle bronze age in the Carpathian basin, 1998

București

Thraco-Dacica, XVIII, 1-2, 1997

Arhivele Olteniei, 10, 1995, 11, 1996, 12, 1997

Cluj - Napoca

Illiri și daci, 1972

Acta musei Napocensis, 35, 1, 1998

Constanța

Pontica, XXX, 1997

Piatra Neamț

Memoria antiquitatis, XXI, 1997

Reșița

Banatica, 13, 1995, 14, 1996

Rusu, A. A., Bibliografia fortificatiilor medievale și premoderne din Transilvania și Banat, 1996

SCHWEIZ

Zürich

Muzee Suisse, 106, 1997

Muzee Suisse, 107, 1998

SLOVENIJE

Ljubljana

Inscriptiones Latinae Sloveniae /ILSI/, I, 1998

УКРАЇНА

Київ

Верстюк, В., Т. Осташко, Діячі української центральної ради. Бібліографічний довідник, 1998

Видатні вчені Національної академії наук України, 1998

Корній, Л. П., Л. А. Дубровіна, Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолів Українкі кінця XVI-XVII ст., 1998

Състала: Весела Мартинова

Великотърновският исторически музей разполага със следните издания на

ИЗВЕСТИЯ

ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

№ по ред	Наименование	Пореден том	Год.
1.	Известия на Окръжния музей В. Търново	II	1964
2.	Известия на Окръжния музей В. Търново	III	1966
3.	Известия на Окръжния музей В. Търново	IV	1968
4.	Известия на Окръжния музей В. Търново	V	1972
5.	Известия на Исторически музей В. Търново	VI	1991
6.	Известия на Исторически музей В. Търново	VII	1992
7.	Известия на Исторически музей В. Търново	VIII	1993
8.	Известия на Исторически музей В. Търново	IX	1994
9.	Известия на Исторически музей В. Търново	X	1995
10.	Известия на Исторически музей В. Търново	XI	1996
11.	Известия на Исторически музей В. Търново	XII	1997
12.	Известия на Исторически музей В. Търново	XIII	1998

Известията могат да се закупят в Историческия музей или да се изпратят с наложен платеж. За контакти: телефон 2-02-56 директор; 2-37-72 зам. директор; 3-38-05 инспектор.

Археологически резерват "Никополис ад Иструм".

В СЛЕДВАЩИЯ БРОЙ:

- Праистория от Хотница
- Християнско изкуство
- Столицата Търново - история и култура
- Музейно дело